

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

144. évfolyam, 3. szám
2020

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő / Editor-in-Chief

DÁVID LÓRÁNT DÉNES

Főszerkesztő helyettesek / Deputy Editors-in-Chief

EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő / Managing editor), BOTTLIK ZSOLT

Szerkesztők / Editors

HORVÁTH GERGELY, PAPP SÁNDOR, JENEY LÁSZLÓ (olvasószerkesztő / Proofreader)

CSAPÓ JÁNOS (külfapcsolati menedzser / Manager for internationalisation)

Szerkesztőbizottság / Editorial Board

VEIT BACHMANN (DE), BENEDEK JÓZSEF (RO), DOMBAY ISTVÁN (RO), FÁBIÁN SZABOLCS,

FODOR GYULA (UA), GYÓRI RÓBERT, ILLÉS SÁNDOR, STEVEN JOBBITT (CA),

KOZMA GÁBOR, LÓCZY DÉNES, PETER LUGOSI (UK), MÉSZÁROS MINUCSÉR (RS),

MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMCSÁK GÉZA (SK),

TÍMÁR JUDIT, LADISLAV TOLMÁCI (SK), THOMAS M. WILSON (US, IE)

Tudományos Tanácsadó Testület / Scientific Advisory Board

ALEXANDR ARTEMYEV (KZ), MARIUSZ BARCZAK (PL), BARCZI ATTILA †, BARTA GYÖRGYI,

BELUSZKY PÁL, JÜRGEN BREUSTE (AT), BUJDOSÓ ZOLTÁN,

CENTERI CSABA, CSORBA PÉTER, DÖVÉNYI ZOLTÁN, FRISNYÁK SÁNDOR,

GRAŻYNA FURGAŁA-SELEZNIOW (PL), GÁBRIS GYULA, GÁL ZOLTÁN,

GYÖRGY OTTILIA (RO), HUFNÁGEL LEVENTE, DORINA CAMELIA ILIEȘ (RO),

KERÉNYI ATTILA, BLAŽ KOMAC (SI), JOANNA KOSMACZEWSKA (PL),

KOVÁCS KATALIN, KOCSIS KÁROLY, KOVÁCS ZOLTÁN, MARI LÁSZLÓ, MEZŐSI GÁBOR,

MICHALKÓ GÁBOR, LADISLAV MURA (SK), PAJTÓKNÉ TARI ILONA, PAP NORBERT,

PAPP-VÁRY ÁRPÁD, MARIA PARADISO (IT), PENKSZA KÁROLY,

SZILÁRD LEHEL POSZET (RO), PROBÁLD FERENC, ANTON VAN ROMPAEY (BE),

MIHAELA SIMA (RO), PARIKSHAT SINGH MANHAS (IN),

SZABÓ JÓZSEF, SZABÓ SZILÁRD, SZILASSI PÉTER, TÓTH GÉZA, TARDY JÁNOS,

VARAJTI KÁROLY, MAREK WIĘCKOWSKI (PL)

A Földrajzi Közleményeket az alábbi adatbázisok indexelik:
Földrajzi Közlemények is abstracted/indexed in: EBSCO Information Services,
Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus International, Crossref.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitariarsag.hu. Honlap: www.foldrajzitariarsag.hu
Az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba sorolt folyóirat.

VISSZATEKINTÉS A KREATÍV OSZTÁLY ELMÉLETÉRE

EGEDY TAMÁS

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE CREATIVE CLASS CONCEPT

Abstract

One of the defining concepts of neoliberal economic policy in the 2000s was the creative class theory of Richard Florida. The theory has drawn attention to the economic role and importance of creative workers and has been a focal point for urban politicians in developing urban development policies and strategies. The main aim of this study is to introduce the most important milestones in the development of the theory and to present the socio-geographical and labor market characteristics of the creative class. In this study, I have attempted to summarize all the defining theoretical foundations, findings, and critiques that have accompanied the development and history of the creative class concept. The theoretical paper is based on the processing and evaluation of domestic and international literature.

Keywords: creative class, Richard Florida, coworking, Digital Taylorism

Bevezetés

A globalizáció erősödésével párhuzamosan az elmúlt évtizedekben egy új társadalmi rend, az információ és tudás társadalmja jelent meg, amelyben a tudás, a kreativitás és az innováció megléte vált elengedhetetlenül fontos versenyképességi tényezővé. Az ipari társadalom megszűnik és fokozatosan átadja helyét az információs- és tudástársadalomnak. Az új informatikai eszközök olyan társadalmi változásokat indítottak el, amelyek átalakítják a társadalom szerkezetét, a hatalmi viszonyokat és a munka világát. A 20. század második felében az információs társadalom kifejezést egyre inkább felváltotta a tudástársadalom kifejezés, amelyet Európában elsők között Nagy-Britanniában használtak a 2000-es évek elején. Előtérbe került tehát az információ és a tudás szerepe, amivel párhuzamosan viszont új tudományos kérdések is felmerültek. Jellemezhető-e egy társadalom a korszakra leginkább jellemző technikai vívmányokkal? Az információ, vagy a tudás megszerzése kerül-e inkább előtérbe? Melyik megszerzésének a képessége juttatja az egyéneket, vállalatokat nagyobb versenyelőnyhöz? A posztindusztriális gazdasági fejlődés azonban elsodorta ezeket a kérdéseket, s KAO J. (1999) szerint már nem a tudás vagy az információ, hanem a kreativitás korát éljük és a kreativitás az a tényező, amely még inkább megnöveli a tudás hasznosságát és értékét. FLORIDA, R. (2002) még ennél is tovább ment és kreatív társadalomról beszélt, amelynek a kezében az információ és a tudás csak eszközként jelenik meg. A globalizáció úttörése, a termelő társadalom egyfajta háttérbe szorulása, a technológiai forradalom térnyerése, az információn és tudáson alapuló társadalom megjelenése mind-mind maga után vonta egy új társadalmi rend kialakulását, amelyben a meglévő kulcskompetenciák mellett új tényezők kaptak helyet. Ilyen tényezőnek tekintjük a kreativitást, amely napjainkban már nem csak a géniuszok kiváltsága, hanem mindennapi életünk szerves részévé vált. Ebben az új társadalmi rendszerben meghatározó szerepet játszik a kreatív osztály. Jelen elméleti tanulmány célja, hogy a kreatív osztály teóriájának kialakulását és fejlődését bemutassa, s legfontosabb mérföldköveit és hatásait áttekintse. A tanulmány első részében a kreatív osztály elméletének alaptéziseit és jellemzőit veszem számba, a második felében munkaerőpiaci jellemzőket vizsgállok,

majd a harmadik részben összefoglalom az elmélettel kapcsolatos legfontosabb kritikákat. A tanulmányban kiemelt hangsúlyt helyezek a társadalomföldrajzi és városföldrajzi kapcsolatok feltárására. Az írás alapvetően a kreatív osztály elméletére fókuszál és nem célja az elmélettel szorosan összefüggő kreatív város, kreatív ipar és okos város koncepcióinak bemutatása.

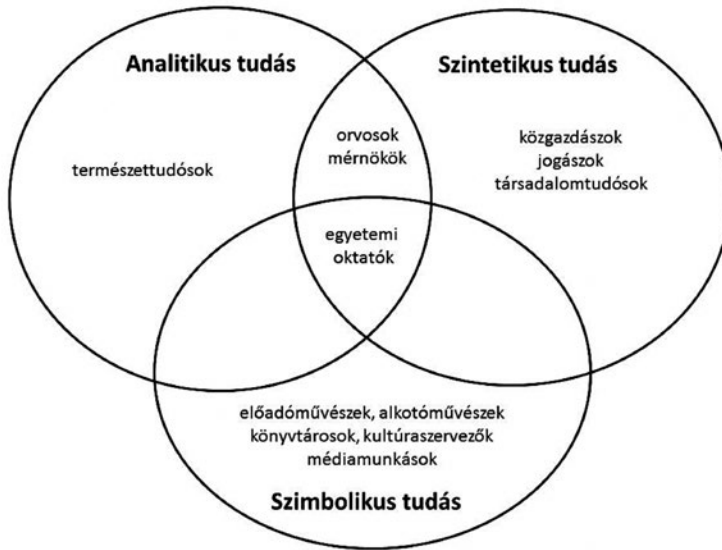
A kreatív osztály elméletének társadalomföldrajzi hatásai

A kreatív osztály elméletének alapjai

2002 mérföldkő volt a kreatív gazdaság történetében, RICHARD FLORIDA ugyanis ekkor publikálta elméletét a kreatív osztályról (FLORIDA, R. 2002). A kreatív gazdaság alapvetően munkaerő-igényes iparágakból áll, ahol a kreatív folyamatok eredményessége nagyban függ azoktól, akik az adott folyamatokat végzik. Az értékteremtés nem gépeken, hanem az embereken keresztül történik, így fontos megvizsgálni, hogy kik dolgoznak a kreatív gazdaságban. Florida nem határoz meg egyértelmű definíciót a kreatív gazdaság fogalmára, ellenben kihangsúlyozza, hogy a tudás- és információs társadalom alárendeli magát a kreativitásnak, amely a gazdaság hajtóerejévé válik. Pontosabban a kreatív munkaerő válik a gazdaság motorjává. Florida megközelítésében tehát a fő szerepet nem a gazdaság maga, hanem a kreatív emberek összessége, az úgynevezett kreatív osztály játssza. Elméletében tulajdonképpen az üzleti környezet helyett az emberi környezetre helyezte át a hangsúlyt.

Florida a kreatív osztályt két részre bontotta: Van az úgynevezett szuper kreatív mag, amelybe mindenki besorolható, aki olyan új gondolatokat, formákat, technológiát vagy akár szolgáltatást hoz létre, amelyek átruházhatók és széles körben használhatók. Ebbe a csoportba sorolja például a filmkészítőket, a szoftveriparban dolgozókat, kutatókat, művészeket, írókat, építészeket. A másik kategória a kreatív szakemberek köre, akik tudás-alapú iparágakban dolgoznak és a kreatív problémamegoldás az elsődleges feladatuk, ami nagyfokú önállóságot és magas képzettséget igényel. Ebbe a csoportba tartoznak például a high-tech szektorban és a pénzügyi szolgáltatási szektorban dolgozók (FLORIDA, R. 2002). Florida szerint a kreatív osztály tagja a szerint lehet valaki, hogy milyen munkakört tölt be, konkrétan mivel foglalkozik (kemény besorolási faktor), illetve a kreatív osztály tagjai külön ideológiával, sajátos értékrenddel rendelkeznek (puha besorolási faktor). Ilyen puha tényezők lehetnek például az individualitás fontossága, a non-konform viselkedési formák előtérbe helyezése, a saját érdek hangsúlyozása, valamint a sokszínűség támogatása, a mások iránti nyitottság. A kreatív osztály tagjai a tehetség, a technológiai jártasság és a tolerancia (3T) magas szintje alapján határozhatók el a többi társadalmi csoporttól, e három tényező együtt egyértelműen a kreatív osztály jellemzője. A kreatív osztály tagjai munkájuk során alapvetően háromféle tudásbázist használnak: a) a szintetikus tudást, vagyis a már meglévő ismeretek újszerű kombinációját, gyakorlatias tevékenységek elsajátítását; b) az analitikus tudást, vagyis formális modellek, tudományos elvek, racionális eljárások alkalmazását; c) a szimbolikus tudást, amely nem a tudományos tudásteremtéshez, hanem sokkal inkább a művészi alkotáshoz, illetve a kreatív iparágakhoz kötődik (LENGYEL B. – SÁGVÁRI B. 2009). A háromféle tudásbázis alapján a kreatív osztály viszonylag jól körülhatárolható (*l. ábra*).

A kreatív osztály fogalma az új évezred hajnalán jelent meg, azóta viszont folyamatosan formálódott és egyre jobban kirajzolódott azok köre, akik ténylegesen ebbe a kategóriába sorolhatók. A kérdés eldöntésére kiválóan alkalmas a kreatív trident elv, amely a kemény és puha besorolási tényezőket is figyelembe véve 3 csoportja osztja a kreatív

1. ábra A kreatív mag tudásbázisai és a hozzá kapcsolódó foglalkozások
 Figure 1 Knowledge bases of the creative class and related professions
 Forrás/Source: SÁGVÁRI B.–LENGYEL B. 2009, 19. p.

osztályt: kreatív iparágakban tevékeny kreatív szakemberek, nem kreatív iparágakban tevékeny kreatív szakemberek és támogató személyzet a kreatív iparágakban. A kreatív trident elv segítségével megteremthetjük a kapcsolatot a kreatív iparágakban dolgozó kreatív dolgozók és a nem kreatív iparágban dolgozó, de kreatív munkát végző munkaerő között. A modell kifejlesztésének elsődleges célja a következő volt: úgy vegye számba a kreatív tevékenységeket végzőket és a kreatív iparban dolgozókat, hogy az statisztikailag elemezhető legyen (tehát ne legyenek benne ismétlések és átfedések). A modell a foglalkoztatások három típusát különbözteti meg:

- Specialisták, vagyis olyan kreatív foglalkozásúak, akik a kreatív iparágakban dolgoznak (pl. művészek, szakemberek és kreatív egyének).
- Támogató személyzet, vagyis akik a kreatív iparágakban dolgoznak, de nem kreatív pozíciót töltenek be (pl. irányítási, adminisztrációs és számviteli háttér munkaező);
- Kreatív foglalkozásúak, akik a nem kreatívként definiált iparágakba „beágyazódva” dolgoznak (HIGGS, P. et al. 2008).

A kreatív trident elv a Florida-féle besoroláshoz némiképp hasonlóan, kettős mércét használ a kreatív osztály meghatározására. Akik a kreatív trident elv szerint akár a kreatív iparágakban, akár azokon kívül kreatív foglalkozást végeznek, megfeleltethetők a Florida-féle kemény besorolási faktorok alapján felállított kreatív osztálynak, míg a támogató személyzet, akik ugyan nem kreatív munkát végeznek, valószínűleg rendelkeznek a Florida által meghatározott puha besorolási tényezőkkel.

Florida hangsúlyozta, hogy a városok akkor lehetnek sikeresek és versenyképesek, ha a kreatív osztály tagjainak vonzására fókuszálnak és olyan társadalmi és gazdasági környezetet teremtenek, amely elősegíti a kreatív osztály letelepedését. Ebben kiemelt szerepe van a puha telepítő tényezőknek.

A kreatív osztály nagyságáról szólva elmondhatjuk, hogy 2006-ban körülbelül 6,5 millió kreatív dolgozó volt Európában (a foglalkoztatottak 2,7%-a). A kreatív osztály legnagyobb arányát Szingapúrban mérték (52%), emellett Korea (47%), Ausztrália (45%) és Kanada

(43%) rendelkezik még jelentősebb kreatív munkaerővel (ERNST–YOUNG 2015). Ezen államok a globális kreativitási index (GCI) ranglistáján is előkelő pozícióval rendelkeznek. A legtöbb európai országban 2-4% között van a kreatív foglalkoztatottak aránya. Legmagasabb a kreatívok aránya a fővárosokban és a regionális centrumokban: például Spanyolországban, Barcelonában kb. 45%, Olaszországban, Rómában és Milánóban 35%, Svédországban Stockholmban 30%, Romániában Bukarestben 42,6%, Csehországban Prágában 40% a kulturális és kreatív iparágakban foglalkoztatottak aránya. A kelet-európai országokban általában alacsonyabb a kreatívok aránya a foglalkoztatottak között (SLACH, O. et al. 2013).

A kreatív osztály lokalizációjának gazdasági és földrajzi alapjai

Jogosan fogalmazódik meg a kérdés, hogy hol található a kreatív osztály? A kérdéshez piaccgazdasági és földrajzi oldalról is közelíthetünk. CLIFTON, N. és munkatársai (2012) mélyrehatóan vizsgálták a kreatív osztály előfordulásának jellemzőit koordinált és liberális piaccgazdaságban (1. táblázat). A svéd és az egyesült királyságbeli kreatív osztály lokalizációját kutatva megállapították, hogy a kreatív osztály egészének, csoportjainak (kreatív mag és kreatív dolgozók), valamint általában a tehetségnek a jelenléte a koordinált és liberális piaccgazdaságban valamelyest eltér. A kreatív osztály egészére, illetve a kreatív dolgozókra és a tehetségre igaznak bizonyult azon feltételezésük, hogy ezek egyenletesebben oszlanak el a koordinált piaccgazdaságban, mint a liberális piaccgazdaságban, vagyis

1. táblázat – Table 1

A kreatív osztály jellemzői a koordinált és a liberális piaccgazdaságban
 Characteristics of creative class in co-ordinated and liberal market economies

Hipotézisek	Kreatív osztály	Kreatív mag	Kreatív dolgozók	Tehetség
A kreatív osztály egyenletesebben oszlik el a koordinált piaccgazdaságban (KPG) mint a liberális piaccgazdaságban (LPG)	+	–	+	+
A kreatív osztály jelenléte jobban társítható a foglalkoztatás növekedésével LPG-ben, mint KPG-ben	+	+	–	–
A kreatív osztály jelenléte jobban társítható a népesség növekedésével LPG-ben, mint KPG-ben	–	–	–	–
A kreatív osztály jelenléte jobban társítható a high-tech foglalkoztatás növekedésével LPG-ben, mint KPG-ben	+	+	+	–
A kreatív osztály lokalizációja és az új cégek alapítása között szorosabb az összefüggés LPG-ben, mint KPG-ben	+	+	+	+
A kreatív osztály elhelyezkedése inkább társítható a munkanélküliséggel LPG-ben, mint KPG-ben	+	+	+	+
A kreatív osztály elhelyezkedése inkább társítható a hely minőségével (diverzitás és kulturális lehetőségek értelemben) LPG-ben, mint KPG-ben	+/-	+/-	+/-	+/-

Forrás/Source: CLIFTON, N. et al. 2012; 12 p.

+ a hipotézis igaznak bizonyult; – a hipotézis nem bizonyult igaznak

a liberális piacgazdaság magában hordozza a kreatív osztály nagyobb fokú koncentrációját. A liberális piacgazdaságban mind a négy kategória lokalizációja szoros összefüggést mutat az új cégek alapításával. Itt előre utalnék Florida kreatív osztály elméletének azon éles kritikájára, miszerint nem a kreatív dolgozókat, hanem sokkal inkább a kreatív cégeket kell vonzani a városba ahhoz, hogy annak versenyképessége növekedjen. Nagy hatással bír a high-tech munkahelyek jelenléte a kreatív osztály lokalizációjára, ugyanakkor a népesség növekedése egy városban kevésbé befolyásolja a kreativitás, a kreatív tevékenységek és a kreatív munka jelenlétét. A hely minőségének (vagyis a Florida által favorizált puha tényezőknek) a kiemelt szerepe a kreatív osztály lokalizációjában kétséges, rendkívül változó képet mutat, ami a vizsgált kategóriák összetettségére, változatosságára irányítja rá a figyelmet. A kreatív osztály kritikájában egyértelműen visszaköszön majd az is, hogy a kreatív osztály rendkívül összetett és igazándiból nem értelmezhető egységes osztályként.

STOLARICK, K. és CURRID-HALKETT, E. (2013) arra a következtetésre jutottak amerikai városok vizsgálatával, hogy a kreatív munkaerő pozitívan hat a gazdasági aktivitásra és a munkanélküliségre, a kisebb városokban (100 ezer fő alatt) viszont a munkásosztály jelentősége meghaladja a kreatív osztályét. Azokban az alacsonyabb népességű városokban, ahol a kereskedelem és a feldolgozóipar jelentősebb szerepet játszik, a munkásosztály jelenléte csökkentette a munkanélküliséget (vagyis pozitívan hatott a foglalkoztatásra). A munkásosztály száma és összetétele hosszú távon sokkal stabilabb, mint a kreatív osztályé, így a kreatív osztály a nagy fluktuációja miatt destabilizáló tényezőként is feltűnhet a helyi gazdaságban.

STORPER, M. és SCOTT, A. J. (2009) megállapították, hogy a városi gazdaság növekedése szorosan kapcsolódik a termelés gazdaságföldrajzi jellemzőihez, illetve a cégek és a munkaerő mozgásához. BOSCHMA, R. és FRITSCH, M. (2009) pozitív összefüggést találtak a kreatív osztály, a foglalkoztatás növekedése, a tolerancia és a nyitottság, valamint a kreatívok magasan urbanizált régiókba kötözése között. MCGRANAHAN, D. és WOJAN, T (2005) is vizsgálták, hogy a kreatív osztály koncepciója csak városi, vagy vidéki körülmények között is működik-e, tehát a rurális térségek is vonzanak-e kreatív dolgozókat? Eredményeik szerint a vidéki térségekben is pozitív kapcsolat áll fenn a kreatív dolgozók foglalkoztatottsága és a foglalkoztatottság növekedése között.

A kreatív osztály munkahely- és lakóhelyválasztási preferenciáit vizsgáló kutatások egyértelműen bizonyították, hogy az életminőség rendkívül fontos tényező a kreatívok számára (ZANDIATASHBAR, A. et al. 2019). Ennek fontos részét képezi a napi ingázás, ami egyre nagyobb szerepet kap a kreatívok mindennapi életében. Az ingázás különösen azon iparágak esetében kerül előtérbe, amelyek térhez kötöttek (a high-tech cégek második típusa), míg azon cégek esetében, amelyeknél a földrajzi tér jelentősége elhanyagolható (high-tech cégek első típusa), a dolgozókat gyakran rész munkaidőben, rugalmas távmunka keretében foglalkoztatják. Esetükben a munka sokkal inkább személyre szabott, mint sem helyhez kötött (AUDIRAC, I. 2005).

A kreatív osztály városon belüli lokalizációjának megértéséhez egy pillanatra vissza kell kanyarodnunk oda, hogy a klasszikus fordí társadalomban a munkaerőt a fehérgalléros–kékgalléros csoportokra lehetett felosztani, s ezen csoportok általában a városi térben is elkülönültek egymástól. A kreatív korban a társadalom sokkal inkább a kreatív osztályra és az alacsony keresetű szolgáltató underclassra osztható fel, amelyet új kiszolgáló osztálynak is nevezhetünk. Előbbi magas szintű technikai tudással és elemzőképességgel, valamint társadalmi-kulturális know-how-val rendelkezik, míg utóbbi képességei informálisak és alulértékelték, s gyakran alacsony státuszú, az ellátást és infrastruktúra működését biztosító munkakörökben foglalkoztatottak körét jelenti. Viszont ezen szolgáltató underclassnak mindig elérhetőnek kell lennie a szolgáltatás helyén, így az általuk

ellátott feladatok nem kiszervezhető (outsourcingolható), mint a feldolgozóipari, vagy összeszerelő tevékenységek (GATTA, M. et al. 2009). Ez biztosítja ezen osztály stabil, hosszú távú jelenlétét a kreatív városokban.

A kreatív gazdaság kibontakozásához tulajdonképpen az emberek két csoportjának kell jelen lennie a városban: a kreatív dolgozóknak és az új életformát, standardeket és fogyasztási kultúrát képviselő és követő embereknek (KLOUDOVA, J.–CHWASZCZ, O. 2013). Összességében azt mondhatjuk, hogy a kreatív mag inkább a városközpontokban található, míg a kreatív dolgozók számára vonzóbbak a városszéli és városközeli helyszínek (BONTJE, M.–KEPSU, K. 2013), akár kisvárosok és rurális települések is (MADANIPOUR, A. 2011). A kreatív dolgozók tehát nemcsak a városközpontban telepednek le, hanem a városszéli új alcentrumokba és a városhatáron túli gyorsan fejlődő településekre is előszeretettel költöznek. Bár a kreatív foglalkoztatottak továbbra is a városokban található, szlovéniai eredmények is arról tanúskodnak, hogy a kreatív foglalkoztatottak térbeli mintázata – az új típusú életmódoknak és életpályamodelleknek köszönhetően – egyre inkább keveredik rurális és szuburbánus terekkel (KOZINA, J.–CLIFTON, N. 2019).

A kreatív dolgozók a dzsentifikáció úttörői közé tartoznak (COLE, D. B. 1987; LEY, D. 2003; VIVANT, E. 2009). A kreatív rétegek egyúttal új életformákat és életstílusokat is magukkal hoznak (pl. yuppie-k, élettársi kapcsolatok, szívdívány családok stb.). A kreatív osztály leginnovatívabb rétege az újbohémok, akiknek a megjelenése a lakónegyedben különösen fontos, lévén olyan új kulturális fogyasztási szokásokat, életstílust, ízlésvilágot honosítanak meg, amely továbbterjedhet a kreatív osztály más csoportjaira és amely új lehetőségeket teremt a kulturális innováció és fogyasztás számára (LLOYD, R. 2006). Mivel a kreatív osztály ezen csoportja különösen vonzódik az egyedi építészeti értéket képviselő öreg épületekhez, amelyek a város történetéhez kapcsolódnak, kiemelt jelentőségük van a dzsentifikációs folyamatokban. Általában új lendületet adnak a lakónegyed fejlődésének, új értékeket hoznak be a mindennapi életbe, de egyúttal a dzsentifikáción keresztül a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegregáció növekedéséhez is hozzájárulnak (YÁÑEZ, C. 2013). A probléma nem újkeletű, hiszen a tehetség vonzása és letelepedése érdekében indított dzsentifikáció és kulturális megaprojektek negatív társadalmi hatásai már az 1980-as és 1990-es években felkeltették a kutatók érdeklődését (ZUKIN, S. 1995). CATUNGAL, J. P. (2009) is felhívta a figyelmet arra, hogy a kreatív helyeket létrehozó beruházásoknak jelentős társadalmi és politikai költségei vannak.

Különösen a 2008-as gazdasági válság óta vált jellemzővé, hogy a kedvező fekvésű területeket ingatlanbefektetési céllal felvásárolják a beruházók, ami jelentősen megemelte az ingatlanárakat és bérleti díjakat. Ennek következményeképpen a bérlakásszektor ciklikusan újrarendeződik, amelyben a tehetősebb kreatív réteg vesz részt (WANG, J.–ZHANG, L. 2019). A prémium kategóriájú területekre egyre több kreatív költözik be, legyen szó kreatív ipari vagy technológiai parkokról, vagy leromló lakónegyedek modern városrészekké alakításáról. Az általában alacsony keresetű kreatívok viszont csak addig tudnak a lakónegyedben élni, amíg az ingatlanpiac fel nem kapja a területet és fel nem értékelődnek az ingatlanok. Mivel a dzsentifikáció mindig hasonló módon (körkörösén) zajlik, a művészek és kreatívok gyakorlatilag mindig a városi növekedési gépezet fogaskerekei között találják magukat (WANG, J. et al. 2016), amit O’SULLIVAN, F. (2014) „artwashing” néven foglal össze.

A projektalapú gazdaság hatásai a kreatív osztályra

Egy projektalapú vállalkozás vagy szervezet működtetése általában új menedzsmentszemléletet és irányítási eszközöket igényel, amelynek bevezetése történhet belül-

ről is, a meglévő vállalati keretfeltételek között, de a menedzsment feladatokat sokkal gyakrabban alvállalkozói szerződés keretében externalizálják. Ezt különösen a nagyvállalkozások esetében gyakran a termelés kiszervezésével oldják meg (outsourcing), ami a munka individualizációjához és a munkafolyamatok depolitizálódásához, kazualitáshoz vezet (pl. egyéni vállalkozás, időszakos munkavállalás, szabadfoglalkozás). Mivel ez a folyamat a kreatív dolgozókat sokkal gyakrabban érinti, esetükben a munka és a munkahely bizonytalansága hatványozottan jelentkezik. A kreatív gazdaságban tehát egyre nő a bizonytalan munka és foglalkoztatás aránya, amire a munkaadók gyakran 0 órás szerződésekkel is ráerősítenek (WOODCOCK, J. 2014). Mindez az önfoglalkoztatás hamis illúzióját kelti. A kreatívok ezt a bizonytalanságot hálózatépítéssel, képességeik fejlesztésével és megbízási szerződések keresésével ellensúlyozzák. A munka utáni kocsmázás és közösségi élet a hálózati tőke építése és ápolása érdekében mintegy munkaköri kötelességgé válik. A rendezvények és események látogatása lehetőséget biztosít a kreatívok számára, hogy megmutassák magukat, imázsukat és reputációjukat növeljék (GILL, R. – PRATT, A. 2008; HESMONDHALGH, D. – BAKER, S. 2010). A kreatívok lakónegyedükben gyökerező szakmai és személyes hálózata tehát egyben karrierjük forrása is (PRETECEILLE, E. 2010).

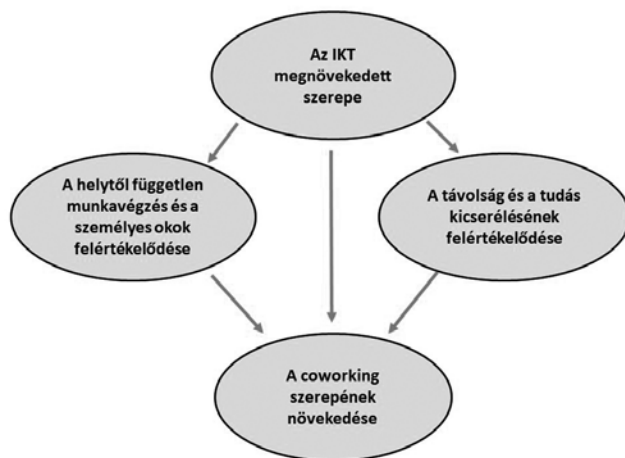
A projektalapú menedzsment célja alapvetően a munkaerőhöz köthető költségek csökkentése, nem pedig a kreatív folyamatok előtérbe helyezése. A piaci megfontolásokat tehát egyértelműen a kreativitás elé helyezi. A kreatív munka az önkifejezés és munka olyan formája, amely kevésbé stabil és kiszámítható, mint a normál munka (CHRISTOPHERSON, S. 2013). Ennek következtében a kreatív dolgozók gyakran arra kényszerülnek, hogy alvállalkozói szerződés keretében bedolgozzanak egy cégnek vagy alkalmazotti státuszt keressenek ahelyett, hogy saját vállalkozást indítanának. Idő hiányában, vagy éppen az ügyfél vagy a közösség elismerésének bizonytalansága miatt gyakran meglévő sémákat alkalmaznak és kreativitásukat az ügyfél elvárásainak és elképzeléseinek rendelik alá. A kreatív dolgozó értéke napjainkban már sokkal inkább az ügyfél ismertségén és reputációján múlik, mint sem azon kreatív képességeken, amelyekkel a dolgozó rendelkezik. Piaci pozíciójuk megtartása és bővítése érdekében gyakran új képességeket sajátítanak el és multitask feladatmegoldást alkalmaznak saját kreatív projektek elindítása helyett (MCROBBIE, A. 2002). A multitasking gyakran szükséges a sikerességhez és a vállalkozói szellemet jelzi, de a gyakori tevékenységváltás időhiányhoz vezet, ami nem kedvez a kreativitás kibontakoztatásának. A bevételek bizonytalansága, a rugalmas munkavégzés nem kedvez a családi életnek, így nem meglepő az sem, hogy a kreatívok között sokkal alacsonyabb a nők aránya (VIVANT, E. 2013). A kreatív gazdaságban tehát a kreatív dolgozóknak folyamatos bizonytalansággal kell szembenéznük, miközben vállalkozói mibenlétük állandó hálózatépítés, képességjavítás, önképzés, multitasking, egyéni vetélkedés, verseny, portfólió- és hírnévmenedzselés között zajlik. A kreatív dolgozók jövedelmének bizonytalansága ugyanakkor gyakran kizárja őket a hitelpiacról. Ily módon magasan képzett munkaerőhöz kapcsolódó bizonytalanság egyfajta prekariátus kibontakozásához vezethet a kreatív városokban.

A kreatívok rendkívül mobilisak annak érdekében, hogy a változó munkakörülményekhez és munkahelyekhez alkalmazkodjanak. A hálózatépítés ezen mobilitás központi elemévé válik, amelyhez a városközpont kínálja a legjobb feltételeket, helyeket és munkalehetőségeket. A modern és olcsó mobilitás lehetővé teszi a munkaerő számára a cirkuláris mobilitást olyan formában, hogy így nem kell családjuktól, rokonaiktól hosszú időre megválniuk. A munkaerő mobilitása hosszú távon a nem materiális, szellemi javak (tudás, innováció, kreativitás) áramlását és adaptációját is lehetővé teszi. A mobilitás ugyanakkor az agyelszívás folyamatát erősítheti.

A coworking és a kreatív osztály kapcsolata

A coworking fogalma viszonylag új, a 2000-es évek közepén jelent meg az USA-ban (FOERTSCH, C. – CAGNOL, R. 2013). A coworking erős ideológiai alapokon nyugszik, egyes szerzők a nyílt forrású mozgalom (open source movement) és a peer-to-peer kollaboratív gazdaság manifesztációjának tartják (LANGE, B. et al. 2010; BOTSMAN, R. – ROGERS, R. 2011), amely szorosan kapcsolódik a DIY (Do It Yourself – Csináld magad) kultúrához (WATERS-LYNCH, J. M. et al. 2015). A coworking lényege egyedül, de együtt dolgozni megosztott, kollaboratív munkahelyeken, amely a független, nem rutinszerű, kreatív munkavégzés szabadságát nyújtja (SPINUZZI, C. 2012). A „közösség”, a közösségi lét a munka során meghatározó a coworking rendszerben dolgozók számára (SPINUZZI, C. et al. 2019). A közösségi lét, az interakciók, a rugalmas munkavégzés, az innovatív környezet és termelékenység mellett természetesen a coworking gazdasági okairól sem feledkezhetünk meg, hiszen a megosztott tér és eszközrendszer jelentősen csökkenti a munka költségeit (MERKEL, J. 2015). WATER-LYNCH, J. M. és munkatársai (2016) hangsúlyozzák, hogy a coworking helyek különböznek a klasszikus munkahelymegosztástól, lévén itt a munkavégzés során a közösségi munkán és a társadalmi interakciókon van a hangsúly, ahol az együtt dolgozóknak a saját sikerességük érdekében jó szomszédoknak és partnereknek kell lenniük. Ilyen szempontból a coworking helyek jól egyesítik a közösségi létet a piaci tevékenységgel (SPINUZZI, C. et al. 2019).

A coworking rendszer kialakulásában meghatározó szerepe volt a tudásintenzív ágazatoknak és az infokommunikációs technológiáknak (2. ábra). Az IKT ugyanis alapvetően megnövelte a tudás mennyiségét, sokféleségét és összetettségét. Mivel ez a tudás kevésbé rutinszerű és hallgatólagos, megnőtt a személyes találkozás szerepe a hatékony kapcsolatok fenntartásában (CLIFTON, N. – FÜZI, A. et al. 2019).

1. ábra A coworking kontextuális kapcsolatrendszere

Figure 2 Contextual matrix of coworking

Forrás/Source: CLIFTON, N. et al. 2019

A coworking helyek tulajdonképpen nem egy teljesen új közösségi alapú szervezeti modellt jelentenek, sokkal inkább olyan hibrid struktúrák, amelyek piaci alapú tevékenységet is magukba foglalnak. A coworking helyek kialakulásához több társadalmi és gazdasági tényező vezetett: a városi munkaerőpiac átrendeződése, a munka eltolódása

a tudásintenzív tevékenységek irányába, az internet és a digitális technológiák elterjedése a munkavégzésben. Mindez a munkahelyek területi átrendeződését is magával hozta. Maga a munkavégzés ugyanakkor egyre individuálisabb és izoláltabb lett (McROBBIE, A. 2016).

A coworking eredetileg nem a hely kitüntetett szerepéről szólt, hanem sokkal inkább az informális kapcsolatokról és interakciókról, ami a hasonló életfilozófiájú dolgozók között zajlott. Idővel felismerték, hogy a folyamat jelentős szerepet játszik kreatív helyek kialakításában és a lakónegyedek megújításában. Napjainkban már nagyon sokféle coworking modell létezik az egyéni vállalkozók, KKV-k vagy nagyobb cégek számára együtt dolgozók részvételével. Ami azonban mindegyik modellben közös, az a szociális interakciók (a közösség) és az együttműködés (tudásmegosztás, vagy kooperáció) (BROWN, J. 2017). A munkakollektívák (pl. coworking irodák) kialakulása a kreatív gazdaságban egyúttal nagyon fontos a személyes hálózatok fejlesztésében. A kreatív közösségek és munkahelyek szerveződése során ugyanis a kreatív dolgozók inspirációt kapnak munkatársaiktól.

A coworking munkahelyeken a potenciálisan együtt dolgozók köre viszonylag jól körülírható: ebbe a csoportba sorolhatók a szabadfoglalkozásúak, az önfoglalkoztatottak és a távmunkások. Bár a munka együtt, közösen folyik, motivációjuk nagyon sokféle lehet (MITEV, N. et al. 2018; SPINUZZI, C. 2012). A szabadfoglalkozásúak leggyakrabban a kreatív és média vonalon dolgoznak: újságírók, televízióban és rádióban dolgozók, kiadói tevékenységet folytatók, dizájnerek, fotósok, PR szakemberek, művészek, zenészek (KITCHING, J. 2016). Gyakran digitális bohémok néven is említi őket a szakirodalom (FRIEBE, H.–LOBO, S. 2006), akik önmagukat a hálózat rugalmas, mobil és ad hoc csomópontjainak tartják. A foglalkozások sokszínű és változatos összetétele miatt a coworking helyek akkor működnek hatékonyan, ha a dolgozók között coworking menedzserek működnek közre (mediáció) (PARRINO, L. 2015).

A digitális taylorizmus

A témához szorosan kapcsolódik a tudásintenzív iparágakban dolgozók munkaerőpiaci helyzetének bemutatása. Korunk egyik nagy kihívása ezen a téren a digitális taylorizmus megjelenése. Az 1980-as és 1990-es években évente körülbelül 64%-kal csökkentek a számítástechnika alkalmazásával összefüggő költségek, így az élet számtalan területén elterjedtek a számítógépek (FREY, C.–OSBORN, M. 2013). Az 1990-es években még úgy tartották a közgazdászok, hogy a komputerizáció drámai módon növeli majd az emberiség termelékenységét (ROTMAN, D. 2013). A mesterséges intelligencia és az automatizálás azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert közepes és kiskeresetű dolgozók tömegei veszítették el a munkájukat, mikor a technológiai fejlődés miatt munkájuk elavult és a komputerizációból eredő hasznot néhány nagyvállalkozó fölözte le (BRYNJOLFSSON, E.–MCAFFEE, A. 2014). A „nagy szétválásként” emlegetett folyamat rámutatott a technológiai haladás társadalmi veszélyeire és negatív hatásaira. A legrosszabbul fizetett szolgáltatások esetében viszont továbbra is megmaradt a fizikai munka szerepe, mert ezek a munkakörök nem igényelnek tanulást és a képességek fejlesztését, a gépesítés pedig jelentősen növelné a költségeket. Ugyanakkor nagyon sok középosztálybeli munkahelyet, például menedzseri vagy irodai munkaköröket érintett a számítógépek hatékonyabb munkavégzése, így a komputerizáció leginkább a középosztály munkanélkülivé válását hozta magával (FREY, C.–OSBORN, M. 2013). Ehhez az is hozzájárult, hogy míg korábban a számítógépek kizárólag nem kognitív jellegű feladatok végrehajtására voltak alkalmasak, a technológiai fejlődésnek köszönhetően viszont idővel kognitív feladatmegoldásra is alkalmassá váltak a számítógépek. A mesterséges intelligencia (AI) jelentős fejlődésen ment keresztül az elmúlt évtizedben és már kreatív feladatok végrehajtására is alkalmas.

A kreatív munkavégzésre az ember által végzett munka utolsó bástyájaként tekintettek, amelyet a mesterséges intelligencia lassan képes felváltani és fokozatosan átveszi az emberi döntések szerepét a technológiaorientált szervezetekben (BOGOST, I. 2012).

2015-ben tűnt fel a digitális taylorizmus fogalma, amely a kreatív dolgozókat és menedzsereket egyre nagyobb arányban érinti. IRANI, L. (2015), valamint MOORE, P. és ROBINSON, A. (2015) amellett érvelnek, hogy a digitális technológiák visszahozták a taylorizmust a gazdaságba és a vállalatmenedzselés terén a digitális taylorizmus egyre nagyobb szerephez jut. BROWN és szerzőtársai (2011) megállapítják, hogy a tudásalapú munka is egyre inkább rutinszerűvé válik, a kreatív és intellektuális feladatokat ugyanúgy, futószalagszerűen lehet végrehajtani. Abban a pillanatban, hogy a feladatvégrehajtást kodifikáltuk és digitalizáltuk, onnantól kezdve automatizálható a folyamat, tehát számítógépes döntési protokollokkal irányíthatjuk a feladat végrehajtását. A munka ily módon exportálhatóvá, cserélhetővé vagy helyettesíthetővé válik.

A digitális taylorizmus a taylorizmus több attribútumát is magában hordozza:

- Az összetett feladatokat egyszerű, standardizált részfeladatokra oszthatjuk fel;
- A dolgozók által végzett munka mérhető és ellenőrizhető;
- A fizetést a teljesítményhez köthetjük.

Napjainkban a technológiai cégek is egyre gyakrabban alkalmazzák üzletvitelük során a taylorizmust. Példaként említhető az Amazon Mechanical Turk (mechanikus török, Kempelen Farkas sakkozógépe után) nevű internetes portálja, amely lehetővé teszi a cégek számára, hogy az elvégzendő munkát kisebb részfeladatokra bontsák szét és ezeket a globális piacon szétosszák a részfeladatokat alacsony fizetség fejében végrehajtó emberek („törökök”) között. A munka ilyen tömeges kiszervezése (crowd-sourcing) lehetővé teszi, hogy a képzettséget és kreativitást igénylő összetett munkát képzettséget nem igénylő, rutinszerűen végrehajtható részegységekre bontsuk fel (pl. beszéd transzkriptálása, vagy tördelőszerkesztői feladatok elvégzése) (KITUR, A. et al. 2013). Mindeközben az összetettebb feladatok végrehajtása is egyre több technológiai háttértámogatást kap, ami lehetővé teszi, hogy ezen feladatokat is a képzetlenebb munkaerő végezze el. A digitális taylorizmusnak a másik velejárója a megfigyelő rendszerek alkalmazása annak ellenőrzésére, hogy a dolgozók követik-e standardizált eljárásokat és teljesítik-e a termelésre vonatkozó időbeli elvárásokat. A tudás teljesítménye, annak végeredménye a mérhetőségen és a kodifikáción alapul, ebben viszont nem köszön vissza a tacit tudásáramlás, ami végső soron a kreatív dolgozók munkájának leértékelődéséhez vezet (TILL, C. 2014). A digitális taylorizmus lényegében egy alapvető ellentmondást hordoz magában: a neoliberais gazdaság kiemelt szerepet tulajdonít a tudásnak, innovációnak és a kreativitásnak, miközben a hatékonyság és teljesítménymaximalizálás érdekében a digitalizált rendszerek segítségével folyamatosan irányítja és kontrollálja a kreativitást, így éppen az emberi kreativitás kibontakozása ellenében hat (HOLFORD, W. D. 2019).

Humanitárius szempontból csak akkor lesz fenntartható a gazdaság, ha a technológiával helyettesíthető foglalkozásokat jogi és társadalmi korlátozásoknak vetjük alá, illetve jobban átjárhatóvá tesszük a helyettesíthető és nem helyettesíthető foglalkozások körét. Rövidebb munkahét és munkaidő, az évi szabadság növelése lehetővé tenné a vállalkozók számára, hogy dolgozóik nagyobb részét megtartsák (TRACY, A. 2013). Másik megoldás lehet az elosztási rendszer újragondolása és a garantált minimum jövedelem bevezetésével enyhíteni lehetne a közép- és alsó osztály munkanélküliségének negatív hatásait. A kormányzat által mesterségesen létrehozott munkahelyek (munkaprogramok, állami projektek) is enyhíthetnek a munkanélküliség következményein. Hosszú távú biztos megoldást azonban az oktatási rendszer átalakítása jelenthet, ami felvértezheti az embereket az embergép hibrid gazdasághoz szükséges képességekkel (KIM, Y. J. et al. 2017).

Florida elméletét annak megjelenése óta számtalan kritika érte. Az egyik legfontosabb érv a kreatív osztály elméletével szemben az, hogy a kreativitás nem köthető foglalkozási szerepkörökhöz (MARKUSEN, A. 2006). Mint az ØSTBYE, S. és munkatársai (2018) megállapították, hogy a kreativitás sokkal inkább kapcsolható magához az emberhez, mint sem foglalkozáshoz, ennek ellenére a kreatív osztály fogalmát mégis inkább foglalkozási csoportokhoz kapcsolta Florida. GLAESER, E. (2005) is felveti a kérdést, hogy vajon mennyiben jelent újat a kreatív tőke (creative capital) fogalma a már régóta vizsgált humán tőkével (human capital) szemben, hiszen a kutatók – köztük Glaeser maga is – régóta hangoztatják, hogy egy város sikerességében nagy szerepe van a humán tőkének.

További probléma, hogy a kreatív osztály nem mutat társadalmi osztály jellemzőket, ily módon nem is értelmezhető osztályként (PECK, J. 2005; SCOTT, A. J. 2006; McGRANAHAN, D.–WOJAN, T. 2007). KRÄTKE, S. (2010) véleménye szerint még ha el is fogadjuk, hogy a kreatív osztályba sorolt csoportok azonosítása megfelelő módon történt, akkor sem értelmezhető a három különböző csoport vegyítése és egy kalap alatt történő vizsgálata. A Florida által kreatív osztályba sorolt emberek érdekei, felfogásuk és társadalmi-gazdasági jellemzői ugyanis nem azonosak. Florida elsősorban végzettségi kritériumok alapján sorolta be az egyes foglalkozásokat a kreatív osztályba a kreativitáshoz ténylegesen fűződő kapcsolataik figyelmen kívül hagyásával, így kerülhettek egymás mellé olyan teljesen különböző foglalkozások, mint a művész, építész, jogász vagy menedzser, akik nyilvánvalóan teljesen eltérő társadalmi és gazdasági preferenciákkal bírnak (FALUDI, J. 2019). A kreatív osztály elmélete azt sugallta, hogy a kreatív osztály képviselői egy vonzó kozmopolita városban szeretnének élni, holott a kreatív osztályként megjelölt szakemberek nagyon különböző életstílust és kultúrát követnek (MARKUSEN, A. 2006). A kreatív osztály elmélete igazándiból egy olyan dzsentrifikálódó, cirkuláló osztály támogatását részesíti előnyben, amelyik kevésbé kötődik a helyhez és a közösséghez és sokkal inkább individuumok csoportjaként értelmezhető, semmint egységes társadalmi osztályként.

Egyes tudományos munkák kritikával illették Floridát, hogy csak egy-egy „trendi” városrész promótálását támogatja, ami azonban negatívan érintheti a régóta ott élő városiakat (PECK, J. 2005), vagy éppenséggel olyan városi átalakításokat támogat, amely a többség helyett csak bizonyos elit csoportoknak kedvez (PRATT, A. C. 2008). Ezt erősíti meg az a vélemény is, miszerint Florida alapvetően a kemény város imázs építést támogatja egyfajta puha éllel, amely például abban nyilvánul meg, hogy egy fogyasztás központú kulturális milió létrehozását ösztönzi (PRATT, A. C. 2011). Tény, hogy a floridai elmélet kimondottan a várost irányítók körében lett népszerű, mivel a várospolitikusokra folyamatos nyomás nehezedett, hogy a várost eladhatóvá tudják tenni. Ez az elmélet pedig „jól kommunikálható, pozitív városimázs hívószavakat” adott a városvezetés kezébe (CZIRFUSZ, M. 2017). Ezzel kapcsolatban viszont HALL, P. (2004) arra hívja fel a figyelmet, hogy egy kreatív és innovatív város felépítése hosszú és lassú folyamat eredménye, nem megy egyik napról a másikra, mint arra Florida elméletéből következtethetnénk és a végeredmény sem mindig garantálható, vagy megelőlegezhető.

SCOTT, A. J. (2007) arra hívja fel a figyelmet, hogy a városban a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldala kölcsönhatásban vannak egymással, a folyamat elsődleges hajtóereje emiatt nem lehet egy bizonyos típusú munkaerő (kreatívok) egyoldalú beáramlása, hanem sokkal inkább a termelési rendszer komplex apparátusa a fejlődés motorja. SHARMUR (2007) vizsgálatai kanadai városokban is azt bizonyították, hogy a humán tőke azon városokba áramlik, amelyek gazdasági szerepe és teljesítménye nő és nem pedig fordítva.

A 2006 és 2010 között zajlott ACRE-projekt (Accommodating Creative Knowledge in the Enlarged European Union) több olyan megállapítást is tett, amelyek rámutatnak az európai és az észak-amerikai kreatív osztály jellemzőinek különbségeire, illetve Florida elméletének relevanciájára (illetve annak hiányára) európai környezetben. Megállapítottuk, hogy az európai és amerikai kreatív osztály eltérő viselkedése, letelepedési jellemzői nagyrészt a mobilitásukban mutatkozó különbségekre vezethetők vissza. Az amerikai és az európai kreatívok mobilitási jellemzői, folyamatai és mintázatai ugyanis alapvetően különböznek egymástól. Az európai kreatív osztály nem olyan mobilis, mint az észak-amerikai, illetve mint Florida szerint lennie kellene. Az európai kreatív dolgozók nem tűnnek mobilisabbnak a kontinentális átlagnál, mobilitási hajlandóságuk lényegesen alacsonyabb az amerikai kreatívokénál (HANSEN, H. K. – NYEDOMYSL, T. 2009; MARTIN-BRELOT, H. et al. 2010). Ez részben kulturális okokra (pl. különböző nyelvek, eltérő kultúrák, nyitottság hiánya külföldiekkel szemben, a helyi viszonyok ismeretének hiánya stb.), másrészt intézményi okokra (pl. eltérő oktatási rendszer és tudásanyag, a külföldiek munkavállalását érintő egészségügyi és jogi környezet visszásságai, letelepedés bürokratikus jellemzői) vezethetők vissza.

Az ACRE-kutatás arra is rámutatott, hogy a legtöbb kreatív szakember többnyire abban a régióban (városban) él, ahol született, felnőtt és tanulmányait végezte, vagyis a nagy távolságokra történő mobilitás alárendelt szerepet játszik esetükben. Florida elmélete nem veszi figyelembe az emberi tényezőt, vagyis hogy a kreatív szakemberek is kötődhetnek más emberekhez és olyan helyekhez, ahol korábban éltek és dolgoztak. Az európai tehetség a személyes kapcsolatainak és hálózati tőkéjén keresztül erősen kötődik a helyi munkaerő-piachoz. A „személyes tényező”, amelyet Florida és követői elméletükben nem vettek figyelembe, nagyon fontos faktor európai szinten. Ezt az európai mobilitást vizsgáló más kutatások is alátámasztották (lásd GÁKOVÁ, Z. – DIJKSTRA, L. 2014). A mobilitási szokásokat figyelembe véve azt feltételezhetjük, hogy inkább a rövid idejű látogatások jellemzik az európai kreatív osztályt és így építik fel, illetve tartják fent hálózati kapcsolataikat. Azon kreatívok, akik a karrierjük során új lakhelyre költöztek, elsősorban kemény (alapvetően a munkához kapcsolódó) tényezők mentén döntöttek a hosszú távú elvándorlásról, esetükben a puha tényezők marginális szerepet játszottak. Florida elméletét tehát annyiban módosíthatjuk, hogy az új lakóhely (telephely) kiválasztása során az európai kreatívok kemény tényezők (pl. munkahelyek minősége) mentén döntenek egy adott település mellett, a puha faktorok pedig a településen belüli városrész kiválasztásában kerülnek az előtérbe. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy a kemény tényezők a kreatívok bevonzásában, letelepedésében, a puha tényezők pedig a hosszú távú megtartásban játszanak kiemelkedő szerepet.

ØSTBYE, S. és szerzőtársai (2018) megállapították, hogy a kreatív foglalkozások más jellegű foglalkozásokat követnek és ez visszafelé is igaz, így egyfajta körforgás jellemzi a különböző foglalkozási csoportokat. Újabb amerikai és skóciai kutatások arról tanúskodnak, hogy elsősorban a munkalehetőségek és a jövedelem a munkaerő mozgatórugói, míg a környezetnek és ellátottságnak sokkal kisebb a szerepe (BEREITSCHAFT, B. 2017; HOUSTON, D. et al. 2008). DARCHEN, S. és TREMBLAY, D–G. (2010) a tehetség mobilitásáról szóló kutatási eredményei is arról tanúskodnak, hogy a munkalehetőségek és a társadalmi tényezők fontosabb szerepet játszanak a tehetség migrációs folyamataiban, mint a társadalmi környezet (olyan puha tényezők, mint tolerancia, nyitottság stb.), vagy a hely minősége. A helyhez kapcsolható tényezők hosszú távon, a kreatív munkaerő megtartásában játszhatnak szerepet. Sokkal fontosabb lenne a kreatívok hosszú távú megtartása, mint letelepedésük preferálása, lévén hosszú távon a városrégiók inkább a kreatívok megtartásában lesznek állandó versenyben.

Egyéb kutatások is tanúskodnak arról, hogy Florida valószínűleg túlértékelt a puha tényezők jelentőségét. MARLET, G. és WOERKENS, C. (2007) kutatásai holland városokban azt mutatták, hogy az esztétikus környezet és a természeti környezet pozitívan befolyásolja a kreatívok letelepedését, ugyanakkor a tolerancia nem bizonyult fontos tényezőnek. WEDEMAIER, J. (2010) a kreatív szektor foglalkoztatásra gyakorolt hatásait vizsgálta Németországban. Arra jutott, hogy a kreatív szektor növekedése és a foglalkoztatottság növekedése között pozitív összefüggés áll fenn, ugyanakkor nem talált bizonyítékot arra, hogy a helyi gazdaság diverzitása befolyásolta volna a növekedést.

Több kutató megállapította, hogy a városhierarchia befolyásolja a kreatívok mozgását, s különösen fontos szerepe lehet ennek olyan országokban, ahol erős a településhierarchia (pl. Kelet-Európa, Svédország). LEPAWSKY, J. (2010) arra a következtetésre jutott kanadai városok vizsgálatával, hogy a kreatívok mozgása korrelál a város településhierarchiában elfoglalt pozíciójával és sokkal inkább erre vezethető vissza a kreatívok mozgása, mint sem a megavárosok kreatívokért vívott versenyére, mint azt Florida állította. CHOW, Y. F. (2017) ezt azzal egészítette ki, hogy a kínai kutatások szerint a politikai és geopolitikai kontextust is figyelembe kell venni a kreatív munkaerő mozgása során (az elmúlt években sok kreatív kínai költözött Hong Kongból Sanghajba és Pekingbe).

A kritikákra természetesen maga Florida is reagált: a tíz évvel korábban megjelent könyvének jubileumi, *The rise of the creative class: Revisited* című második kiadásában tért ki a kreatív osztály elméletével kapcsolatos észrevételekre (FLORIDA, R. 2012). Elismeri, hogy a kreatív osztállyal kapcsolatban éppen az osztálytudat hiánya az egyik legnagyobb probléma, mivel ez az osztály egy messzemenőig individualizált és atomizált társadalmi réteg, amelyre a liberális beállítottság ellenére kevésbé jellemző a szolidaritás és összetartás. Ugyanakkor a tradicionális gazdaság 2008-as világválságban kicsúcsosodó összeomlása után – álláspontja szerint – a kreatív osztálynak kulcsszerepe lesz a régi romjain felépülő új gazdasági rend kialakításában. Az általa vizionált kreatív kornak a nagy ígérete még nem teljesedett be. Továbbra is kiállt viszont a kreativitás meghatározó szerepe mellett a jövő gazdaságában. Hangsúlyozza, hogy a kreativitás minden emberben jelen van, s az újonnan kifermülő kreatív társadalom célja éppen az lenne, hogy ezt az emberekben rejlő, gyakorlatilag korlátlanul és kimeríthetetlenül rendelkezésre álló kreativitást széles társadalmi rétegek számára kibontakoztassa és elérhetővé tegye, felszabadítsa a kreatív energiákat és a tehetséget. Elismeri ugyanakkor, hogy a gazdasági változásokat a társadalmi változások lényegesen lassabban kísérik, s ez a hosszú átalakulási folyamat várhatóan kiélezi majd a társadalmi egyenlőtlenségeket és törésvonalakat nemcsak a kreatív osztály és más társadalmi osztályok között, hanem magán a kreatív osztályon belül is.

Összefoglalás

A kreatív osztály elmélete a 2000-es években jelent meg. Elterjedésében nagy szerepet játszott a kor gazdaságát meghatározó neoliberális szemlélet, amely nagy hangsúlyt helyezett a kreativitás, a tudás és az innováció meghatározó szerepére a nemzetgazdaságok fejlődésében. A kreatív osztály elmélete, összefonódva a kor másik meghatározó koncepciójával, a kreatív város elméletével, futótűzként terjedt el a városokban. A koncepció elterjedésében – különösen a kelet-közép-európai országokban a rendszerváltozás utáni átmenetben – nagy szerepe volt annak, hogy jól kitöltötte a gazdaságpolitikákban megjelenő koncepcionális űrt. Az elmélet egyik legfontosabb erénye az volt, hogy felhívta a figyelmet a kreatív dolgozók gazdasági szerepére és átfogó koncepciót nyújtott

a kreatív gazdaságban dolgozó rétegek munkaerőpiaci jellemzőire, társadalmi fejlődésére és működésére.

A kreatív osztály elmélete a városfejlesztésben rövid távú perspektívát kínáló koncepció volt a helyi képességekre és adottságokra alapozó hosszú távú stratégiák kidolgozásával szemben. A kreatív osztály elmélete ugyanis gyors, előre gyártott, könnyen átvehető és adaptálható várospolitikai volt. Az elmélet azt sugallta, hogy mindenki nyerhet a koncepcióval, éppen ebben rejlett a sikere. Nem véletlen, hogy rendkívül népszerűvé vált a várospolitikusok, döntéshozók és kutatók körében. A kreatív osztály koncepciója mézesmadzagként mindenki számára a „jóllakottság” érzését keltette, ugyanakkor radikális változtatásokra a várospolitikában és a városfejlesztésben nem voltak alkalmas (CHATTERTON, P. 2000).

A kreatív osztály elméletét megjelenése óta számtalan kritika érte, aminek hatására RICHARD FLORIDA áttekintette és részben módosította eredeti állításait. A koncepció jelentősége a neoliberalis gazdaságpolitika hanyatlásával valószínűleg halványul, de kétségtelen, hogy a kreatív dolgozók, a kreatív emberek hosszú távon, a jövőben is a gazdasági fejlődés meghatározó csoportját fogják alkotni.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFIH/OTKA 128717. számú projekt támogatásával készült.

EGEDY TAMÁS

CSFK Földrajztudományi Intézet – BGE KVIK Turizmus Tanszék, Budapest

egedy@gmx.net

IRODALOM

- AUDIRAC, I. 2005: Information technology and urban form: Challenges to smart growth. – *International Regional Science Review* 28. pp. 119–145.
- BEREITSCHAFT, B. 2017: Do “creative” and “non-creative” workers exhibit similar preferences for urban amenities? An exploratory case study of Omaha, Nebraska. – *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability* 10. 2. pp. 198–216.
- BOGOST, I. 2012: Alien phenomenology or what it’s like to be a thing. – University of Minnesota Press, London.
- BONTJE, M. – KEPSU, K. 2013: Creative knowledge strategies for polycentric city–regions. – In: MUSTERD, S. – KOVÁCS, Z. (eds.) *Place–making and policies for competitive cities*. WileyBlackwell, Oxford. pp. 191–208.
- BOSCHMA, R. – FRITSCH, M. 2009: Creative Class and Regional Growth: Empirical Evidence from Seven European Countries. – *Economic Geography* 85. 4. pp. 391–423.
- BOTSMAN, R. – ROGERS, R. 2011: *What’s Mine Is Yours*. – Collins, New York.
- BROWN, J. 2017: Curating the “Third Place”? Coworking and the mediation of creativity. – *Geoforum* 82. pp. 112–126.
- BROWN, P. – LAUDER, H. – ASHTON, D. 2011. *The global auction: The broken promise of education, jobs and incomes*. – Oxford University Press Inc. New York.
- BRYNJOLFSSON, E. – MCAFEE, A. 2014. *Second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. – W. W. Norton–Company.
- CATUNGAL, J.P. – LESLIE, D. – HUI, Y. 2009: “Geography of Displacement in the Creative City. The Case of Liberty Village Toronto”. – *Urban Studies* 46. 5–6. pp. 1095–1114.
- CHATTERTON, P. 2000. Will the real creative city please stand up? – *City* 4. 3. pp. 390–397.
- CHOW Y. F. 2017: “Exploring creative class mobility: Hong Kong creative workers in Shanghai and Beijing”. – *Eurasian Geography and Economics* 58. 4. pp. 361–385.
- CHRISTOPHERSON, S. 2013: ‘Hollywood in decline? US film and television producers beyond the era of fiscal crisis’. – *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 6. pp. 141–157.

- CLIFTON, N.–COOKE, P.–HØGNI KALSØ, H. 2012: Towards a Reconciliation of the ‘Context-less’ with the ‘Space-less’? The Creative Class across Varieties of Capitalism: New Evidence from Sweden and the UK. – *Regional Studies*
- CLIFTON, N.–FÜZI, A.–LOUDON, G. 2019: Coworking in the digital economy: Context, motivations, and outcomes. – *Futures*
- COLE, D. B. 1987: Artists and urban redevelopment. – *The Geographical Review* 77. 4. pp. 391–407.
- CZIRFUSZ, M. 2017: Creativity and culture in reproducing uneven development across Central and Eastern Europe. – In: LUX, G.–HORVÁTH GY (eds.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*. – Routledge, London–New York. pp. 106–119.
- DARCHEN, S.–TREMBLAY, D.–G. 2010: What attracts and retains knowledge workers/students: The quality of place or career opportunities? The cases of Montreal and Ottawa. – *Cities* 27. pp. 225–233.
- ERNST–YOUNG 2015: Cultural times: The first global map of cultural and creative industries. – [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-cultural-times-2015/\\$FILE/ey-cultural-times-2015.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-cultural-times-2015/$FILE/ey-cultural-times-2015.pdf)
- FALUDI, J. 2019: The paradigm of the creative class in regional and urban development revisited. An overview. – *Corvinus Journal Of Sociology and Social Policy* 10. 2. pp. 167–188.
- FLORIDA, R. 2002: *The rise of the creative class: and how it is transforming work, leisure, community and everyday life*. – Basic Books, New York.
- FOERTSCH, C.–CAGNOL, R. 2013: The History of Coworking in a Timeline. – <http://www.deskmag.com/en/the-history-of-coworking-spaces-in-atimeline-d-3>. pp. 187–208.
- FREY, C.–OSBORNE, M. 2013: The future of employment: How susceptible are jobs to automation? University of Oxford. – http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf
- FRIEBE, H.–LOBO, S. 2006: *Wir nennen es Arbeit: die digitale Bohème oder: Intelligentes Leben jenseits der Festanstellung*. – Heyne.
- GÁKOVÁ, Z.–DIJKSTRA, L. 2014: Labour mobility between the regions of the EU–27 and a comparison with the USA. *Regional Focus, Regional Policy*. – European Commission, Brussels.
- GATTA M.–BOUSHEY H.–APPELBAUM E. 2009: High–touch and here–to–stay: future skills demands in US low wage service occupations, *Sociology – Journal of the British Sociological Society* 43. pp. 968–989.
- GILL, R.–PRATT, A. 2008: In the social factory? Immaterial Labour, Precariousness and Cultural work. – *Theory, Culture and Society*, 25. 7–8. pp. 1–30.
- GLAESER, E. 2005: Review of Richard Florida’s *The Rise of the Creative Class*. – *Regional Science and Urban Economics* 5. pp. 593–596.
- HAASE, A.–KABISCH, S.–STEINFÜHRER, A.–BOUZAROVSKI, S.–HALL, R.–OGDEN, P. 2010: Emergent spaces of reurbanisation: exploring the demographic dimension of inner-city residential change in a European setting. – *Population Space and Place* 16. pp. 443–463.
- HALL, P. 2004: Creativity, culture, knowledge and the city. – *Built Environment* 3. pp. 256–258.
- HANSEN, H.K.–NIEDOMYSŁ, T. 2009: Migration of the Creative Class: Evidence from Sweden. – *Journal of Economic Geography* 9. 2. pp. 191–206.
- HESMONDHALGH, D.–BAKER, S. 2010: “A very complicated version of freedom”: Conditions and experiences of creative labour in three cultural industries.
- HIGGS, P.–CUNNINGHAM, S.–BAKHSI, H. 2008: *Beyond the creative industries: Mapping the creative economy*. – London.
- HOLFORD, W.D. 2019: The future of human creative knowledge work within the digital economy. – *Futures* 105. pp. 143–154.
- HOUSTON, D.–FINDLAY, A.–HARRISON, R.–MASON, C. 2008: “Will attracting the “creative class” boost economic growth in old industrial regions? A case study of Scotland. *Geografiska Annaler: Series B – Human Geography*, 90, 2. 133–149.
- IRANI, L. 2015: Difference and dependence among digital workers: The case of amazon mechanical Turk. – *South Atlantic Quarterly* 114. 1. pp. 225–234
- KAO, J. 1999: *Ötletgyár avagy a kreatív szervezet*. – SHL Hungary Kft. Budapest.
- KIM, Y.J.–KIM, K.–LEE, S. 2017: The rise of technological unemployment and its implications for the future macroeconomic landscape. – *Futures* 87. pp. 1–9.
- KITCHING, J. 2016: *Exploring the UK Freelance Workforce in 2015*. Association of Independent Professionals and the Self Employed, Small Business Research Centre – Kingston University, London. 43 p.
- KITTUR, A.–NICKERSON, J. V.–BERNSTEIN, M. S.–GERBER, E. M.–SHAW, A.–ZIMMERMAN, J.–LEASE, M.–HORTON, J. J. 2013: *The Future of Crowdfork*. San Antonio, Texas, USA *The Future of Crowdfork*. – CSCW 2013 Conference.
- KLOUDOVÁ, J.–CHWASZCZ, O. 2013: The Evaluation of Creativity Effects on the Regional Development in the Czech Republic. *International Journal Of Mathematical Models and Methods*. – *Applied Sciences* 4. 7. pp. 404–411.

- KOZINA, J.–CLIFTON, N. 2019: City–region or urban–rural framework: what matter more in understanding the residential location of the creative class? – *Acta geographica Slovenica* 59. 1. pp. 141–157.
- KRÄTKE, S. 2010: ‘Creative Cities’ and the Rise of the Dealer Class: A Critique of Richard Florida’s Approach to Urban Theory. – *International Journal of Urban and Regional Research* 34. 4. pp. 835–853.
- LANGE, B.–PRADEL, I.–MIQUEL, M.–GARNIZOV, V. 2010: New governance, new geographic scales, new institutional settings. In: MUSTERD S.–MURIE A. (eds.) *Making competitive cities* Chichester, – John Wiley and Sons, Chichester. pp. 306–326.
- LENGYEL B.–SÁGVÁRI B. 2009: Kreatív foglalkozások és regionális tudásbázis: fogalmak, folyamatok és területi összefüggések. – *Tér és Társadalom* 23. 4. pp. 1–26.
- LEPAWSKY, J.–PHAN, CH.–GREENWOOD, R. 2010: “Metropolis on the margins: talent attraction and retention to the St. John’s city–region”. – *The Canadian Geographer* 54. 3. pp. 324–346.
- LEY, D. 2003: Artists, aestheticisation and the field of gentrification. – *Urban Studies* 40. 12. pp. 2527–2544.
- LLOYD, R. 2006: Neo-bohemia: Art and commerce in the postindustrial city. – London: Routledge.
- MADANIPOUR, A. 2011: Knowledge economy and the city: Spaces of knowledge. – New York.
- MARKUSEN, A. 2006: Urban development and the politics of a creative class: evidence from the case study of artists. – *Environment and Planning A* 38. 10. pp. 1921–1940.
- MARLET, G.–WOERKENS, C. 2007: The Dutch creative class and how it fosters urban employment growth. – *Urban Studies* 44. 13. pp. 2605–2626.
- MARTIN-BRELOT, H.–GROSSETTI, M.–ECKERT, D.–GRITSAI, O.–KOVACS, Z. 2010: The spatial mobility of the ‘creative class’: A European perspective. – *International Journal of Urban and Regional Research* 34. 4. pp. 854–870.
- MCGRANAHAN, D.–WOJAN, T. 2005: Recasting the Creative Class to Examine Growth Processes in Rural and Urban Counties. – *Regional Studies* 41. 2. pp. 197–216.
- MCROBBIE, A. 2002: Clubs to companies: notes on the decline of political culture in speeded up creative worlds. – *Cultural Studies* 16. 4. pp. 516–531.
- MCROBBIE, A. 2016: *Be Creative: Making a Living in the New Culture Industries*. – John Wiley and Sons, Chichester.
- MERKEL, J. 2015: Co–working in the city. *Ephemera* 15. 1. pp. 121–139.
- MITEV, N.–DE VAUJANY, F.–LANIRAY, P.–BOHAS, A.–FABBRI, J. 2018: Co–working spaces, collaborative practices and entrepreneurship. In K. RIEMER–S. SCHELLHAMMER (eds.) *Collaboration in the digital age* Springer Verlag 2018.
- MOORE, P.–ROBINSON, A. 2015: The quantified self: What counts in the neoliberal workplace. *New Media–Society* online first.
- O’SULLIVAN, F. 2014: “The Pernicious Realities of ‘Artwashing’”. – <http://www.citylab.com/housing/2014/06/the-pernicious-realities-of-artwashing/373289/>
- ØSTBYE, S.–MOILANEN, M.–TERVO, H.–WESTERLUND, O. 2018: “The creative class: do jobs follow people or do people follow jobs?”. – *Regional Studies* 52. 6. pp. 745–755.
- PARRINO, L. 2015: Coworking: assessing the role of proximity in knowledge exchange. – *Knowledge Management Research Practice* 13. pp. 261–271.
- PECK, J. 2005: Struggling with the creative class. – *International journal of Urban and Regional Resarch* 29. 4. pp. 740–770.
- PRATT, A.C. 2008: Creative cities: the cultural industries and the creative class. – *Geografiska annaler: Series B–Human geography* 90. 2. pp. 107–117.
- PRETECEILLE, E. 2010: The fragile urban situation of cultural producers in Paris. – *City, Culture and Society*, 1. 1. pp. 21–26.
- ROTMAN, D. 2013: How technology is destroying jobs. – *MIT Technology Review* – <http://www.technologyreview.com/featuredstory/515926/how-technology-is-destroying-jobs/> Letöltve 2020. április 3.
- SCOTT, A. J. 2006: Creative cities: Conceptual issues and policy questions. – *Journal of Urban Affairs*, 28 1. 1–17.
- SCOTT, A. J. 2007: Capitalism and urbanization in a new key? The cognitive-cultural dimension. – *Social Forces* 85. pp. 1465–1482.
- SLACH, O.–KOUTSKÝ, J.–NOVOTNÝ, J.–ŽENKA, J. 2013: Creative industries in the Czech Republic: A spatial perspective. – *Ekonomie a Management* 16. pp. 414–29.
- SPINUZZI, C. 2012: Working alone together co–working as emergent collaborative activity. – *Journal of Business and Technical Communication* 26. 4. pp. 399–441.
- SPINUZZI, C.–BODROZIC, Z.–SCARATTI, G.–IVALDI, S. 2019: “Coworking is about community” but what is “community” in coworking? – *Journal of Business and Technical Communication* 33. 2. pp. 112–140.
- STOLARICK, K.–CURRID-HALKETT, E. 2013: Creativity and the crisis: The impact of creative workers on regional unemployment. – *Cities* 33. pp. 5–14.
- STORPER, M.–SCOTT, A. J. 2009: Rethinking human capital, creativity and urban growth. – *Journal of Economic Geography* 9. pp. 147–167.

- TILL, C. 2014: Exercise as labour: Quantified self and the transformation of exercise into labour. – *Societies* 4. 3. pp. 446–462.
- TRACY, A. 2013: The ‘40 hours a week or less’ theory gains momentum. – *Inc. Magazine* – <http://www.inc.com/abigail-tracy/why-you-should-work-less-and-unplug-more.html>
- VIVANT, E. 2009: How underground culture is changing Paris. – *Urban Research and Practices* 2. 1. pp. 36–52.
- VIVANT, E. 2013: Creatives in the city: Urban contradictions of the creative city. – *City, Culture and Society* 4. pp. 57–63.
- WANG, J.–OAKES, T.–YANG, Y. (eds.) 2016: *Making Cultural Cities in Asia: Mobility, assemblage, and the politics of aspirational urbanism.* – Routledge, London.
- WANG, J.–ZHANG, L. 2019: The centripetal and centrifugal forces at work: mobility of the creative workforce. – In: KONG, L.–DOIS, A. D. (eds.) *Geographies of Creativity.* – Edward Elgar, London.
- WATERS-LYNCH, J.M.–POTTS, J.–BUTCHER, T.–DODSON, J.–HURLEY, J. 2015: *Coworking: A Transdisciplinary Overview.* –
- WEDEMAIER J. 2010: The Impact of the Creative Sector on Growth in German Regions. – *European Planning Studies* 18. 4. pp. 505–520.
- WOODCOCK, J. 2014: Precarious workers in London: New forms of organisation and the city. – *City* 18. 6. pp. 776–788.
- YÁÑEZ, C. J. N. 2013: Do ‘creative cities’ have a dark side? Cultural scenes and socioeconomic status in Barcelona and Madrid 1991–2001 – *Cities* 35. pp. 213–220.
- ZANDIATASHBAR, A.–HAMIDI, S.–FOSTER, N. 2019: High-tech business location, transportation accessibility, and implications for sustainability: Evaluating the differences between high-tech specializations using empirical evidence from U.S. booming regions. – *Sustainable Cities and Society* 50.
- ZUKIN, S. 1995: *The Cultures of Cities.* – Blackwell, Cambridge.

A FÖLDRAJZI DIVERZIFIKÁCIÓ SZEREPE A GLOBÁLIS TŐKEPIACOKON

BACSOSZ SZTAVROSZ

THE ROLE OF GEOGRAPHICAL DIVERSIFICATION
IN GLOBAL CAPITAL MARKETS

Abstract

This study illustrates the effectiveness of geographical diversification using capital market data. The paper uses historical capital market prices to show how the neglect of geographical diversification results in a deterioration in investment decision-making. In addition, the correlations between the capital markets of the former socialist countries are presented, which in many cases can be explained by real economic processes and geopolitical events. Quantitative, real-time financial and statistical data provided by capital markets can also be used to justify the dependence systems between countries and groups of countries, but the method can also be used in many cases to show the economic and geopolitical changes between countries. The study shows how concentrated the world's stock markets are, which means that smaller capital markets cannot separate themselves from economic events, money and capital market news, or events of the largest ones.

Keywords: Geographical diversification, cross-border investments, portfolio, correlation coefficients

Bevezetés

A professzionális intézményi befektetőket vagy akár a nyugdíjas éveikre gondoló kisbefektetőket egyaránt ugyanaz a gondolat foglalkoztatja – még akkor is, ha a céljaik jelentősen eltérnek egymástól –, azaz mibe, hogyan és mikor érdemes fektetni? A befektetni szándékozók számára a legfontosabb kérdések egyike, hogy egyetlenegy jól virágzó részvénytársaságba fektessék-e a teljes megtakarításukat, ezzel maximalizálva esetleges profitjukat, vagy inkább másfajta szemléletmódot alkalmazva úgy minimalizálják a lehetséges veszteségeiket, hogy a portfólió szemléletet alkalmazzák és szétterítik a kockázatot a lehető legjobb módon.

Sokszor hallhatunk olyan híreket, amelyekben hosszasan fejtegetik, hogy a tőkepiaci árfolyamok egyáltalán nem közvetítik a gazdaságok és országok valódi teljesítőképességét, s a tőkepiac nem más, mint a különféle spekulánsok játszótere. Vélhetőleg ez is közrejátszik abban, hogy a gazdaságföldrajzosok vagy az egyes országok gazdasági elemzésével foglalkozó szakemberek inkább ex post adatokra hagyatkoznak vizsgálataiknál és ritkán veszik elő a kutatásaikhoz a tőkepiacok által generált nagy mennyiségű adatot. Holott a tőkepiacok által kínált árfolyamok a valós idejű adatoknak köszönhetően számos előnnyel bírhatnak (pl. gyorsabban láthatja egy gazdasági döntéshozó, ha egy tendencia megváltozott).

Számos tanulmány született arra vonatkozóan, hogy a szocialista múlt hogyan, milyen módon hat vagy hatott a posztoszocialista országok gazdasági fejlődési pályájára és azok tőkepiacára, hogyan sikerült ezen országok tőzsdéinek az európai piacokba integrálódni (lásd részletesen HORVATH R. – PETROVSKI D. 2013). Noha a régió eltérő gazdasági sikereire és annak okaira sok magyarázat és tanulmány született a közelmúltban, a hasonlóságok ellenére kiderült, hogy mégis csak jelentős társadalmi különbségeket lehet felfedezni ezen

országok között. Politikusok, gazdaságföldrajzzal foglalkozó kutatók, közgazdászok keresik arra a kérdésre a választ, hogy a volt szocialista országok közül a sokáig „éltanulónak” nevezett Magyarország lemaradt-e a régiós versenytársaihoz képest (JUHÁSZ R. 2010).

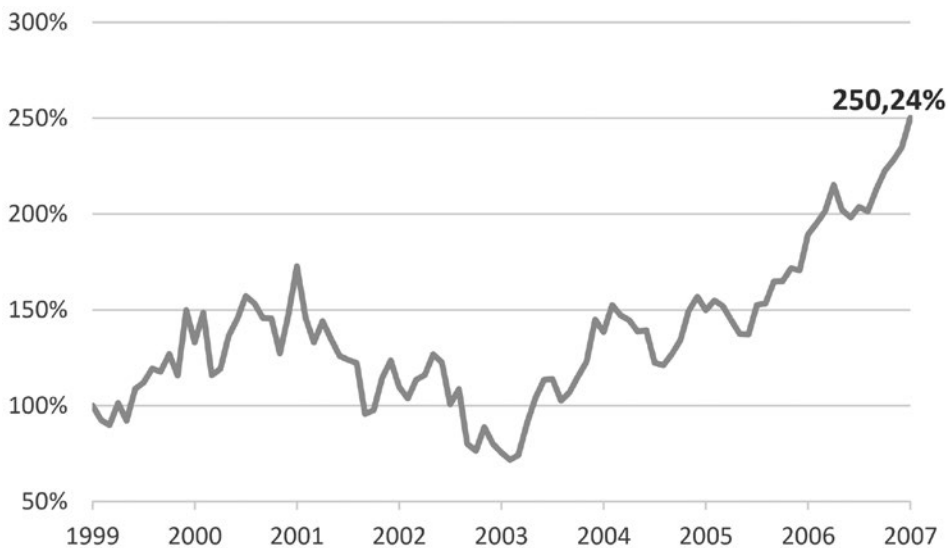
Jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a kelet-közép-európai poszt-szocialista országok értéktőzsdéi között milyen fokú és irányú kapcsolat van? Tudjuk-e igazolni a tőkepiaci indikátorokkal, pénzügyi, statisztikai mutatókkal is az esetleges gazdasági-társadalmi hasonlóságokat, különbözőségeket és a mások által is vizsgált eltérő fejlődési pályákat az elmúlt tíz évben? A tanulmány további célkitűzései között szerepel annak vizsgálata, hogy kimutathatók-e a tőkepiaci indexekkel az egyes országok közötti geopolitikai kapcsolatok és az ezekhez társított összefüggések. Más szavakkal: teljesül-e az az állítás, hogy az értéktőzsdék alkalmasak arra, hogy térbeli gazdasági fejlettségeket, különbözőségeket, országok közötti kapcsolatrendszerüket mutassanak ki egy adott időhorizonton.

A diverzifikáció pénzügyi értelmezése a tőkepiacon

Tegyük fel, hogy egy képzeletbeli befektető egy politikailag és gazdaságilag stabil ország valamelyik vezető nagyvállalatába szeretne befektetni. Így Németországra esik a választása, Európa egyik legerősebb gazdaságára, ahol kiválasztja az ország elsőszámú és egyben legnagyobb kereskedelmi bankjának, a Deutsche Banknak a részvényeit. Fontos megjegyezni, azáltal, hogy a fent említett befektetőnk egy fejlett ország és annak nagyvállalati részvényét részesíti előnyben, nem csinál mást, mint kockázatot csökkent. Természetesen ennek az ellentéte is igaz, vagyis ha nagyobb kockázatot felvállalva olyan papírt választunk, amely életpályájának kezdeti szakaszában van, vagy egy fejlődő ország kockázatos papírja, akkor ezt a kockázatot kockázati prémiummal jutalmazhatja a piac. Nagy általánosságban kijelenthetjük, hogy a fejlett országok és azok nagyvállalati papírjai ellenállóbbak a kockázatokkal szemben, mint a kisvállalatok és a fejlődő országok papírjai (BREALEY A. R.–MYERS C. S. 2005). tegyük fel, hogy minden megtakarítását kizárólagosan ebbe az egyetlen papírba fekteti. A képzeletbeli befektetőnk nem vakítja el a napi árfolyamingadozások, hosszú időtávra tervezi a papírt megtartani, hiszen gazdaságtörténeti visszatekintések (pl. BENNYHOFF G. D. 2008: *Time Diversification and Horizon-Based Asset Allocations*) alapján általában a részvény a legjobban teljesítő pénzügyi eszköz és azáltal, hogy hosszú távra tervez, kizárja a sokszor véletlenszerűnek tartott napi árfolyam-ingadozásokat (MALKIEL G. B. 2003). Nézzük meg, hogyan alakult volna ennek a befektetőnek a pusztán egy elemből álló részvény-megtakarítása, ha 1999. január 1-én fektetett volna be és 2007. január 1-én megvizsgáljuk a Deutsche Bank árfolyamát (1. ábra).

A képzeletbeli befektetőnk napra pontosan nyolc évvel a befektetési döntését követően elégedetten szemlélheti, hogy a befektetéseinek értéke két és félszeresére nőtt (2,5024). Viszont ha tizenkét évvel később, azaz 2019. január 1-én rátekinünk az említett bank árfolyamára, akkor azt tapasztaljuk, hogy húsz év alatt a befektetésünk az eredetileg befektetett összeg alig 16%-át éri (2. ábra).

A 2. ábrán a jelzálog-hitelpiaci válság kezdete után – amit a függőleges szaggatott vonal is jelöl – jól kivehető, hogy az árfolyam meredeken zuhan. Az árfolyam grafikont szemlélve megállapíthatjuk, hogy két évtized távlatában a befektetőnk hatalmas veszteséget szenvedett el azáltal, hogy mellőzte a kockázatok szétterítését, azaz a diverzifikációt. Láthatjuk, hogy befektetése teljesítményét nem igazán tudta megszépíteni az, hogy egy gazdaságilag stabil országnak a nagyvállalati részvényéből választott.

1. ábra A Deutsche Bank relatív árfolyamának alakulása 1999.01.01.–2007.01.01.

Forrás: Saját szerkesztés az Investing.com adatai alapján

Figure 1 Relative stock price change of Deutsche Bank 1999.01.01.–2007.01.01.

Source: Own compilation based on Investing.com data

2. ábra A Deutsche Bank relatív árfolyamának alakulása 1999.01.01.–2019.01.01.

Forrás: Saját szerkesztés az Investing.com adatai alapján

Figure 2 Relative stock price change of Deutsche Bank 1999.01.01.–2019.01.01.

Source: Own compilation based on Investing.com data

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy mi történt volna, ha a Deutsche Bank helyett a német tőzsde legismertebb részvényindexébe, a DAX-ba (Németország 30 nagyvállalatának tőzsdei árfolyamából kalkulált tőkepiaci indikátor) fektetett volna? A 3. ábra alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy húsz év távlatában a DAX indexből alkotott portfólió messze túlteljesítette az egy elemből álló, kizárólag Deutsche Bank papírokat tartalmazó megtakarítást. Az árfolyam grafikon jól mutatja, hogy a DAX index árfolyammozgása,

azaz volatilitása (az egyik leggyakrabban használt, változékonyságot mérő mutatószám, a szórás) közel sem olyan hektikus, mintha csak kizárólag a Deutsche Bank részvényeit tartaná a portfólióban.

3. ábra DAX index és a Deutsche Bank relatív árfolyamának alakulása 1999.01.01.–2019.01.01.

Forrás: Saját szerkesztés az Investing.com adatai alapján

Figure 3 Relative stock price change of Deutsche Bank and DAX capital market index 1999.01.01.–2019.01.01.

Source: Own elaboration based on Investing.com data

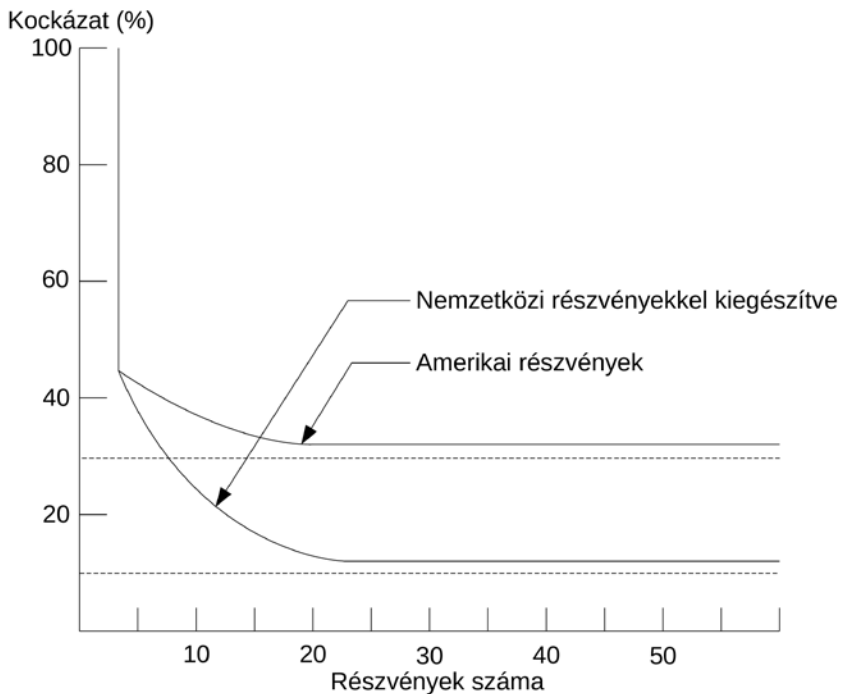
Amennyiben összevetjük a Deutsche Bank és a DAX havi átlag hozamát a vizsgált időszakban, akkor azt látjuk, hogy a DAX index havi 0,50%-os hozamot produkált, míg a Deutsche Bank $-0,05\%$ -ot. A volatilitás vizsgálathoz használt szórás mutató is kedvezőtlen képet fest a Deutsche Bank húsz éves teljesítményéről: míg a DAX index szórása 6,02% volt ezen időszak alatt, addig a Deutsche Banké 11,73%-os. Más szavakkal megfogalmazva ez nem jelent mást, mint azt, hogy kevesebb hozamért nagyobb kockázatot vállalt az a befektető, aki DAX index helyett kizárólag a Deutsche Bank papírját választotta. Összefoglalva: azáltal, hogy a befektetőnk csak az időszakon átívelő diverzifikációt alkalmazta (húsz éves időtáv) és szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyta a keresztmetzeti diverzifikáció teljes eszköztárát (így a vállalati méret szerinti, az iparágak közötti és a földrajzi diverzifikációt is), rossz eredményt könyvelt el annak ellenére, hogy kizárólagosan egy óriás nagyvállalatba fektetett be. Még akkor is, ha Európa egyik gazdaságilag legjobban teljesítő országában található a nagyvállalat.

A reálgazdaság és a pénzügyi piacok közötti kapcsolat

MARKOWITZ, H. 1952-ben publikált, Portfolio Selection című cikke óta tudjuk, hogy a hatékony portfólió létrehozásához olyan papírokat, befektetési eszközöket célszerű összeválogatnunk, amelyek között a korrelációs kapcsolat gyenge. HARRY MARKOWITZ portfólióelméletéről szóló PhD értékezését (1954), az akkor már híres közgazdásznak szá-

mító Milton Friedman azzal a kemény kritikával illette, hogy amiről a szerző írt, az egész egyszerűen nem közgazdaságtan. Markowitz hosszas vita után éppen hogy csak megfelelt a doktori védésen. Friedman kritikájának feledésbe merülései és a személyi számítógépek térhódításáig majdnem négy évtizedet kellett várni, míg Markowitz portfólióelméletét végre elkezdték átültetni a gyakorlatba. Az igazi áttörést az hozta, hogy 1990-ben a portfólió kiválasztás elméletének kifejlesztéséért HARRY MARKOWITZ-ot Közgazdasági Nobel-Emlékdíjjal tüntették ki (BERNSTEIN L. P. 2005).

Fontos megjegyeznünk, hogy már számos alkalommal igazolták, hogy a korrelációs együtthatók nem statikusak és időben jelentősen módosulhatnak. Sőt a 2008-ban kezdődött pénzügyi válság arra is jól rávilágított, hogy az egyes befektetési eszközök közötti korrelációs kapcsolat válságok idején a +1-hez közelít, így jelentős hatékonyságvesztésen eshet át a diverzifikáció. Azaz pont akkor csalódhatunk a diverzifikáció kockázatsökkentő szerepében, amikor a leginkább szükség lenne rá, így módon az amúgy is válságban lévő gazdaságok tovább süllyedhetnek (BOROS L. 2017). SOLNIK, B. (1974) tanulmányában bemutatta, hogy a befektetési eszközök elemszámának növelésén felül a határon átnyúló befektetésekkel a diverzifikáció teljesítménye tovább javítható (4. ábra). Ennek eredményeképpen kijelenthetjük, hogy egy jól diverzifikált portfólió olyan befektetési eszközökből áll, amelyeknek az elemszáma kellő mennyiségű, valamint a földrajzi térben elkülönült és ezen eszközök közötti korrelációs kapcsolat gyenge (a földrajzilag jól diverzifikált portfólióra példaként szolgálhat az MSCI ACWI All Cap indexe, amely összesen negyvenkilenc ország tőkepiacának tizennégyezer értékpapírjából kalkulált index).

4. ábra Nemzetközi diverzifikáció nyújtotta előnyök
 Forrás: SOLNIK, B. (1974)

Figure 4 Advantages offered by international diversification
 Source: SOLNIK, B. (1974)

A hétköznapok világában kellően nagy elemszámú befektetési portfólióra a legegyszerűbben és legolcsóbban valamilyen index termék megvásárlásával tehetünk szert. Ez lehet például befektetési jegy, tőzsdén kereskedett befektetési alap (ETF), index certifikát stb. Ezt követően már csak arra szükséges figyelni, hogy a portfólió lehetőleg a földrajzi térben is elkülönült legyen. Amennyiben azzal a feltételezéssel élünk, hogy egy adott ország gazdasága és annak tőzsdéje között valamilyen kapcsolatrendszer áll fenn, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy az egyes tőzsdei indikátorok, indexek jól szemléltethetik egyes országok gazdaságának teljesítményét és az országok közötti pénzügyi és gazdasági, politikai kapcsolatrendszereket. Az eddigi gondolatmenetet összefoglalva elmondhatjuk, hogy ha minimalizálni szeretnénk a kockázatot, azaz egy egységnyi hozamot minél kisebb kockázattal akarunk megszerezni, akkor sokkal jobb eredményt érhetünk el, ha nem kizárólagosan egyetlen papírba fektetünk. A kisbefektetők a nemzeti határainkon belüli befektetésekre vonatkozó információkat gyakorta túlértékelik, így a portfóliójukban a hazai piacok nagyobb súllyal jelennek meg. A szakirodalom ezt a jelenséget hívja „home bias”-nak (CAPRIO G. 2012). Azért, hogy ezt elkerüljük, jobban tesszük, ha nem pusztán egy ország pénz- és tőkepiacát választjuk, hanem országhatárokon átnyúló befektetéseket is preferálunk, méghozzá olyan országok pénzügyi indexeit, amelyeknek a makrogazdasági kilátásai kedvezőek.

Azt, hogy egy gazdaságilag fejlett ország hosszú távú makro-mutatói és annak tőkepiaca között kapcsolat állhat fenn nem új keletű (FUFA T.–KIM B. 2018). A közismert magyar származású tőzsdei befektető, KOSZTOLANY, A. fogalmazza meg talán a legjobban és legközérthetőbben ezt a kapcsolatot:

„Képzeldjünk el egy férfit, aki az utcán a kutyáját sétáltatja. A férfi lépésről lépésre halad, a kutya előre szalad, majd összevissza ugrándozik, visszaszalad a gazdihoz, de soha nem az eredeti kiindulópontjához, mert az eltelt idő alatt a gazdi is megtett egy bizonyos távolságot. A férfi testesíti meg a gazdaságot, a kutya pedig a tőzsdét.”

(KOSZTOLANY A. 2006. p. 144.)

A fenti analógiára építkezve amikor egy befektető különféle országok, régiók index termékeit veszi, lényegében nem csinál mást (hosszú távon), mint az adott országok jövőbeli gazdasági teljesítményére fogad. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a befektetőknek óhatatlanul számításba kell venniük azt, hogy az egyes országok tőkepiacai közötti kapcsolatrendszer ne legyen túl erős (azaz a korrelációs együttható lehetőleg 0,0-hoz közeleltsen). Ellenkező esetben hatékonyságvesztésen eshet át a portfóliónk.

Elsőre könnyűnek tűnhet a feladat, hogy olyan országok indexeit vegyük a portfóliónkba, amelyek közötti a korrelációs kapcsolat alacsony, azonban a tanulmány további részében láthatjuk, hogy számos ország tőkepiaca között közepes vagy erős korrelációs kapcsolat áll fenn. Ráadásul, a korrelációs kapcsolatok nem állandóak, a válságok mélyülésével a diverzifikáció ereje csökken.

GOETZMANN N. W. et al. (2001) arra is rávilágítottak, hogy a globalizáció kiterjedésének köszönhetően a világ országainak tőkepiaci teljesítménye közötti korrelációs kapcsolat jelentősen nőtt az elmúlt évtizedekben, így a földrajzi tér által nyújtott diverzifikációs hatékonyság valamelyest csökkent.

A kutatás kérdései, módszertana és alapadatai

A vizsgálat alapját tizennyolc, elsősorban európai ország vezető tőkepiaci indexének havi relatív hozamadata képezi. A kivételt az Egyesült Államok S&P 500-as tőkepiaci barométere jelenti, amely csakis azért került a vizsgálatba, mert az Egyesült Államok

a világ tőkepiacának 40,54%-át adja (1. táblázat). Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a világ tőkepiacai nagyon koncentráltak, hiszen öt ország adja a piaci kapitalizáció közel kétharmadát. Azt is kijelenthetjük, hogy globális szinten, a kelet-közép-európai tőzsdék nagyon kis súllyal bírnak. Így jobban függenek a nagy tőzsdék híreitől, mint amilyen hatással bírhatnak másokra, még akkor is, ha ezeket a tőzsdéket gyakorta egyként kezelik a legnagyobb globális intézményi szereplők. Másképpen megfogalmazva, a fejlett országok, azon belül is legfőképpen az Egyesült Államok gazdasági hírei, tőkepiaci hangulata jelentősen kihathatnak a poszt szocialista országok tőkepiaci indexeire, míg fordítva ez nem igaz. Ezek a kicsi piacok a világ nagy tőkepiacaira lényegében véve szinte

1. táblázat – Table 1

A világ 25 legnagyobb tőkepiaca, 2017
The 25 largest capital markets, 2017

Ország	Piaci kapitalizáció (részvény db szám x piaci ár) (millió USD)	Részarány (%)
USA	32.120.703	40,54
Kína	8.711.267	11,00
Japán	6.222.825	7,85
Egyesült Királyság	3.605.561	4,55
Franciaország	2.749.315	3,47
Kanada	2.367.060	2,99
India	2.331.567	2,94
Németország	2.262.223	2,86
Dél-Korea	1.771.768	2,24
Svájc	1.686.497	2,13
Ausztrália	1.508.463	1,90
Dél-Afrika	1.230.977	1,55
Svédország (OMX Nordic)	1.122.815	1,42
Hollandia	1.100.105	1,39
Brazília	954.715	1,21
Spanyolország	888.838	1,12
Szingapúr	787.255	0,99
Oroszország	623.425	0,79
Olaszország	561.428	0,71
Thaiföld	548.795	0,69
Indonézia	520.687	0,66
Malajzia	455.772	0,58
Szaúd-Arábia	451.379	0,57
Belgium	437.794	0,55
Mexikó	417.021	0,53
<i>Összesen</i>	<i>79.224.525</i>	<i>100,00</i>

Forrás: Saját szerkesztés a databank.worldbank.org és az sdw.ecb.europa.eu adatai alapján
Source: Own calculation based on databank.worldbank.org and sdw.ecb.europa.eu

semmilyen kihatással nem bírnak. Tehát az amerikai tőkepiaci hírek és események, hol kisebb, hol nagyobb súllyal ugyan, de a világ összes tőkepiacára kihatnak. Így ezt a hatást is figyelembe véve került be az S&P 500-as index a vizsgálatba.

Bulgária, Szlovénia és néhány régiós ország kimaradt a vizsgáldás fókuszából. Ennek oka, hogy a bolgár tőzsdéről a vizsgált tíz éves intervallumban nem álltak rendelkezésre megbízható, mindenki által hozzáférhető publikus adatok, a szlovén tőzsde mellőzését pedig csekély mérete indokolta. Összességében elmondhatjuk, hogy a tanulmányban egy adott régiós ország mellőzését vagy a megbízhatatlan adatforrás, vagy tőkepiacának régiós léptékben is elenyésző mérete indokolta.

A volt szocialista országok közül egyedül Oroszország képvisel jelentősebb súlyt, de ez az arány is mindösszesen 0,79%. Viszont már van akkora, hogy az elemzők önállóan, egymagában elemezzék. Teszik ezt már csak azért is, mert Oroszország a kelet-közép-európai országok zöméhez képest eltérő politikai pályán van, gazdaságilag pedig fejletlenebb, így az orosz tőkepiac jól elkülöníthető a kelet-közép-európai országok többségétől (RADÓ M. 2004).

A kutatás tíz éves időintervallumot ölel fel, a 2009 január 01. – 2019 január 01. közötti időszakot. Az európai tőkepiaci indexek kiválasztásánál az elsődleges szempont az volt, hogy azok a volt szocialista országok tőkepiacai kerüljenek be, amelyek valamilyen csoportot alkotnak, nem utolsó sorban pedig valamilyen összehasonlíthatóságot társíthatunk melléjük, például nyelvük, gazdasági fejlettségük, privatizációs pályájuk, geopolitikai irányultságuk okán. A vizsgált posztoszocialista országok a rendszerváltás hajnalán közel hasonló gazdasági fejlettségi szinten álltak. Mivel a piacgazdasági átmenetet merőben másféleképpen bonyolították le, elég csak az állami tulajdonjog átruházására, a privatizációra gondolnunk, fejlődési útjaik különváltak (TÖRÖK L. 2014).

Néhány esetben az adatok megbízhatósága, minősége, vagy a valódi tőkepiac hiánya (pl. Bosznia-Hercegovina, Fehéroroszország), illetve annak elenyésző volta nem tette lehetővé, hogy minden országra kiterjesszem a vizsgálatot. Mindezekon felül elvárás volt az is, hogy egységesen legalább tíz évre tekinthessünk vissza. A vizsgálati időszak ideális megválasztásánál több szempontot is figyelembe kell vennünk, hiszen ha túl rövid az időszak, akkor téves következtetéseket vonhatunk le, továbbá nem feltétlenül vesszük észre az egyes országok tőzsdéi között fellelhető kapcsolatot. Elsőre tehát az tűnhet jó választásnak, ha minél hosszabb a vizsgálati időintervallumunk. Ekkor azonban túlságosan sok olyan globális gazdasági esemény (pl. pénzügyi válságok) is a vizsgálati időszakunkba eshetnek, amelyek eltértenék az egyes országok tőkepiaca között fellelhető „békebeli időszak” kapcsolatot. Hiszen ahogy már a tanulmány elején megemlítettük, a válságok alatt a piacok nagyon együtt mozognak, így az egyes különbségek és hasonlóságok felfedése nehézségekbe ütközne. Mindezekon felül a posztoszocialista országok piacai, nyugati testvéreikhez képest fiatal tőkepiacokkal rendelkeznek, így nincs is rá mód, hogy egy-két évtizeden túlnyúló tőkepiaci index adatot kaphassunk az adott országról. Végezetül Európa két legnagyobb gazdasága (Németország és Egyesült Királyság) és annak tőkepiaci indexei is szerepet kaptak a vizsgálatban hasonló megfontolásból, mint az Egyesült Államok S&P 500-as indexe. A Balti országok és Oroszország tőkepiaci kapcsolatának vizsgálatához hozzátettem három skandináv ország (Svédország, Dánia, Finnország) tőkepiacát is. Ezen kívül a nem olyan rég még a Budapesti Értéktőzsdével (és a prágaiával is) tőzsdeszövetségben együttműködő osztrák tőkepiaci index is szerepet kapott.

A korrelációs vizsgálataimnál kizárólag a Pearson féle korrelációt használtam, mivel az volt a feltételezésem, hogy az egyes tőkepiacok között lineáris sztochasztikus kapcsolatot fedezhetünk fel (2. táblázat). Más, komplexebb függvénygörbe mentén elhelyezkedő értékek leírására is alkalmas korrelációs vizsgálatot éppen ezért nem végeztem.

Tizennyolc vizsgált ország tőkepiaci indexének havi hozam adataiból kalkulált korrelációs mátrix 2009.01.01.–2019.01.01. Correlation matrix, calculated from the monthly return data of the capital market index of eighteen countries 2009.01.01.–2019.01.01.

	Ausztria	Cseh-ország	Dánia	Egyesült Királyság	Észt-ország	Finn-ország	Lengyel-ország	Leti-ország	Litvánia	Magyar-ország	Német-ország	Orosz-ország	Románia	Svéd-ország	Szerbia	Szlovákia	Ukrajna	USA	
Ausztria	Pearson Correlation	1	.595**	.708**	.747**	.796**	.806**	.795**	.775**	.848**	.677**	.0145	.739**	.796**	.753**	.420**	0.146	.680**	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.114	0.000	0.000	0.000	0.000	0.109	0.000	
Cseh-ország	Pearson Correlation	.595**	1	-0.107	0.102	0.053	.230	.295**	0.078	0.116	.277**	-0.005	.623**	.196*	.230*	.638**	-0.119	.762**	-0.034
	Sig. (2-tailed)		0.244	0.268	0.567	0.001	0.001	0.393	0.205	0.002	0.959	0.003	0.031	0.011	0.000	0.015	0.000	0.000	0.707
Dánia	Pearson Correlation	.553**	-0.107	1	.858**	.900**	.894**	.806**	.908**	.710**	.964**	-0.516**	.906**	.894**	.449**	.504**	-0.489**	.943**	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.244	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Egyesült Királyság	Pearson Correlation	.708**	0.102	.858**	1	.930**	.848**	.800**	.924**	.709**	.941**	-0.142	.936**	.848**	.476**	.221*	.206**	.927**	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.120	0.000	0.000	0.000	0.015	0.001	0.000	0.000
Észt-ország	Pearson Correlation	.747**	0.053	.900**	.930**	1	.883**	.899**	.933**	.980**	.856**	.939**	-0.226	.916**	.883**	.498**	.438**	.959**	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.013	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Finn-ország	Pearson Correlation	.796**	.230	.894**	.848**	.883**	1	.863**	.854**	.922**	.838**	.920**	-0.317**	.929**	1.000**	.716**	.583**	-0.169	.902**
	Sig. (2-tailed)		0.001	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Lengyel-ország	Pearson Correlation	.806**	0.078	.908**	.848**	.899**	.863**	1	.798**	.907**	.754**	.906**	-0.058	.934**	.863**	.589**	.230*	-0.157	.882**
	Sig. (2-tailed)		0.001	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.529	0.000	0.000	0.000	0.011	0.085	0.000	0.000
Leti-ország	Pearson Correlation	.795**	0.078	.806**	.800**	.933**	.854**	.798**	1	.934**	.943**	.846**	.241**	.817**	.854**	.630**	.544**	.630**	-0.270**
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.393	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.008	0.000	0.000	0.000	0.000	0.003	0.000	0.000
Litvánia	Pearson Correlation	.775**	0.116	.908**	.924**	.980**	.907**	.934**	1	.861**	.945**	.243**	.936**	.922**	.578**	.473**	.268**	.967**	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.007	0.000	0.000	0.000	0.000	0.003	0.000	0.000
Magyar-ország	Pearson Correlation	.848**	.277**	.710**	.709**	.856**	.838**	.754**	.943**	.861**	1	.749**	-0.112	.769**	.838**	.684**	.652**	-0.070	.798**
	Sig. (2-tailed)		0.002	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.223	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.447	0.000
Német-ország	Pearson Correlation	.677**	-0.005	.964**	.941**	.939**	.920**	.906**	.846**	.945**	.749**	1	-0.389**	.947**	.920**	.493**	.438**	.972**	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Orosz-ország	Pearson Correlation	0.145	.623**	-0.516**	-0.142	-0.226	-0.058	-0.241**	-0.243**	-0.112	-0.389**	1	-0.227	-0.317**	-0.050	-0.563**	.737**	-0.383**	
	Sig. (2-tailed)		0.114	0.000	0.000	0.013	0.529	0.008	0.007	0.223	0.000	0.012	0.012	0.000	0.588	0.000	0.000	0.000	
Románia	Pearson Correlation	.739**	.196*	.906**	.936**	.916**	.929**	.817**	.936**	.769**	.947**	-0.227	1	.929**	.613**	.350**	.935**		
	Sig. (2-tailed)		0.001	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.012	0.000	0.000	0.000	0.012	0.000	0.000	
Svéd-ország	Pearson Correlation	.796**	.230*	.894**	.848**	.883**	.863**	.854**	.922**	.838**	.920**	-0.317**	.929**	1	.716**	.583**	-0.169	.902**	
	Sig. (2-tailed)		0.001	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	
Szerbia	Pearson Correlation	.753**	.638**	.449**	.476**	.498**	.716**	.589**	.544**	.578**	.684**	.493**	.613**	.716**	1	.474**	.331**	.480**	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.588	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	
Szlovákia	Pearson Correlation	.420**	-0.119	.504**	.221*	.438**	.583**	.230*	.630**	.473**	.652**	.438**	-0.563**	.350**	.583**	.474**	1	-0.268**	.487**
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.195	0.000	0.015	0.000	0.011	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	
Ukrajna	Pearson Correlation	0.146	.762**	-0.489**	-0.306**	-0.332**	-0.169	-0.157	-0.270**	-0.268**	-0.070	-0.434**	.737**	-0.228	-0.169	.331**	-0.268**	1	-0.420**
	Sig. (2-tailed)		0.109	0.000	0.001	0.000	0.085	0.003	0.003	0.003	0.447	0.000	0.012	0.064	0.000	0.003	0.000	0.000	
USA	Pearson Correlation	.680**	-0.034	.943**	.927**	.959**	.902**	.882**	.907**	.798**	.972**	-0.383**	.935**	.902**	.480**	.487**	-0.420**	1	
	Sig. (2-tailed)		0.000	0.707	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	

* Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

** Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Forrás: Saját szerkesztés az Investing.com adatai alapján. / Source: Own elaboration based on Investing.com data.

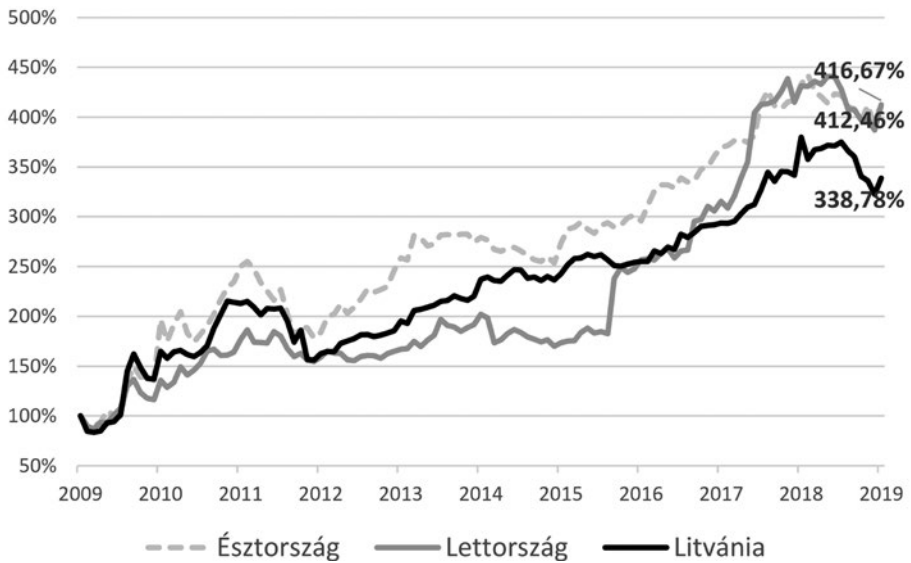
A vizsgálat eredményei

Az első hipotézis, miszerint az Egyesült Államok tőkepiacának teljesítménye jelentősen kihat Európa más tőkepiacára, helytállónak bizonyult. Sőt még az olyan nagy gazdaságok, amelyek hatalmas tőkepiaccal rendelkeznek, mint Németország és az Egyesült Királyság sem tudja függetleníteni magát az amerikai tőkepiaci folyamatoktól. Lényegében véve azt mondhatjuk, hogy minden vizsgált ország havi tőkepiaci hozama között pozitív előjelű, közepes vagy erős kapcsolat áll fenn az Egyesült Államokkal. Mindössze két kakukktójság található, amely szembe megy a fenti állítással, ezeknek a korrelációs együtthatója negatív előjelű. Ez a két ország Oroszország és Ukrajna ($r = -0,383$ és $r = -0,420$). Lényegében véve ez azt jelenti, hogy amikor az Egyesült Államokban a havi tőzsdei árfolyamok emelkedtek, akkor a vizsgált országok többségében (Oroszország és Ukrajna kivételével) is emelkedtek az árfolyamok.

A balti államok skandináv országokkal és Oroszországgal való kapcsolatáról elmondhatjuk, hogy a három balti állam egymás közötti korrelációs kapcsolata magas ($r > 0,9$). Azt is megállapíthatjuk, hogy markáns a kapcsolat a három vizsgált skandináv ország (Dánia, Finnország, Svédország) tőkepiaca és a balti államok tőzsdéi között. Amennyiben igaznak fogadjuk el ANDRÉ KOSZTOLANY gondolatmenetét, miszerint a tőkepiacok hosszú távon nem szakadhatnak el a reálgazdasági folyamatoktól, akkor nincs semmi meglepő ebben az eredményben, hiszen a balti államok a rendszerváltozást követően egyre szorosabb gazdasági kapcsolatot építettek ki a skandináv országokkal (DELTUVAITE V. 2016). A balti államok tőzsdéi az OMX Tőzsdeszövetségbe léptek, amely lényegében véve a skandináv országok és a balti államok tőzsdeszövetségét jelenti. Abban sincs semmi meglepő, ha a balti államok tőkepiacának korrelációs együtthatóját vizsgáljuk Oroszországgal: a kapcsolat gyenge és negatív előjelű. Ez a mutatószám is visszaigazolja a fenti megállapításainkat, hiszen ezen országok módszeresen igyekeztek elszakadni a rendszerváltozást követő években az orosz gazdasági függéstől. Ez nem csak a skandináv országokkal kötött tőzsdeszövetséghez való csatlakozásban mutatkozott meg, hanem például az euró mihamarabbi bevezetésében is (OTRACHSHENKO V. et al. 2016). Lényegében véve Észtország, Lettország és Litvánia gazdaságpolitikai orientációja is megmutatkozik ezekben a számokban. A befektetők nyelvén ez azt jelenti, hogy aki jelentős skandináv értékpapír-kitettséggel rendelkezik, az jobban jár, ha távol tartja magát a balti államok tőkepiacától, mivel a portfólióján nem tud kockázathatékonysági javulást elérni. Természetesen ennek az ellentéte is igaz, vagyis aki jelentős kitétséggel rendelkezik a balti államok papírjaiból, az inkább ne a skandináv országok részvényeiből válasszon.

Az 5. ábrán láthatjuk, hogy a három balti állam tőzsdei árfolyam adatai nagyon együtt mozognak, ami szintén alátámasztja a fent leírtakat. Ez a balti államok tőkepiaci indexeire is igaz, így kizárólagosan és együttesen alkalmazva vajmi keveset segítenek a kockázat csökkentésben. Ugyanakkor véleményem szerint az ábra jól alátámasztja ANDRÉ KOSZTOLANY igazát, miszerint a reálgazdasági folyamatok és külpolitikai kapcsolatok igenis tetten érhetők a tőzsdei árfolyam alakulásában.

Oroszország, Ukrajna és a többi vizsgált volt szocialista ország tőkepiacának korrelációs kapcsolatáról szólva elmondhatjuk, hogy közöttük a tőkepiaci kapcsolat nem túl erős és általánosságban véve gyakorta negatív előjelű. Lényegében véve egyetlenegy olyan ország van, ahol az orosz tőzsde korrelációs kapcsolata magas, ez pedig az ukrán tőzsde ($r > 0,7$). Ez alátámasztja a két ország között fennálló erős geopolitikai kapcsolatrendszerrel. A 6. ábra szintén a két ország tőkepiaci indexeinek az együtt mozgásáról tanúskodik. Érdeemes megemlíteni, hogy az instabilitás nagyon jól kivehető a két ország árfolyamgrafikonján: míg a 2010-es évek elején az USA-ban és Európában a tőkepiacok kezdtek helyreállni (és

5. ábra A balti államok relatív havi hozam adatainak árfolyam alakulása 2009.01.01.–2019.01.01.

Forrás: Saját szerkesztés az Investing.com adatai alapján

Figure 5 Relative monthly stock price change of the Baltic States 2009.01.01.–2019.01.01.

Source: Own elaboration based on Investing.com data

6. ábra Oroszország és Ukrajna relatív havi hozam adatainak árfolyam alakulása 2009.01.01.–2019.01.01.

Forrás: Saját szerkesztés az Investing.com adatai alapján

Figure 6 Relative monthly stock price change of Russian Federation and Ukraine 2009.01.01.–2019.01.01.

Source: Own elaboration based on Investing.com data

a reálgazdaság is), a 2010-es évek második felétől pedig jelentős növekedés volt tapasztalható. Ugyanezen időszak alatt mind az ukrán, mind az orosz tőzsde teljesítménye csak csökkenést tudott felmutatni.

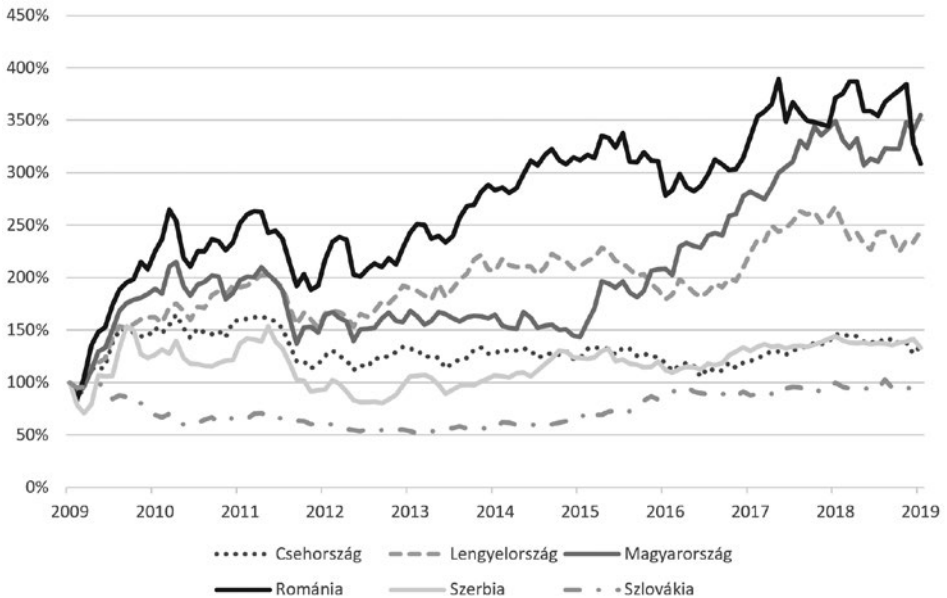
Elég csak az Ukrajna és Oroszország között napjainkban zajló fegyveres konfliktusra utalni, vagy a Krím-félsziget példáját felidézni a közelmúltból. Összességében kijelenthetjük, hogy Ukrajna kivételével a vizsgált országok többségére az orosz tőzsdének csekély hatása van. Ez azonban nem mindig volt így, emlékezzünk csak vissza, hogy az 1998-as orosz gazdasági válság mennyire megtépázta Magyarországot és néhány környező országok gazdaságát, pénz- és tőkepiacát (PINTO B. – ULATOV S. 2010).

Mindazonáltal az orosz és ukrán tőkepiac alkalmas lehet a portfólió részeként az európai tőkepiaci indexekkel kombinálni a kockázat csökkentésére. Ez az állítás rendhagyónak tűnhet, hiszen a két ország egymással háborús konfliktusban áll, sőt Oroszországot számos ország különféle gazdasági szankciókkal sújtja. Mégis okulva az első példánkból tudhatjuk, hogy a földrajzi alapú kockázatcsökkentés lehetősége fennáll olyan esetekben, amikor az egyes eszközök, árfolyamok, indexek közötti korrelációs kapcsolat gyenge. Az, hogy Oroszország és Ukrajna pénz- és tőkepiacai nem mutatnak együtt mozgást az Egyesült Államok pénzügyi piacaival, sőt ezek a kapcsolatok negatív előjelűek. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a vizsgált időszakban az Egyesült Államok kimászva a pénzügyi válságból újból a világ egyik legbiztonságosabb, pénzügyi menedéket jelentő országának számított. Ezzel szemben a 2008-ban induló globális pénzügyi válság élénk emlékei arra intették a befektetőket, hogy befektetéseiknél – a magasabb kockázatot kerülve – inkább mellőzzék a háborús konfliktusban álló Ukrainát és Oroszországot.

A visegrádi négyek, Szerbia és Románia tőkepiacairól szólva megállapíthatjuk, hogy a kelet-közép európai országok szinte mindegyekének van legalább egy értéktőzsdéje, azonban ez a rendszer az Egyesült Államokból vagy Németországból szemlélve meglehetősen elaprózottnak és picinek tűnhet. Megjegyzendő, hogy ezen országokat más-más bontással, de gyakran egyként kezelik a nagy befektetési bankok és elemző házak. Ennek oka az, hogy az apró méret és széttagoltság ellenére is ezen országok gyakorta túl kicsik a nagy külföldi intézményi befektetőknek (pl. nyugdíj alapkezelők, befektetési bankok, biztosítók stb.), márpedig többnyire ők a domináns szereplők ezeken a piacokon. Ráadásul a méretgazdaságosság elve is azt diktálja, hogy ezeket a gyakorta infrastrukturálisan is elkülönülő, számos esetben politikai okokból nemzeti jelleggel is bíró tőzsdéket egyként kezeljék, mivel a nagy befektetési bankokban a kelet-közép európai ország tőkepiacainak teljesítmény elemzésére többnyire egy elemzőt vagy elemzői csoportot állítanak. Az egyéges tömbként kezelést, a regionális szintben való gondolkodást erősíti az a tény is, hogy a kelet-közép-európai országok tőzsdei nagyvállalatai sok esetben a fizikai országhatáron túli üzleti tevékenységgel bírnak és többnyire a régiós országokban terjeszkednek. Ennek eredőjeként a régiós tőzsdei részvénytársaságok makrogazdasági kockázati profilja és földrajzi értelemben vett működési területe sokszor átfed (RADÓ M. 2004). Elég csak a hazai példaként is szolgáló OTP Bank Nyrt. vagy a MOL Nyrt. működésére gondolnunk, amelyek szinte minden szomszédos országban képviseltetik magukat.

Magyarországról szemlélve azt mondhatjuk, hogy a Visegrádi országok tőzsdéinek teljesítménye közötti kapcsolat közepes és pozitív előjelű. A lengyel tőzsde teljesítménye sokkal szorosabb kapcsolatot mutat az Egyesült Királysággal, Németországgal, a balti államokkal vagy a vizsgált három skandináv országgal, mint bármely más V4 tagállammal. Szlovákia és Csehország tőkepiaci indikátorai viszont teljesen más utat járnak be, mint Lengyelországé. Ez pedig azt jelenti, hogy hiába a hasonló történelmi múlt, a közel hasonló gazdasági fejlettségi szint, mégis lehetőség van a hatékony diverzifikációra. Talán ez a felismerés vezethette a Budapesti Értéktőzsdét arra, hogy megalkosson egy régiós tőzsde mutatót, a CETOP indexet. Ebbe a részvényindexbe csak a Budapesti, Bukaresti, Ljubljana, Pozsonyi, Prágai, Varsói és Zágrábi Értéktőzsde részvényei kerülhetnek be.

Amennyiben megvizsgáljuk a kérdéses országok szórását, átlaghozamát és relatív szórását, arra a következtetésre jutunk, hogy Csehország volt a közelmúltban a leginkább befektetésre érdemes ország. A 7. ábrán jól látható, hogy a cseh tőkepiaci index, a PX mutató az egyik legkisebb szórással rendelkezik, miközben a relatív szórása is a legkisebb a vizsgált hat ország között. Az is látszik, hogy a magyar tőzsde a legkockázatosabbnak számít a hat tőzsde közül, hiszen ennek a legmagasabb a szórása és a relatív szórása is. Egy kockázatkerülő befektető számára mindez azt jelentené, hogy a Budapesti Értéktőzsdét érdemes elkerülnie. Az egyéni befektetők zöme márpedig többnyire kockázatkerülő, aki nem vesz számításba más mutatókat és kizárja a befektetési döntéshozatalkor a határokon átnyúló diverzifikációt (BORAM L. et al. 2015). Érdekes, hogy a 3. táblázat mégis ennek ellenkezőjét bizonyítja, hiszen a Budapesti Értéktőzsde a legjobban teljesítő volt a vizsgált hat tőzsde közül.

7. ábra A Visegrádi négyek, Szerbia és Románia tőzsdéinek árfolyam alakulása 2009.01.01.–2019.01.01.

Forrás: Saját szerkesztés az Investing.com adatai alapján

Figure 7 Relative stock price change of the Visegrád Group, Serbian and Romanian stock exchanges.

Source: Own elaboration based on Investing.com data

Ha ismét vetünk egy pillantást a 7. ábrára, könnyen elbizonytalanodhatunk, hogy valóban célszerű lenne-e a megtakarításunkat a cseh tőzsdébe fektetni, hiszen látszik, hogy az átlaghozamok tekintetében a magyar, román és lengyel tőzsde messze jobban teljesített, viszont a cseh, a szlovák és szerb tőzsde árfolyamainak a kilengése viszonylag kicsi. Ugyanakkor az jól is látszik, hogy teljesítményük messze elmarad az első hárométól. Vagyis a legalacsonyabb kockázatért, a legkisebb hozamokat kapjuk, amit a relatív szórás is jól mutat. Fontos megjegyeznünk, hogy a szórás nem egy aszimmetrikus mutató, amelynek következtében nem képes a pozitív irányú árfolyam elmozdulást megkülönböztetni, így ha a tőzsdei hozamok pozitívak, de az elmozdulás jelentős, a szórás mutató ugyanolyan értékeli a folyamatot, mintha ez negatív irányba történt volna. Így eshet meg, hogy a nagyobb szórás és a kedvezőtlennek látszó relatív szórás mutatók ellenére a magyar, a lengyel és a román tőzsde jobban teljesített, mint a vizsgált másik három ország értéktőzs-

A Visegrádi négyek, Szerbia és Románia tőzsdéinek havi hozam adataiból kalkulált mutatók 2009.01.01.–2019.01.01.

Indicators calculated from the monthly yield data of the Visegrád Group, Serbian and Romanian stock exchanges 2009.01.01.–2019.01.01.

Ország	Szórás	Átlag hozam (%)	Relatív szórás
Csehország	0,15	1,31	0,11
Lengyelország	0,36	1,96	0,18
Magyarország	0,66	2,06	0,32
Románia	0,66	2,74	0,24
Szerbia	0,19	1,18	0,16
Szlovákia	0,16	0,75	0,21

Forrás/Source: Saját szerkesztés / Own elaboration

déje. A pénzügytani értelemben vett kockázat legáltalánosabbnak vett definíciója a pozitív irányú, de bizonytalan kimeneteleket is kockázatnak veszi. Természetesen vannak olyan komplex, matematikai és statisztikai mutatók, amelyek a negatív és pozitív kimeneteleket nem veszik egy kalap alá (pl. ferdeség analízis).

Összefoglalás

A kutatás fő célkitűzése volt, hogy megvizsgálja az egyes tőkepiacok és a reálgazdaságok közötti összefüggéseket. A kutatás során alkalmazott módszer lehetőséget teremtett arra, hogy az egyes országok gazdasági kapcsolatrendszerének változását, alakulását, egymásra utaltságát vagy azok függőségét különböző tőkepiaci mutatókkal mérhessük. A tanulmány rámutatott arra a fontos szempontra, hogy a tőzsdei árfolyamok nem pusztán csak egyszerű, gyakorta a kívülálló számára bizonytalannak látszó befektetői hangulatot testesítenek meg, hanem bizonyos feltételek fennállása esetén, jól visszaadják az egyes országok gazdasági és geopolitikai kapcsolatrendszerét és valódi teljesítőképességét. Ilyen feltételek például, hogy a vizsgált ország rendelkezzen egy viszonylagosan fejlett tőkepiaccal, az országok közötti tőkepiaci korrelációs kapcsolatokat nem globális recesszió idején vizsgáljuk, hiszen – általánosságban kijelentő – ekkor a tőkepiaci indikátorok közötti kapcsolat +1,00-hoz közelítenek. A tőkepiaci indexek egymással történő összevetése alkalmas lehet arra, hogy szemléltessük az egyes országok eltérő fejlődési pályáját.

Konkrét tőzsdei árfolyam adatok segítségével illusztráltuk, hogy milyen káros következményei lehetnek a befektetési döntéshozatal során, ha mellőzzük a földrajzi tér nyújtotta kockázatsökkentési lehetőségeket. Azt is bemutattuk, hogy mi történik akkor, ha az egyes országok tőkepiaci vizsgálatánál kizárólag egyfajta pénzügyi-statisztikai mutatóra hagyatkozunk. A befektetési termékek esetében a leggyakrabban használt statisztikai-matematikai kockázati mutatószám a variancia négyzetgyök, közismertebb nevén a szórás. A hazai befektetési alapok zöme csak ezt az egyetlen kockázati mutatószámot tünteti fel, amire egyébként jogszabály is kötelezi a befektetési alapkezelőket. Bemutattuk azt is, hogy a kelet-közép-európai tőzsdék teljesítményének összehasonlításakor bizonyos esetekben téves értelmezésre adhat okot, ha csak kizárólagosan a szórást vesszük figyelembe. A V4 országok és két másik ország (Szerbia és Románia) tőzsdéinek tíz éves átfogó vizsgálatá-

val azt az eredményt kaptuk, hogy a Budapesti Értéktőzsde árfolyamindexe (BUX) a legingatagabb indexek közé tartozik, miközben a legnagyobb árfolyam-növekedést produkáló tőzsde volt a vizsgált időszakban. Megállapítottuk, hogy arra a téves következtetésre, miszerint a Budapesti értéktőzsdét mellőznünk kell azért juthattunk, mert kizárólagosan a szórásra támaszkodtunk, miközben a normalitás vizsgálatot (csúcosság, ferdeség) nem vettük figyelembe.

A közelmúltban láthattuk, megtapasztalhattuk, hogy a globalizált gazdaság pénzügyi piaca számos esetben hibázik. Elég csak a nagy pénzügyi válságokra gondolni, mint amilyen az 1929-1933-as nagy gazdasági válság, vagy a közelmúltban lezajlott Lehman Brothers csődjével induló jelzálog-hitelpiaci válság volt (RICHARDSON G. 2007; BOROS L.–PÁL V. 2011). Sokszor korrekcióra és helyesbítésre hagyatkozik a piac, mivel a szubjektív félelemtől kezdve a túlfokozott pánikhangulatig bezárólag szinte minden megjelenhet egyetlen árban (DUMONTAUX N.–POP A. 2013). Azt azonban senki sem tudja elvitatni, hogy egy megfelelő tőkepiaccal rendelkező ország gazdaságáról szinte minden időpillanatban véleményt formálnak a befektetők az értékpapír vétele vagy eladása révén. Ez pedig azt jelenti, hogy az egyes országok közötti kapcsolatokat, gazdasági teljesítőképességet, gazdasági fejlődési potenciált, geopolitikai veszélyeket, politikai irányváltást vagy fordulatot, legyen az valós vagy vélelmezett a tőkepiaci indikátoroknak köszönhető, egy mindenki számára ellenőrizhető, bárki által hozzáférhető valós idejű mérőszámunkat kapjuk meg. Ez a tőkepiaci mérőszám segítségül szolgálhat a gazdaságföldrajzi kutatóknak, közgazdászoknak és egyéb társadalomtudománnyal foglalkozó szakembereknek, hogy kutatási eredményeik naprakészek legyenek és vizsgálataik kvantitatív támaszt kapjanak.

BACSOSZ SZTAVROSZ
SZTE Földtudományok Doktori Iskola, Szeged
bacsosz.sztavrosz@gmail.com

IRODALOM

- BERNSTEIN L. P. 2005: Tőkepiaci elméletek. – Corvina Kiadó, Budapest.
- BORAM, L.–ROSENTHAL, L.–VELD, C.–VELD-MERKOULOVA, Y. 2015: Stock market expectations and risk aversion of individual investors. – *International Review of Financial Analysis* 40. pp. 122–131.
- BOROS L. 2017: Detroit válsága: Okok és következmények. – *Földrajzi Közlemények* 141. 4. pp. 356–369.
- BOROS L.–PÁL V. 2011: A gazdasági válság hatásai és a rá adott válaszok különböző földrajzi léptékeken. – *Földrajzi Közlemények* 135. 1. pp. 17–32.
- BREALEY A. R.–MYERS C. S. 2005: Modern vállalati pénzügyek. – Panem Kiadó, Budapest.
- CAPRIO G. 2012: *The Evidence and Impact of Financial Globalization*. – University Press, Cambridge.
- DELTUVAITE, V. 2016: Investigation of Stock Market Integration in the Baltic Countries. – *Economic and Business*. 28. 1. pp. 38–44.
- DUMONTAUX, N.–POP, A. 2013: Understanding the market reaction to shockwaves: Evidence from the failure of Lehman Brothers. – *Journal of Financial Stability* 9. 3. pp. 269–286.
- FUFA T.–KIM B. 2018: Stock markets, banks, and economic growth: Evidence from more homogeneous panels. – *Research in International Business and Finance* 44. pp. 504–517.
- GOETZMANN, N. W.–LINGFENG, L.–ROUWENHORST, G. K. 2001: Long-Term Global Market Correlations. – *Journal of Business*, University of Chicago Press 78. 1. pp. 1–38.
- HORVATH, R.–PETROVSKI, D. 2013: International stock market integration: Central and South Eastern Europe compared. – *Economic System* 37. 1. pp. 81–91.
- JUHÁSZ R. 2010: Posztoszocialista fejlődési pályák. *Közgazdasági szemle* 57. pp. 222–240.
- KOSZTOLANY A. 2006: *Több mint pénz és mohó vágy*. – Lexecon Kiadó, Győr.
- MALKIEL, G. B. 2003: *A Random Walk Down Wall Street*. – W. W. Norton & Company, New York.
- MARKOWITZ, H. 1952: Portfolio Selection. – *The Journal of Finance* 7. 1. pp. 77–91.

- OTRACHSHENKO, V.–POPOVA, O.–TAVARES, J. 2016: Psychological costs of currency transition: evidence from the euro adoption. – *European Journal of Political Economy* 45. pp. 89–100.
- PINTO, B.–ULATOV, S. 2010: Financial globalization and the Russian crisis of 1998. – Policy Research Working Paper 1. 1. pp. 1–41.
- RADÓ M. 2004: Közép–Kelet Európa: egy, vagy három tőkepiac? 42. Műhelytanulmány, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Vállatgazdaságtan Tanszék.
- RICHARDSON, G. 2007: Categories and causes of bank distress during the great depression, 1929–1933: The illiquidity versus insolvency debate revisited. – *Explorations in Economic History* 44. 4. pp. 588–607.
- SOLNIK, B. 1974: Why Not Diversify Internationally Rather Than Domestically. – *Financial Analysts Journal* 30. 4. pp. 48–54.
- TÖRÖK L. 2014: Európai privatizációs modellek komparatív közgazdasági és társadalompolitikai elemzése. – PhD disszertáció, Debrecen.

Internetes hivatkozások

- BENNYHOFF, G. D. 2008: Time Diversification and Horizon–Based Asset Allocations.
<https://www.vanguard.com/pdf/icrtd.pdf?2210045172>
Letöltve: 2019. augusztus 18.
- CETOP Index bet.hu/Befektetok/Indexek/CETOP letöltve: 2019. augusztus 17.
databank.worldbank.org
investing.com
- MSCI ACWI All Cap Index; <https://www.msci.com/acwi> Letöltve 2019.09.21.
sdw.ecb.europa.eu

A KOREAI KÖZTÁRSASÁG KERESKEDELMI POLITIKÁJA ÉS A KOREU SZABADKERESKEDELMI MEGÁLLAPODÁS

NESZMÉLYI GYÖRGY IVÁN

TRADE POLICY OF THE REPUBLIC OF KOREA
AND THE KOREU FREE TRADE AGREEMENT

Abstract

The Republic of Korea (South Korea) is one of the typical, newly-industrialised economies of Asia (ANIEs) that has undergone spectacular economic and social development over the last half century. Since the 1960s it has developed gradually and has become one of the most advanced nations of the world.

As a result of the stalemate of the Doha-round, and of the financial and economic crisis in 2008–2009, a new trend seems to have emerged in the field of trade liberalization in the world. Instead of striving for a comprehensive, multilateral framework, a growing number of “new generation” free trade agreements have been emerging that are concluded on a bilateral level or among a few countries.

The Republic of Korea joined this trend in 2008. Since then it has concluded a number of FTAs with Asian, American, European and other partners including the USA and the European Union, and it still has a number of draft agreements under negotiation. The EU-Korea FTA (KOREU) entered into force on 1 July 2011, marking a new era in EU-Korea trade relations. It is the most comprehensive free trade agreement ever concluded by the EU, and the first with a partner country in Asia. Since it came into force, import duties have been eliminated on nearly all products (98.7 % of duties within five years), which resulted in a far-reaching trade liberalization in services as well. Since 2011 the European Union’s exports to Korea have been growing, and the former trade deficit in the EU-Korea relations has shifted to European surplus in the balance of trade. This can be seen as an advantage for the EU, but it also reflects the vulnerability of the Korean economy’s competitiveness.

Keywords: Republic of Korea, Trade policy, FTA, European Union

Bevezetés

A Koreai Köztársaság (Dél-Korea) Kelet-Ázsiában, a Koreai-félsziget D-i részén helyezkedik el. 99 720 km² területe több európai országéhoz (pl. Magyarország, Portugália, Csehország) hasonló nagyságú, ugyanakkor népessége ötszöröse az említett országokénak: lakossága a CIA World Factbook 2018 júliusi adatai szerint 51 418 097 fő (CIA 2019).

A Koreai-félsziget az ázsiai kontinens ÉK-i részétől D-re, mintegy ezer kilométer hosszsan húzódik É–D-i irányban. É-on főként a Kínai Népköztársasággal határos, de egy rövid szakaszon érinti Oroszországot is. 1948 óta a Koreai-félsziget – nagyjából a 38. északi szélességi fok mentén – két részre tagolódik: a Dél-Koreának is nevezett Koreai Köztársaságra, illetve a kommunista Észak-Koreára (Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, KNDK). K-ról a Japán-, Ny-ról a Sárga-tenger határolja, DK-i partjainál található a két tengert összekötő és a Koreai-félszigetet a Japán szigetektől elválasztó Koreai-szoros, amely mindössze 170 km széles. K-en tagolatlan, meredek tengerpart szegélyezi kevés szigettel, míg D-en és Ny-on lankásabb és rendkívül tagolt a partvidék, előterében több ezer kisebb-nagyobb szigettel (*1. ábra*).

A félsziget K-i partja közelében, É–D-i irányú, helyenként 2000 méterig emelkedő vízválasztó hegylánc húzódik, amely K-en meredek lejtőkkel ereszkedik le a keskeny partsze-

1. ábra Dél-Korea térképe
 Figure 1 Map of South Korea
 Forrás/Source: OnTheWorldmap.com (2017)

gélyhez. A hegyvidék vonulataitól Ny-ra halomvidék terül el, amely a Sárga-tenger partvidékén alacsony dombokkal övezett medencék sorozatára bomlik. A félsziget legmagasabb pontja a 2744 m-es Baekdu-san (Pektu-san, kínaiul Changbai-san), amely Észak-Korea és Kína határán található. A Koreai Köztársaság legmagasabb pontja az 1950 m magas Halla-san, amely a Jeju- (Csedzsü-) szigeten helyezkedik el (NESZMÉLYI GY. 2004).

Az ország területének mintegy 70%-a hegyvidék, kiterjedtebb part menti síkságok csak Ny-on és D-en fordulnak elő. A lakosság főleg a sík részeken települt jelentősebb számban, itt a népsűrűség igen nagy. A mindössze 18,1%-nyi (CIA, 2019) mezőgazdaságilag hasznosítható területet mintegy 2,5 millió farmer műveli. Az ipari és a szolgáltató ágazatok sikereihez képest a dél-koreai agrárium mindig is elmaradottabb volt; ma is alacsony hatékonyság és magas termelési költségek jellemzik.

Korea éghajlata mérsékelt, négy évszak váltja egymást (2. ábra), emiatt – szemben a szubtrópusi, illetve trópusi klímájú délkelet-ázsiai országokkal – itt évente csak egyszer aratnak rizst, amely Dél-Koreában is a fő termék és táplálék. A nyári hónapokban elsősorban a kelet-ázsiai monszun hatása érvényesül, télen viszont az ázsiai kontinens belseje felől hideg és igen száraz levegő áramlik be, így az évi átlagos csapadékmennyiség „mindössze” 1274 mm (FAO Water Report 2012). A főváros, a tízmilliós Szöul nagyjából az északi szélesség 37 fokánál helyezkedik el, ami Athén vagy Tunisz pozíciójának felel meg, ám időjárása az említett két városhoz képest jóval szélsőségesebb; télen nem ritkán mínusz tíz fok alá süllyed a hőmérséklet, míg nyáron a gyakori és kiadós esőzések, valamint a magas páratartalom miatt a trópusi éghajlathoz hasonlít.

A tanulmány keretében a Koreai Köztársaság gazdasági fejlődésének, kereskedelmi politikájának sajátos útját és szakaszait mutatom be, különös hangsúllyal a közel tíz évvel

2. ábra A négy évszak Koreában (Hyangwonjeong Pavilon, Kyongbokkung, Királyi Palota, Szöul)
 Forrás: A szerző felvételei, 2003–2004

Figure 2 The four seasons in Korea (Hyangwonjeong Pavilion, Kyongbokkung, Royal Palace in Seoul)
 Source: Photo taken by the author (2003–2004)

ezelőtt aláírt Korea–EU szabadkereskedelmi megállapodásra. A tanulmány nagyrészt a BGE Keleti Üzleti Akadémia (OBIC) által támogatott, az ázsiai fejlesztési bankokról szóló, 2018. évi kutatási projekt keretében a szerző által végzett kutatások eredményeire épül, kiegészítve újabb szakirodalmi forrásokkal, illetve koreai és más nemzetközi adatbázisokból származó információkkal.

Dél-Korea gazdasága

Dél-Korea az 1960-as évek eleje óta látványos gazdasági és társadalmi fejlődésen ment, illetve meg ma is keresztül. Gazdasági erejét mutatja, hogy mind az 1997–1998. mind a 2008–2009. évi gazdasági válságból igen hamar, alig egy-két év leforgása alatt kilábal, valutája, a dél-koreai won (KRW) és devizatartalékai stabilak.

Főként történelmi okokkal magyarázható – japán gyarmati időszak (1910–1945), a II. világháború, illetve az 1950–1953 között zajlott koreai háború –, hogy Dél-Korea még az 1960-as évek elején is a világ egyik legszegényebb országa volt. Később, az 1970-es évektől kezdődően viszont látványos és dinamikus gazdasági növekedést mutatott fel, ami az exportvezérelt ipari és szolgáltatói ágazatok teljesítményének volt köszönhető. A gazdasági növekedés évi üteme – elsősorban az 1980-as évtizedben, egészen az 1990-es évek közepéig – 8–12%-os volt, de az 1997/98. évi regionális, illetve a 2007–2009-es világgazdasági válság közötti évek során is elérte az évi 4–6%-ot. Az utóbbi válságból való kilábalás

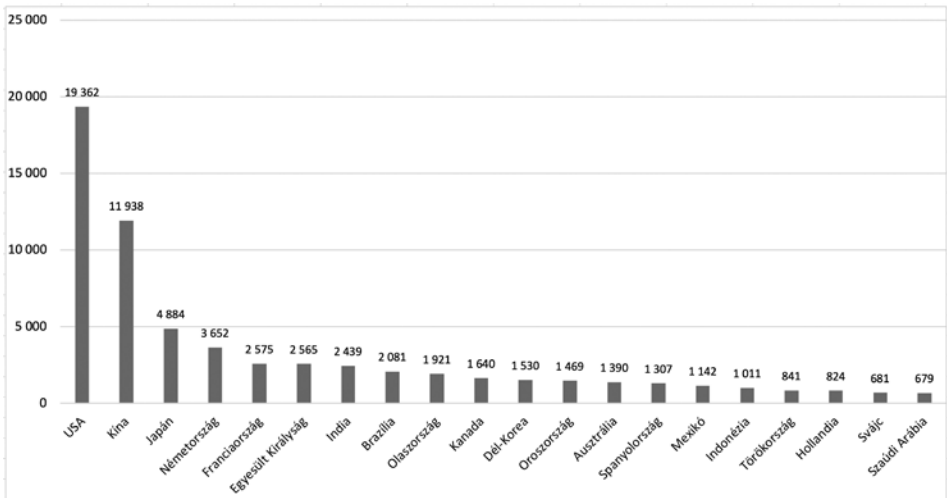
szintén viszonylag gyorsan végbement, ám lendülete már nem volt olyan energikus, mint az előző válság idején, és az ez utáni években mindössze 2–4% között mozog.

Az 1960-as évtized elejétől 1988-ig a Koreai Köztársaságot katonai kormányzat irányította, amely az ország kitorési pontjaként az exportvezérelt gazdaságfejlesztési stratégia alkalmazását tekintette. Az erőteljes kormányzati ellenőrzésen és beavatkozáson kívül következetesen megvalósított gazdaságfejlesztési politika, illetve az ennek köszönhető látványos gazdasági növekedés kulcsfontosságú volt, emellett számos további tényező is szerepet játszott az ország felemelkedésében, mint például a magas megtakarítási és beruházási ráta, illetve a (kezdetben) olcsó munkaerő. Az ország egyike az újonnan iparosodó ázsiai gazdaságoknak (ANIEs), amely jelentős mértékben követte a japán és részben az amerikai modellt. A japán modell a II. világháború utáni időszakban kialakított sajátos gazdaságfejlesztési módszer- és eszköztár megnevezése, amely Kelet- és Délkelet-Ázsia több gazdaságában – köztük Dél-Koreában is – meghatározóvá vált. Lényegét a szakirodalom leginkább az ún. „fejlesztő állam” koncepciójából eredezteti, ami először JOHNSON, C. (1982) révén jelent meg a közgazdasági szakirodalomban, és nem csupán a kifejezés honosodott meg széles körben, hanem magát a fejlesztő állam jelenséget, illetve az *újonnan iparosodott gazdaság* mibenlétét, illetve a két fogalom egymással való összefüggését is számos kutató elemezte (pl. DOUGLASS, M. 1994; OKITA, S. 1991), illetve terjesztette ki egyes, a kelet-ázsiai térségen kívüli országokra is (pl. BAGCHI, A. K. 2000). Japán a térség legmodernebb gazdaságaként jó minőségű, ám aránylag olcsó termékeivel komoly világpiaci sikert aratott egy kevésbé csúcstechnológiai ágazatban, majd ennek bevételeit arra használta föl, hogy szintet ugorjon, azaz nem a munkaerő-intenzív ágazatokba, hanem a technológiai fejlesztésbe, a kutatásba és az oktatásba fektette be, így jutott el néhány évtized alatt a könnyűipartól a tudásintenzív fejlesztési, tervezési, szervezési tevékenységig, amelyek tovább erősítették az ország sikerét (GYURIS, F. 2017).

A fejlesztő állam legfontosabb ismérvei a következők: „kapitalista, tervgazdaságon alapuló modell, amelyben a fejlesztésorientált szemléletet hosszú távú elkötelezettség jellemzi, továbbá sajátja az aktív állami beavatkozás a kitűzött társadalmi-gazdasági célok elérése érdekében. Mindemellett az is hozzátartozik, hogy a fejlesztő állam kialakítása vagy fenntartása társadalmi konszenzust feltételez a fejlesztések terén az állam központi szerepének elfogadásáról, valamint a fő társadalmi-gazdasági célok tekintetében” (RICZ, J. 2016). A japán vezetés az általa alkalmazott szemléletet és modellt kezdettől el kívánta határolni mind az amerikai modelltől (ezen a viszonylag csekély állami beavatkozás mellett, szabadpiaci alapon működő gazdaságot értve), mind a szovjet típusú tervgazdaságtól (RICZ, J. 2016; CSÁKI, GY. 2016). Más megfogalmazással élve, a fejlesztő állam „a kapitalista Északkelet-Ázsia politikai, bürokratikus és pénzügyi hatalmának egy darabban szőtt hálójának tömör kifejezése” (WOO-CUMINGS, M. 1999). Fontos aláhúzni, hogy itt nem csupán a kormányzat erőteljes beavatkozásáról van szó, hiszen az önmagában még nem feltételezi a fejlesztő állam modelljét, aminek szinte teljes ellentéte az úgynevezett *járadékos állam*. Például a közép-ázsiai posztsovjét országokban, amelyekben szintén erős a gazdaság feletti állami/kormányzati befolyás, ám a jövedelem, a „járadék” forrása nem az egyre magasabb hozzáadott-értéket képviselő munka, hanem elsősorban természeti javak, nyersanyagok értékesítése (GYENE P. 2017; VASA L. 2018).

Dél-Korea abszolút értelemben is ma már a világ egyik legnagyobb gazdasága, a folyó áron számított GDP alapján a világranglista tizenegyedik helyén áll (3. ábra). 2013-ban Park Geun-hye korábbi elnök meghirdette a „Második Csoda a Han folyó felett” programját, amelynek középpontjában az úgynevezett *kreatív gazdaság* programja szerepel. Az ICT (Információs és kommunikációs technológia), a hagyományos ipar és a kulturális tartalom területét érintő konvergencia új formáira irányuló utalások később is rendszeresek voltak

a volt elnök asszony beszédeiben (CONNELL, S. 2014). A kreatív gazdaság programját kisebb változtatásokkal a jelenlegi államfő, MOON JAE-IN is megtartotta. A fejlett, tudásintenzív ipar révén az ország komoly lépéseket tett a fenntarthatóság irányába, ezek sajátos példái az ún. okos város projektek, amelyekre ma már számos példa említhető a világban. Dél-Koreában zöldmezős beruházás keretében a smart megoldások teljes tárházát alkalmazó mintavárosokat alakítanak ki (pl. Songdo) (EGEDY, T. 2017).

3. ábra A világ legnagyobb gazdaságai 2017-ben. – GDP toplista (milliárd USD, folyó áron)

Forrás: A szerző saját szerkesztése a Statista (2018) nyomán

Figure 3 The largest economies of the world in 2017. – GDP Toplist (billion USD, current prices)

Source: The author's own edition based on Statista (2018)

Más kérdés viszont, hogy a gazdaság abszolút mérete (a teljes GDP nagysága) önmagában nem tükrözi a fejlettséget, az inkább a GDP egy főre jutó értékével jellemezhető, és ha ezt nézzük, akkor a Koreai Köztársaság ma még, a hatalmas fejlődés ellenére is, az OECD országok listájának még csak az alsó felében helyezkedik el, és fontos kérdés, hogy tovább tud-e lépni.

Sajátos gazdaságföldrajzi adottságok

A két koreai állam mindmáig formálisan hadiállapotban áll egymással, a békeszerződés hiánya többek között az infrastrukturális összeköttetések mindmáig fennálló hiányosságaiban is megnyilvánul. Dél-Korea ugyan természetföldrajzi értelemben félszigeten helyezkedik el, ám szárazföldön csak Észak-Koreán keresztül vezetne út az ázsiai kontinens más részei felé, ez azonban mindmáig nem működik. Kereskedelmi, illetve gazdaságföldrajzi szempontból tehát a Koreai Köztársaság szigetállam, hiszen a nemzetközi áruszállítás, illetve személyforgalom egyaránt vagy légi, vagy vízi úton bonyolódik. Ugyanakkor a szárazföldi, elsősorban vasúti összeköttetés megvalósítására már évtizedekkel korábban készültek tervek, különösen a 2000-es évtized első felében, a KIM DAE-JUNG elnök nevével fémjelzett Napfény-politika idején. Ekkor – bő tíz évvel a HSI CSIN-PING kínai államfő által 2013-ban meghirdetett Egy Övezet, Egy Út (OBOR) (bővebben I. ENGELBERTH I.–SÁGI J. 2017) projektet megelőzően – már születtek koreai tervek Iron

Silk Road (Vasúti Selyemút) néven (SON, K. 2006), amelyek célja és lényege az volt, hogy az észak-koreai vasúthálózat felújítása, illetve az összeköttetés helyreállítása után Kínán és Oroszországon keresztül – egyszerre több alternatív vonalon – biztosítható legyen a koreai áruk vasúti szállítása Európáig (UN Report 2019).

A 4. ábra egy korabeli dél-koreai kereskedelemfejlesztési tanulmányban szereplő térkép alapján azt mutatja be, hogy az Iron Silk Road projektben dél-koreai részről tulajdonképpen három alternatívával számoltak: a transzszibériai, a transzkínai és a transzmongóliai vasútvonallal. A transzszibériai vonal teljesen megkerüli Kínát, ugyanakkor a szállítási távolság jóval nagyobb, mint a transzmongóliai vasút igénybevétele esetén.

4. ábra Az Iron Silk Road alternatív vasútvonalai
 Figure 4 Alternative railway routes of the Iron Silk Road project
 Forrás/Source: KOTRA, 2002

Az említett Napfény-politika jegyében más gazdasági projektek is születtek a két Korea között. Ilyen volt a Koreai-félsziget keleti részén a Hyundai Asan cég által koncesszióban felépített és néhány évig üzemelő üdülőkompexum a KNDK-beli Gyémánt-hegységben, ahová kezdetben hajóval szállították az utasokat Dél-Koreából, ám 2004-re megvalósult a két Koreát elválasztó demilitarizált övezeten (DMZ) átvezető közúti kapcsolat, hasonlóképpen a határhoz közeli Keszon városban létrehozott közös ipari övezet megközelítését szolgáló út is. Maga a DMZ felkeltette a természettudósokon kívül a vállalkozók érdeklődését is, hiszen a több évtizedes katonai szembenállás miatt ez a 256 km hosszú és 4 km széles területsáv flórája és faunája – a háborítatlanság miatt – rendkívül gazdag, így az egykori belnémet határzónához hasonlóan alkalmas lehet a későbbiekben természetvédelmi és rekreációs célokra, mint a határ menti együttműködés sajátos formájára (GÁLOSI KOVÁCS B.–HORVÁTH G. 2018). A Korea-közi kapcsolatok azonban a 2000-es évek eleje óta időről időre feszültté váltak, ezért az említett elképzelések és projektek egy része meg sem valósult, más részük pedig időközben leállt és még Moon Jae-in jelenlegi elnök, valamint KIM JONG-UN észak-koreai vezető 2018 áprilisi megbeszélésén sem sikerült ezek ügyében megállapodásra jutni. A koreai ihletésű Iron Silk Road projekt sem valósult meg, igaz, ennek Koreán kívüli részét ma Kína valósítja meg One Belt One Road néven, de a saját gazdasági érdekei mentén. Ez azt is jelenti, hogy az egyébiránt rendkívül impozáns vasútfejlesztési eredményeket (ERDEI, A.–ERDEINÉ KÉSMÁRKY-GALLY, SZ. 2018) felmutató Kína fejlesztési terveinek nem része a Korea-közi vasúti összeköttetés megteremtése és fejlesztése. Ezt továbbra is a két Koreának kell megoldania a jövőben. Ha ez megvalósul és rácsatlakozik a korszerűsített kínai hálózatra, akkor a dél-koreai vállalatok exportfeltételei logisztikai szempontból számottevően javulhatnak.

Dél-Korea kereskedelmi politikájának fejlődése

A Koreai-félsziget kettéosztását követően az egykori japán gyarmati ipari kapacitásainak, továbbá természeti erőforrásainak, ásványkincseinek (pl. vasérc, színesfémek, feketekőszén stb.) (KÓSZEGI L.–K. KALAS M. 1958) döntő része északon maradt. A Koreai-félsziget déli része, a mai Koreai Köztársaság természeti erőforrásokban, energiahordozókban szegény. Ezért, valamint amiatt is, hogy a Koreai Köztársaság az 1980-as évekig igen szerény belföldi vásárlóerővel rendelkezett, a külkereskedelem szerepe kezdettől fogva nagyon fontos volt. Ebből a szempontból az egyik legjelentősebb fordulópontra a 1960-as évek elején történt, amikor az ország az exportvezérelt gazdaságfejlesztés útjára lépett. A gazdasági fejlődés fő húzóerői a magántulajdonban levő, többnyire családi alapon szerveződött vállalatok voltak, amelyek mára hatalmas konglomerátumokká növekedtek (koreaiul *chaebol*-oknak nevezik ezeket). A Koreai Köztársaság ettől fogva a nemzetközi kereskedelem liberalizációja mellett szállt síkra, elsősorban abban a reményben, hogy az kedvező körülményeket teremt a növekvő koreai export számára. Mindez nagyjából az 1980-as évekig nagy vonalakban nem is változott, a növekvő export pedig döntő mértékben járult hozzá az ország látványos gazdasági sikereihez.

Ugyanakkor, amikor Dél-Korea behozatali, illetve befelé irányuló tőkebefektetési politikájáról beszélünk, elmondható, hogy ugyanaz a kormányzat már sokkal kevésbé lelkesen támogatta a koreai belföldi piac megnyitását. Míg a koreai export valóban szárnyalt (kezdetben textilipari, majd nehéz- és vegyipari termékek, gépjárművek, később ICT-termékek és szolgáltatások révén), addig egészen az 1990-es évek végéig – az 1997–1998. évi ázsiai pénzügyi válságig, illetve az azt követő fokozottabb piaci nyitásig – az importpolitika igen szigorú volt: a vámok mellett számos nem vámjellegű akadály is nehezítette a külföldi áruk bevitelét, például Szöul utcáin az 1980-as, 1990-es években alig lehetett látni külföldi gyártmányú autókat.

Az exportorientált, ám erősen védett koreai gazdaság felemelkedésében jelentős szerepe volt az 1980-as évek során véghezvitt egyoldalú nyitásnak, a multilaterális kereskedelmi rendszer melletti elköteleződésnek. A GATT (Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény) keretében folyó tárgyalásokkal összehangolt egyoldalú liberalizáció Dél-Korea, és mellette más kelet-ázsiai gazdaságok esetében hozzájárult a nyitáshoz, súlyuk növekedéséhez a nemzetközi kereskedelemben, valamint a gazdasági modernizáció felgyorsításához (ARMSTRONG, S. 2012).

Az „új generációs” szabadkereskedelmi megállapodások

A szakirodalomban gyakran találkozunk az „új generációs szabadkereskedelmi megállapodás” kifejezéssel, ami nagyjában-egészében azt jelenti, hogy ezek a megállapodások a partnerek között sajátos, integrált rendszer felé mutatnak, azaz nem csupán a vámokat érintő és egyes nem vámjellegű korlátozásokat építik le egymással szemben, hanem az egyszerű árucseré-forgalom ügyletein túl a befektetésekre, a szellemi tulajdon védelmére és az együttműködés számos más területére is kiterjednek. Ebben a tekintetben érdemes felidézni NAGY, Cs. (2017) szavait, aki az új irányzattal kapcsolatban a következőket fejti ki: „Az új generációs szabadkereskedelmi megállapodások új fejezetet nyitnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén. A nemzetközi szabadkereskedelem a 21. század egyik központi, globális kérdésévé válik úgy a róla folyó heves politikai viták miatt, mint gazdasági jelentősége miatt...”.

A teljesség kedvéért fontos aláhúzni, hogy a kérdéssel kapcsolatban számos, egymástól jelentősen eltérő véleménnyel találkozni kutatói és politikusi körökben egyaránt. Nincs tehát arról szó, hogy e megállapodások a korábbiakhoz viszonyított komplexitásuk okán mindenki szerint egyértelműen kedvezőbb világgazdasági rend megalapozói lennének, amelyek eredménye egy klasszikus "win-win" szituáció. Több, különösen fejlődő országbeli elemző ellenzi az újabb, átfogó megállapodásokat, mivel szerintük ezek a kevésbé fejlett gazdaságok számára számos hátrányt okoznak. PURUGGANAN, J. (2015) szerint az új generációs kereskedelmi és befektetési megállapodások súlyos fenyegetést jelentenek a szegény és marginalizált helyzetben levő emberek életére és megélhetésére. Ezek a megállapodások messze túlmutatnak a kereskedelem liberalizálására irányuló elkötelezettségen. Számos gazdaságpolitikai elemet is magukban foglalnak, amelyek a termékek és szolgáltatások piaci liberalizációját elősegítik, amellet erősebbek és szigorúbbak a szellemi tulajdonjog védelme tekintetében, továbbá eltörlik a befektetések útjában álló akadályokat, így a befektetők számára fokozott védelmet nyújtanak. A kritikus elemzők tehát úgy gondolják, hogy az új szabadkereskedelmi megállapodások rendszere alapvetően csak az erős gazdaságok, illetve a befektetők számára lesz előnyös, míg a gyenge vagy kevésbé fejlett gazdaságok, illetve társadalmi csoportok rosszul járnak vele. Hogy ez így lesz-e vagy sem, pontosabban, az előnyök és hátrányok kit és milyen mértékben érintenek majd, annak tudományos megítéléséhez egyelőre még hiányzik a történeti távlat.

Dél-Korea a 2000-es évek elejétől kezdett szabadkereskedelmi megállapodásokat kötni egyes fejlődő, illetve fejlett országokkal, így az előzőekben említett trend tulajdonképpen ekkor kezdődött, bár csak később, a 2008. évi válságot követően teljesedett ki. A 2000-es évek elejéig Dél-Korea nemzetközi kereskedelmi politikája összhangban állt a GATT/WTO-val, amely a világgereskedelem liberalizációját globális dimenzióban, multilaterális keretek között tartotta kívánatosnak. Ugyanakkor ebben az időszakban már jól látható volt a WTO (World Trade Organization – Kereskedelmi Világszervezet) égisze alatt folyó multilaterális kereskedelmi tárgyalások dohai fordulójának kudarca (AMADEO, K. 2016), és ez a világ számos gazdaságát, így Dél-Koreát is más, lehetséges megoldások felé ösztönözte. Ez utóbbira látszik alternatívának az átfogó, „új generációs” két- és többoldalú szabadkereskedelmi megállapodások koncepciója (LEE, J. 2012).

Mindezek mellett az utóbbi évtizedek során a Koreai Köztársaság kereskedelmi partnereinek struktúrája jelentősen átalakult. Dél-Korea 1986. évi teljes külkereskedelmében az USA részesedése volt a legnagyobb (30,8%), a második helyen Japán állt (24,6%). Akkor Kína csupán 1,1%-kal részesedett. 2011-re viszont Kína részaránya vált a legnagyobbá (20,4%), a második helyen az ASEAN-blokk (Association of Southeast Asian Nations – Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége) (11,6%), ezt követte Japán (10%), az EU (9,6) és az USA (9,3%).

2003 szeptemberében, a dél-koreai kormány egy ún. „FTA-útitervet” jelentett be, ami gyakorlatilag nemzeti gazdasági fejlesztési menetrendnek felelt meg, és ennek köszönhető a kormányzat koncepcióváltása is: a passzív FTA-politikát aktív FTA-politika váltotta fel. Az útitervben két fontos politikai elv szerepel. Az első az, hogy Korea annyi szabadkereskedelmi megállapodást kössön rövid időn belül, amennyit csak lehet, annak érdekében, hogy visszanyerje világgazdasági versenyképességét és csökkentse a koreai vállalatok alternatív költségeit. A másik az, hogy az útiterv szorgalmazza a többszoros és a párhuzamos szabadkereskedelmi megállapodásokra irányuló tárgyalásokat a világ nagy gazdaságaival (LEE, J. 2012).

Az ezredfordulón Dél-Korea egyike volt azon kevés kelet-ázsiai gazdaságoknak, amelyek nem rendelkeztek szabadkereskedelmi megállapodásokkal és továbbra is a (WTO égisze alatti) multilaterális kereteket részesítették előnyben. Ez az álláspont azonban változott, attól kezdődően, hogy 2003-ban aláírták az első kétoldalú szabadkereskedelmi

megállapodást Chile és Dél-Korea között (ARMSTRONG, S. 2012). Említést érdemel, hogy a korábbi szabadkereskedelmi megállapodások gazdasági hatásai általában korlátozottak voltak, az érzékeny ágazatok szinte mindig kivételt képeztek, és a felek törekedtek a súlyos védőintézkedések elkerülésére. Az új típusú megállapodások e tekintetben eltérőek. Korea esetében a Korea–EU szabadkereskedelmi megállapodás (KOREU) és a koreai-amerikai szabadkereskedelmi megállapodás (KORUS) jó példái annak, hogy ezek a megállapodások jelentős szerepet játszottak Dél-Korea erősen védett gépjármű és mezőgazdasági ágazatának liberalizálásában.

A KOREU és a KORUS rendelkezései, bár igen sok tekintetben hasonlóak (COOPER, H. W. et al. 2011), de több ponton el is térnek egymástól. Ilyen például a megállapodások életbe lépése utáni első hároméves időszak alatti átlagos vámcsökkentés mértéke, ami az KORUS esetében 94,5%, míg a KOREU esetében 92%. Mindezen túl eltérések vannak egyes ágazatok, illetve termékkategóriák tekintetében is. A KORUS például kedvezőbb feltételeket tartalmaz hústermékek és zöldségfélék szállítására, míg a KOREU a feldolgozott élelmiszerek, a vegyipari, textilipari, gépipari és elektronikai termékek szempontjából kedvezőbb. Az állati termékek esetében a különbség oka a koreai piac nagyobb fokú érzékenysége az EU irányában, míg a KOREU más termékekre vonatkozó kedvezőbb rendelkezései abból fakadtak, hogy az EU erősen ragaszkodott a vámok minél gyorsabb ütemben való leépítéséhez (SONG, Y. 2011).

Jelentős eredmény, hogy az amerikai és európai cégek számára néhány szolgáltatási ágazat is nyitottá vált. E két megállapodás révén sikerült elérni néhány érzékeny koreai ágazat védelmének fokozatos megszüntetését, beleértve a sertés-, tej- és egyéb mezőgazdasági termékek körét (a rizs kivételével). Annak ellenére, hogy a vámok leépítése az érzékeny ágazatban változó, és hosszadalmas folyamat (egyes termékek esetében akár tizenöt-húsz év is lehet), a tendencia hosszabb távon mindenképpen a vámmentes kereskedelem irányába mutat.

Korea természeti adottságai miatt, valamint az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek során végrehajtott, részben politikai célokat is szolgáló földreform máig élő örökségként a mezőgazdasági termelők többsége miniatűr és széttagolt földterületeken családi alapú gazdálkodást folytat. Ezt annak ellenére teszi, hogy ezek hosszú ideje átfogó, két-szintű szövetkezeti rendszerbe tagolódtak, többségük, különösen a rizstermesztők nem lehetnek a piacon versenyképesek komoly központi termelői támogatások és védelem nélkül (NESZMÉLYI, GY. 2017). Ezért a mezőgazdaság, azon belül is a rizs mint fő termény termesztése különösen érzékeny ágazatnak számít a dél-koreai kereskedelempolitika szemszögéből.

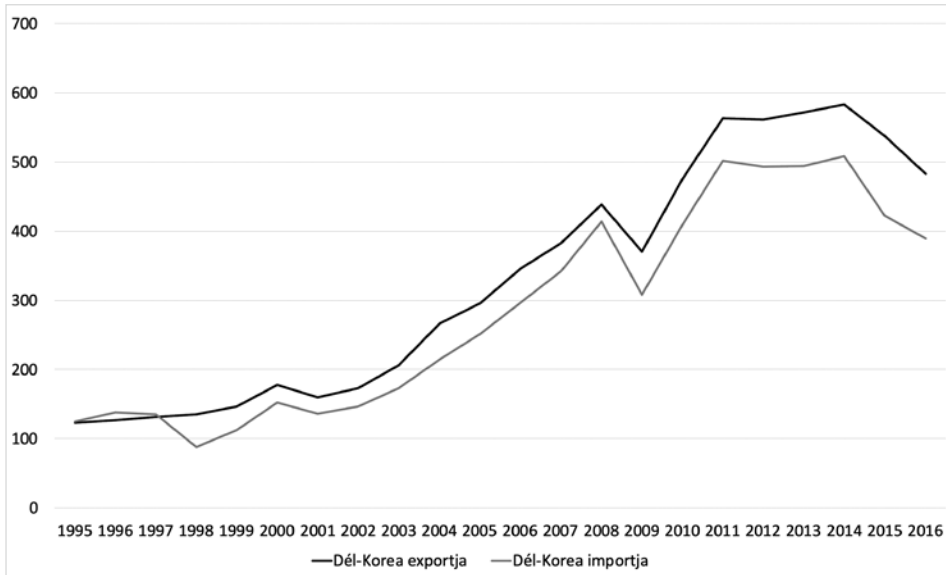
A dél-koreai vámszervektől (KCS 2018) származó információ szerint a Koreai Köztársaság 2017 elejéig 15 szabadkereskedelmi megállapodást kötött összesen 52 országgal (ide értve a 28 tagú Európai Uniót és a 10 ASEAN-tagot), ezek a megállapodások ratifikáltak és életbe léptek. Az EU-n és az ASEAN-on kívüli további partnerek: Chile, Szingapúr, EFTA, India, Peru, USA, Törökország, Ausztrália, Kanada, Kína, Új Zéland, Vietnám és Kolumbia.

Mindezekon túl további nyolc szabadkereskedelmi megállapodás van tárgyalási szakaszban 24 országgal, ide értve a Chilével, Indiával és az ASEAN-nal kötött korábbi megállapodások felülvizsgálatát (KCS 2018).

A Koreai Köztársaság külkereskedelmének jellemzői napjainkban

A Koreai Köztársaság 2017. évi exportja kerekítve 573,7 milliárd USD volt, míg az import összege 478,4 milliárd USD, így ezt az évet Dél-Korea mintegy 95 milliárd USD külkereskedelmimérleg-többlettel zárta. Az 1995–2016 közötti időszakra vonatkozó export-im-

port grafikon (5. ábra) alapján nemcsak az 1995 óta összességében bekövetkezett jelentős növekedés, valamint az 1997–1998., majd a 2008–2009. évi válság hatása látható, hanem a 2015–2016 közötti időszak visszaesése is. Ez utóbbi 2017-ben ismét növekedésbe fordult, megközelítve a 2014. évi csúcstértékeket.

5. ábra A Koreai Köztársaság külkereskedelmi forgalmának alakulása 1995 és 2016 között (milliárd USD)

Forrás: Saját szerkesztés az OEC (Observatory of Economic Complexity) adatai alapján

Figure 5 The trade turnover of the Republic of Korea (1995–2016) (billion USD)

Source: The author's editing based on data of OEC (Observatory of Economic Complexity)

Az utóbbi évtized folyamán Dél-Korea külkereskedelmében két további fontos változás következett be. Az egyik a kereskedelmi partnerszerkezet változása, a másik pedig az exportáru-struktúra átalakulása. A Korea International Trade Association (KITA) említett adatai szerint 2017-ben a Koreai Köztársaság teljes exportja 573 694 millió, összes importja 478 478 millió USD volt. Az 1. és 2. táblázat adatai alapján egyrészt az látható, hogy 2018-ra az előző évhez képest mind az export, mind az import összege növekedett, másrészt – és ez legalább olyan lényeges –, hogy Dél-Korea legfontosabb kereskedelmi partnerei az ázsiai és csendes-óceáni térségben található, az Európai Unió (28) nincs jelen a legfontosabb exportpiacok között. A legfontosabb beszállítók között is egyedül Németország szerepel; az onnan származó csaknem 21 milliárd USD import is csak 3,9%-a Korea összes importjának.

A dél-koreai export iparági szerkezetében az utóbbi évtizedek során folyamatosan törtétek változások. Az 1960-as években a dél-koreai export több mint 72%-ban nyersanyagokat tartalmazott, majd az 1970-es évektől váltak a feldolgozóipari termékek a fő volumen-hordozókká. 2011-ben például a feldolgozóipari áruk aránya már 97,2% volt az exportban (LEE, J. 2012). A feldolgozóipari áruk kategórián belül, annak könnyű- és nehéziparra bontásán túl érdemes azt is kiemelni, hogy Dél-Korea esetében a hangsúly fokozatosan az alacsony hozzáadottérték-tartalmú árucikkek felől a magasabb hozzáadottérték-tartalom irányában változott. Azaz, míg az 1960-as években a munkaerő-intenzív termékek exportja volt a jellemző (ruha és textilárúk), a 1970-es évektől kezdődően a termelés és az

1. táblázat – Table 1

A Koreai Köztársaság legfontosabb exportpiacai (2018)
The main export markets of the Republic of Korea (2018)

Reláció	Összes (USD)	Részesedés (%)
Összesen	604 859 657	100,00
Kínai Népköztársaság	162 125 055	26,80
USA	72 719 932	12,02
Vietnám	48 622 098	8,04
Hongkong	45 996 441	7,60
Japán	30 528 580	5,05
India	15 606 221	2,58
Tajvan	20 783 511	3,44
Szingapúr	11 782 182	1,95
Mexikó	11 458 233	1,89

Forrás: saját szerkesztés a Korea International Trade Association (KITA, 2019) adatai alapján

Source: The author's editing based on data of Korea International Trade Association (KITA, 2019)

2. táblázat – Table 2

A Koreai Köztársaság legfontosabb beszállítói (2018)
The main import sources of the Republic of Korea (2018)

Reláció	Összes (USD)	Részesedés (%)
Összesen	535 202 428	100,00
Kínai Népköztársaság	106 488 592	19,90
USA	58 868 313	11,00
Japán	54 603 749	10,20
Szaúd Arábia	26 335 761	4,92
Vietnám	19 643 385	3,67
Ausztrália	20 718 640	3,87
Németország	20 853 971	3,90
Tajvan	16 738 374	3,13
Oroszország	17 504 050	3,27

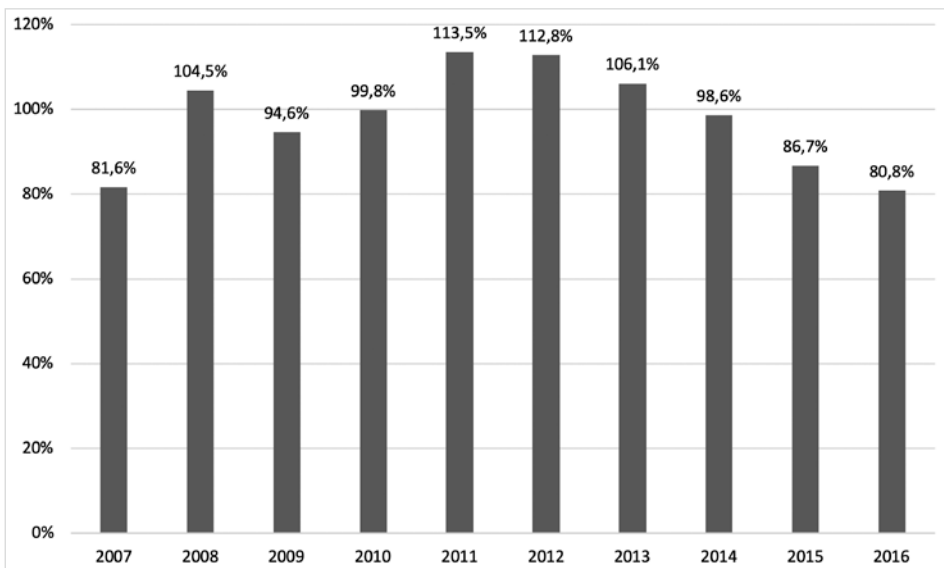
Forrás: saját szerkesztés a Korea International Trade Association (KITA, 2019) adatai alapján

Source: The author's editing based on data of Korea International Trade Association (KITA, 2019)

export gerincét az acélipar, a hajógyártás, a gépjárművek és a vegyipar adta (LEE, J. 2012). A hajógyártás fejlesztésében nem csupán a koreai export-expanzió felfuttatásának szándéka nyilvánult meg, hanem az is szerepet játszott, hogy a II. világháború után recesszió következett be az európai hajógyártásában, így Japán, Dél-Korea, majd Kína is megelőzte

az öreg kontinenst, mindamelllett, hogy Dél-Korea máig igen jelentős szerepet tölt be a világ hajógyártásában (IGARI A. 2018).

Az 1980-as évektől azonban a magas hozzáadott értéket tartalmazó, tudás- és technológia-intenzív áruk és szolgáltatások kerültek előtérbe (LEE, J. 2012). A Koreai Köztársaság gazdaságának további fontos ismérve a nyitottság, amit a nyitottsági mutató (a teljes külkereskedelmi forgalom és a bruttó nemzeti jövedelem aránya) szemléltet. A 6. ábrán szereplő oszlopdiagramból látható, hogy a nyitottsági mutató 2011-ig nőtt, majd azóta fokozatos csökkenést mutat, bár a 2016. évi 80,8%-os érték még mindig azt tükrözi, hogy a dél-koreai gazdaság jelentős mértékben nyitott.

6. ábra A külkereskedelmi forgalom és az GNI aránya Dél-Koreában (2007–2016.)

Forrás: Saját szerkesztés a Statista (2018b) adatai alapján

Figure 6 The ratio of trade turnover and GNI in South Korea (2007–2016)

Source: The author's own editing based on data of Statista (2018b)

A Koreai Köztársaság és az Európai Unió gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai

Az Európai Unió és a Koreai Köztársaság közötti szabadkereskedelmi megállapodás (KOREU) 2011. július 1-jén lépett életbe, ami az EU és Dél-Korea közötti kereskedelmi kapcsolatok új fejezetének kezdetét jelentette. A megállapodás 15 fejezetből áll, 3 jegyzőkönyvet és néhány mellékletet tartalmaz. Fő célja az áruforgalom, a szolgáltatások kereskedelme és a befektetések liberalizálása, illetve megkönnyítése, a kormányzati közbeszerzési piac megnyitása, az e-kereskedelem előmozdítása, a két entitás közötti piaci verseny erősítése, a külföldi működőtőke-áramlás elősegítése, valamint mindezzel egyidejűleg a szellemi tulajdonjog védelme. A két fél kötelezettséget vállalt arra, hogy eltörli a vámokat a másik entitásból származó árukra, valamint, hogy a nemzetivel azonos elbánást alkalmaz a másik féllel szemben (PAPADEMETRIOU, T. 2010).

KAREL DE GUCHT, az EU akkori (2010–2014 között hivatalban levő), kereskedelmi ügyekért felelős biztosa aláhúzta, hogy a megállapodás pontot tett annak az öt éve húzódo

folyamatnak a végére, amely az EU kommunikációjában „Global Europe in a Competing World” néven célként tűzte ki, az ázsiai térség iránt elkötelezettségének megújítását. Mindezen túl, az EU és Dél-Korea közötti szabadkereskedelmi megállapodás a leginkább ambiciózus és átfogó megállapodás azok között, amelyekről az EU valaha tárgyalt ázsiai országgal. A megállapodás célja nem csupán a kétoldalú kereskedelem és a gazdasági növekedés erősítése, hanem tágabb értelemben is kihat Ázsiára és a világ más térségeire azzal, hogy jelzi az EU üzleti célú nyitottságát harmadik országok felé, valamint elkötelezettségét a szabadkereskedelem mellett. A KOREU megállapodás az első új generációs szabadkereskedelmi megállapodás, amelyet az EU megkötött (Európai Bizottság, 2010).

Dél-Koreát mint szabadkereskedelmi partnert az EU kereskedelempolitikai stratégiája prioritásnak tekintette. A megállapodást célzó tárgyalások 2007 májusában kezdődtek meg Szöulban, amelyet nyolc tárgyalási forduló követett, majd a két fél 2009. október 15-én látta el kézjegyével a megállapodás szövegét. 2010 szeptember 16-án az Európai Unió Tanácsa jóváhagyta a megállapodást (ET 2011/265/EU Határozat), amely 2010. október 6-án az EU–Korea csúcsertekezleten került hivatalosan is aláírásra. Az Európai Unió Parlamentje 2011. február 17-én adta meg egyetértését, majd a megállapodás átmeneti rendelkezéseinek alkalmazására 2011. július 1-jétől került sor. Ennek alapján az importvámokat csaknem valamennyi árucikk esetében eltörölték (öt éves átmeneti időszak alatt a vámok 98,7%-át), ezzel egyidejűleg a szolgáltatások kereskedelmében is messzemenő liberalizálás történt (ideértve a távközlés, a környezetvédelmi szolgáltatások, hajózás, pénzügyi és jogi szolgáltatások területét). A KOREU keretében az EU ipari, halászati és mezőgazdasági termékei jelentősen csökkentett vámok mellett vagy vámmentesen vihetők be Dél-Koreába. 2011. július 1-jétől a vámok fokozatos csökkentése, majd megszüntetése a szállító vállalatok részére komoly megtakarítást jelent, amelynek összege mintegy évi 1,6 milliárd euró. A vállalatok versenyképessége szempontjából a vámok megszűnésén kívül egyre inkább a stratégiai szemléletű menedzsment válik kulcsfontosságú tényezővé, ami lehetővé teszi, hogy a vállalkozások folyamatosan és rugalmasan képesek legyenek alkalmazkodni, illetve érzékenyen reagálni a piaci környezetre (ZÉMAN, Z. et al. 2014). Ez különösen ebben a helyzetben és időszakban válik igazán fontosá a koreai vállalatok számára.

A megállapodás a WTO alapvető rendelkezéseit is magában foglalja, mint például az import, illetve export korlátozásának tilalmát, valamint a megállapodás érvénybe lépését követően bárminemű exportvám kiszabását (Európai Bizottság 2011). A KOREU megállapodás aláírását megelőzően a Dél-Korea és az EU közötti kereskedelmi forgalom nagyjából 54 milliárd EUR volt (2009), amit összességében az EU oldaláról nézve kereskedelmi deficit jellemzett (néhány termék- és szolgáltatás-kategória esetében az EU-nak stabil pozitív egyenlege volt). Az ipari és mezőgazdasági termékekre kivetett vámok 98,7%-os leépítésére az említett ötéves időszak állt rendelkezésre, így annak határideje 2016. július 1. volt, ezt követően tehát – néhány, főként mezőgazdasági termék kivételével – ténylegesen vámmentes kereskedelemről beszélhetünk az EU és Dél-Korea között. Ez utóbbit méltatja a már idézett forrás (Európai Bizottság 2010) is, amely szerint a KOREU a leginkább nagyratörő és a kereskedelem területét a legnagyobb mértékben lefedő megállapodás, amelyet az EU valaha megkötött.

Az Európai Külügyi Szolgálat 2016-ban nyilvánosságra hozott egy, eredetileg 2011-ben készült dokumentumot (EKSZ 2016), amely a KOREU megállapodásnak az Európai Unió szemszögéből tekintett előnyeit összesíti. A teljesség igénye nélkül, ezek legfontosabb jellemzői az alábbiak:

- A vámok eltörlése az uniós ipari és mezőgazdasági áruk kivételére. A KOREU mentesíti az EU exportőreit a Dél-Koreába szállított ipari és mezőgazdasági termékek utáni vámok megfizetése alól (1,6 milliárd eurónyi becsült megtakarítás). Ezen belül,

például az EU gépipari exportőrei évi 450 millió, vegyipari exportőrei több mint 150 millió EUR összegű vám fizetése alól mentesülnek. Az EU agrár-exportőrei – akik stabilan jelen vannak a dél-koreai piacon, például sertésbél, whisky és tejtermék kategóriában – dél-koreai kivitelüknek korábban összesen 2%-a élvezett vámmentes elbánást, a megállapodás ezekre a termékekre is eltörölte a vámkötelemeket.

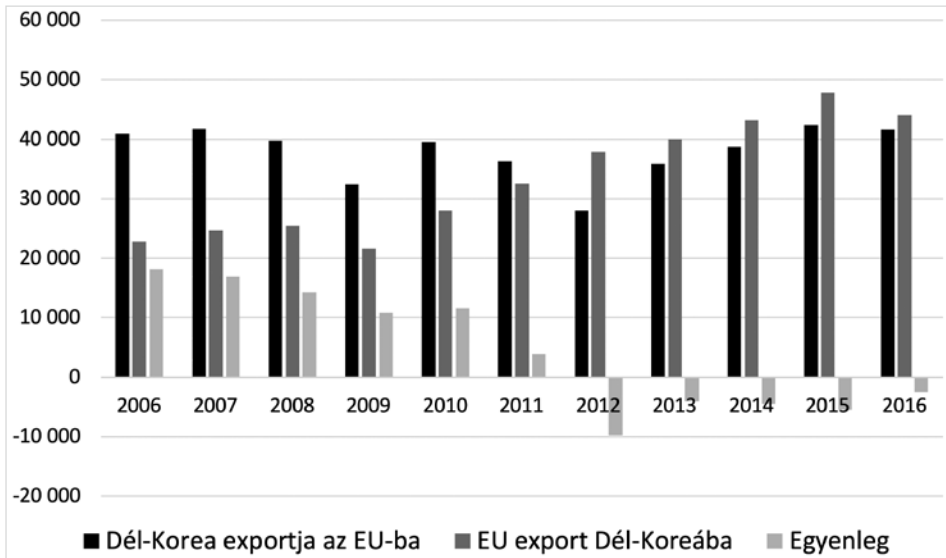
- Kedvezőbb piaci hozzáférést biztosít az EU szolgáltatás-exportőrei számára. A KOREU több milliárd eurónyi új lehetőséget nyitott meg a szolgáltatói szférában érdekelt uniós vállalatok előtt. A dokumentum megemlíti, hogy a megállapodás nem csupán az azonos szintű kedvező elbánás iránti kötelezettséget rögzíti (mint pl. az USA-val kötött megállapodásban), hanem azon is túllépett azokban az ágazatokban, amelyekhez az EU-nak különleges érdekei fűződnek.
- Az elektronikai, a gyógyszeripari és az orvosi műszerek ágazataiban a nem vámjellegű akadályok kezelése. Korábban az EU-exportőrök a szórakoztató elektronikai és háztartási készülékek, köztük a televíziók, számítógépek, mikrohullámú sütők, mobiltelefon és távközlési berendezések esetében kénytelenek voltak ismétlődő, nehézkes és költséges vizsgálati és tanúsítványozási eljárásokon keresztül menni annak érdekében, hogy termékeiket értékesíthessék Dél-Koreában. A KOREU alapján Dél-Korea általánosságban elfogadja az európai tanúsítványokat és vizsgálati eredményeket, ezért azok megismétlésére nincs szükség. A gyógyszerek és orvostechnikai eszközök EU-exportőrei részére a dél-koreai árképzési és döntési rendszer átláthatóbbá és kiszámíthatóbbá vált a megállapodás hatálybalépése óta.
- Az EU személygépkocsi-gyártók piacra jutási esélyei a dél-koreai vámok és nem vámjellegű akadályok (NTB) megszüntetésének köszönhetően javulnak. Az autógyártó ágazatban a jövőben nem lehet új, indokolatlan akadályokat emelni. Az EU-ból származó autók esetében korábban alkalmazott 8%-os vám eltörlése azt jelenti, hogy minden egyes, Dél-Koreába exportált 25 ezer EUR értékű gépkocsi esetében 2000 EUR összegű vámfizetés takarítható meg. De még ennél is nagyobb a jelentősége a nagyratörő „NTB csomagnak”, amellyel Dél-Korea elfogadta a nemzetközi és az EU szabványainak az egyenértékűségét minden jelentős műszaki előírás terén. Ez azt jelenti, hogy most már az EU-beli gyártók képesek értékesíteni – az EU előírásoknak megfelelő – autóikat Dél-Koreában úgy, hogy nincs szükség további vizsgálatokra, illetve honosításra. A szabályozási együttműködés kerete egy, a megállapodás értelmében létrejött munkacsoport lesz.
- Jobb hozzáférés a kormányzati közbeszerzésekhez. Az FTA szélesebb lehetőséget biztosít a közfeladatokat érintő koncessziókra és az ún. BOT (Built-Operate-Transfer) szerződésekre meghirdetett közbeszerzési lehetőségekhez való hozzáférésre, amelyek nem tartoznak a WTO Kormányzati Közbeszerzési Megállapodás hatálya alá. Az ilyen szerződések az európai beszállítók számára fontos kereskedelmi érdeket jelentenek, amelyek ezen a területen globális szinten is vezető szerepet játszanak. Tehát a megállapodás azzal, hogy a gyakorlatban biztosítja és jogilag is garantálja, hogy európai cégek részt vehetnek ezeken a tendereken, alapvetően kedvezőbb helyzetet teremt.
- A szellemi tulajdonjog védelme. Az európai versenyképesség megőrzéséhez a szellemi tulajdonjogok (IPR) magas szintű védelme és annak megvalósítása szükséges. A KOREU tartalmaz egy átfogó fejezetet, amely szerzői jogokkal, formatervezéssel, a végrehajtással és a földrajzi árujelzésekkel (GI) kapcsolatos rendelkezéseket tartalmaz. A szerzői jogokkal kapcsolatban például a megállapodás elősegíti azt a folyamatot, hogy EU szerzői jogok birtokosai megfelelő díjazásban részesüljenek, ha az érintett zeneművet vagy más műalkotást Dél-Koreában használnak fel. Végrehajtás

tekintetében a megállapodás olyan korszerű rendelkezéseket foglal magában, amelyek jelentősen meghaladják a TRIPs (Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights – a WTO létrehozásáról szóló egyezmény részeként elfogadott, a szellemi tulajdonjogok kereskedelmi vonatkozásairól szóló megállapodás) előírásait. A koreai tulajdonjogok kedvelik az EU-ból származó magas minőségű agrár-élelmiszeripari termékeket, köztük a védett földrajzi árujelzésű borokat, szeszes italokat, sajtokat vagy sonkát, amelyeknek igen jó a hírnevük Dél-Koreában. A megállapodás magas szintű védelmet biztosít a kereskedelmi szempontból fontos európai földrajzi védjegyeknek, megakadályozva az azokkal való visszaélést.

- Erős versenyszabályozás. A megállapodás tiltja és szankcionálja a felek közötti versenyt torzító, árukkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos gyakorlatot és tranzakciókat. Ez azt jelenti, hogy versenyellenes gyakorlatok, például a kartellezés, a domináns piaci helyzettel való visszaélés, valamint a versenyellenes egyesülést az EU és Dél-Korea nem tolerálja és az ilyen magatartással szemben hatékony intézkedésekkel lép fel, mivel ezek fogyasztói károkhoz és magasabb árakhoz vezetnek. A megállapodás ugyancsak jogorvoslatot nyújt, illetve megszünteti a támogatások által okozott versenytorzító hatásokat, amennyire azok a nemzetközi kereskedelmet befolyásolják. Az EU és Dél-Korea szabadkereskedelmi megállapodása bizonyos típusú támogatásokra, amelyek hatása különösen torzító, külön tilalmat mond ki.
- Horizontális kötelezettségvállalások biztosítása az átláthatóság tekintetében. A szabályozási környezet átláthatóságának hiánya gyakran okozott gondot a Dél-Koreában üzleti tevékenységet végző európai vállalatoknak. Ezért fontos, hogy a megállapodás erős átláthatósági kötelezettségvállalást tartalmaz: minden olyan szabályra és rendelkezésre vonatkozik, amelynek hatálya összefügg a KOREU-ban szereplő kérdésekkel.
- Elkötelezettség a fenntartható fejlődés mellett. A KOREU megállapodás a kereskedelem mellett a fenntartható fejlődés területén is együttműködési keretet hozott létre. Ennek részeként a felek határozott elkötelezettségüket nyilvánították ki a munkavédelmi és környezetvédelmi szabványok betartása iránt. A megállapodás az említett kötelezettségvállalások megvalósítása, betartásuk ellenőrzése céljából a civil társadalom bevonásával külön szervezeti struktúrákat hozott létre.
- A munkaügyi kérdésekre vonatkozóan a megállapodás tartalmazza az ILO (International Labour Organization – Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) alapvető munkaügyi normák és az ILO tisztességes munkára vonatkozó programja melletti közös elkötelezettséget, beleértve mindennemű olyan konvenciót, amelyet az ILO korszerűnek tekint (pl. a megállapodásokon túlmutató alapvető munkaügyi normák). A környezet vonatkozásában a felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy hatékonyan alkalmazzák mindazon többoldalú környezetvédelmi megállapodások előírásait, amelyeknek részesei. Ezen túlmenően a KOREU a környezetbarát termékek esetében előírja a vámok gyorsított lebontását a zöld technológiák támogatásán keresztül a fenntartható fejlődés előmozdítása érdekében.
- A viták hatékony és gyors rendezése. Az EU és Dél-Korea közötti szabadkereskedelmi megállapodás tartalmaz egy hatékony vitarendezési mechanizmust annak érdekében, hogy a vállalt kötelezettségek végrehajthatóságát biztosítsa, továbbá egy közvetítői mechanizmust a nem vámjellegű akadályokkal kapcsolatos kérdések kezelésére. Ennek a mechanizmusnak a keretében a vitás ügyekben várhatóan 120 napon belül döntés születik, az ügyek átfutása így sokkal gyorsabb lehet, mint a WTO keretében folyó eljárások esetében (Európai Bizottság 2011).

A 7. ábra az Európai Unió és a Koreai Köztársaság közötti kereskedelmi forgalom és egyenleg adatait tünteti fel. Jól látható, hogy 2006 és 2011 között (tehát, amíg a KOREU

életbe nem lépett) az EU-nak kereskedelmi passzívuma volt Dél-Koreával szemben, jól-lehet fokozatosan csökkenő mértékben. Ugyanakkor, 2012-től kezdődően 2016-ig az EU folyamatosan kereskedelmi aktívumot ért el Dél-Koreával szemben. Ez utóbbi jellegét, természetét tekintve további, alaposabb elemzésre lenne szükség, hiszen az *ad valorem* számított kereskedelmi forgalom és többlet nagyságát egyidejűleg számos további tényező befolyásolhatja (pl. a nettó exportárak, illetve devizaárfolyamok változásai), így ezek torzító hatását ki kellene szűrni ahhoz, hogy a KOREU megállapodásnak a kétoldalú kereskedelmi forgalomra gyakorolt hatásáról pontos képet kapjunk. Ennek előre bocsátása mellett is – a 7. ábrán szereplő diagram alapján – első látásra elmondható, hogy a változás igen látványos volt, és hogy annak előidézésében a legnagyobb valószínűség szerint a KOREU megállapodásnak nagyon lényeges szerepe volt.

7. ábra Az EU és a Koreai Köztársaság közötti kereskedelmi forgalom és egyenleg 2006 és 2016 között (millió EUR)

Forrás: Saját szerkesztés az Európai Bizottság (2017) éves jelentése (3. p.) alapján

Figure 7 Trade turnover and balance between the EU and the Republic of Korea (2006–2016)

Source: The author's own editing based on the Annual report (2017; p. 3) of the European Commission

A diagramból az is jól látható, hogy míg az EU-ba irányuló dél-koreai export nagysága többé-kevésbé azonos maradt, addig az uniós export látványosan növekedett. Az EU-ba irányuló dél-koreai export, bár a vizsgált évtized alatt valamelyest ingadozott, de nem tört meg, viszont láthatóan nem is kapott új lendületet (a 2006. és a 2016. évi értékek nagyjából azonosak). Mindez egyúttal a dél-koreai gazdaság néhány krónikus, belső problémájára is rávilágít, mint például a munkaerő termelékenységével, illetve általában a dél-koreai munkaerő-piaci helyzettel kapcsolatos problémákra, amelyek nyilvánvalóan rontják a koreai gazdaság versenyképességét. Termelékenysége tekintetében a dél-koreai munkaerő az OECD-országok sereghajói között helyezkedik el. SEO, J-E. (2018) utal rá, hogy 2017-re a helyzet valamelyest javult, de a 22 tagú szervezet rangsorában (a GDP és a ledolgozott munkaórák összehasonlítása alapján) Dél-Korea még mindig csak a 17. helyen állt.

A legutóbbi években is folytatódott az a trend, amely szerint tovább bővült az Európai Unió országaiból Dél-Koreába irányuló export, illetve működőtőke-befektetés, mint fordítva, azzal együtt, hogy az árucseré-forgalomban az EU mérlegelőtöbblete 2019-re eltűnt

(a szolgáltatások terén nem). A Dél-Korea–EU kereskedelmi mérleg mára nagyjából kiegyensúlyozottá vált, Dél-Korea az EU nyolcadik, az EU pedig Dél-Korea harmadik legnagyobb exportpiaca. 2010 és 2018 között az EU Dél-Koreába irányuló exportja 88%-kal, ezen belül 2010 és 2017 között a szolgáltatásoké 77%-kal növekedett (miközben a dél-koreai szolgáltatásexport az EU-ba 66%-kal nőtt ugyanebben az időszakban). Az EU jelenleg Dél-Korea legnagyobb működőtőke-befektetője, 2010–2017 között a befektetett tőkeállomány 39%-kal növekedett (Európai Bizottság 2020).

Mindebből arra is lehetne következtetni, hogy a KOREU megállapodás Dél-Korea számára nem feltétlenül és nem minden szempontból előnyös, hiszen annak életbe lépése után kereskedelmi mérlegtöbbletét elvesztette az EU-val szemben. Itt azonban nem magában a megállapodásban kell a problémát keresni, hiszen az ugyanolyan többletelőnyöket kínál a koreai cégeknek is, mint amilyeneket az EU vállalatai élveznek, ám szemmel láthatóan az európai cégek jobban tudtak élni ezekkel az előnyökkel.

Mindehhez még érdemes azt is hozzáfűzni, hogy az Európai Uniónak a kelet-ázsiai térségben Dél-Koreán kívül csupán Japánnal van szabadkereskedelmi jellegű megállapodása (EU–Japán Gazdasági Partnerségi Megállapodás – EPA) nincs viszont Kínával – és az Egy Kína elv okán – Tajvannal sem, ami Korea számára régiós versenyelőnyként is felfogható. Hiszen mikrocsipek és más elektronikai termékek esetében Tajvan – mint az újonnan iparosodott kelet-ázsiai gazdaságok másik jellegzetes képviselője – Dél-Korea erős versenytársa. Ugyanakkor Tajvan és az EU között az említett ok miatt közvetlenül sem beruházásvédelmi, sem szabadkereskedelmi megállapodás nincs, ezért kereskedelmi és befektetési kérdésekben minden egyes EU-tagállammal külön-külön kell tárgyalnia és megállapodnia. Ennek ellenére jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolít az uniós országokkal, továbbá az EU 10 milliárd EUR FDI-állományával Tajvan legnagyobb működőtőke-befektetője (NESZMÉLYI, GY. 2017),

Összefoglalás

A Koreai Köztársaság erőteljes export-expanzió alapuló gazdaságfejlesztési politikája kezdettől fogva erősen igényelte a nemzetközi nyitottságot és a szabad piacokat, legalábbis azokban az országokban, régiókban, ahol a dél-koreai exportőrök jelen voltak vagy meg kívántak jelenni. Ugyanakkor Dél-Korea belső piacának fokozatos megnyitására csak évtizedekkel később került sor, úgy, hogy az országnak két komoly nemzetközi pénzügyi-gazdasági válságon kellett keresztülmennie, mire a dél-koreai belső piac a külföldi áruk, szolgáltatások és tőke előtt számottevő mértékben megnyílt. Dél-Korea nagyjából az ezredfordulói globális/multilaterális keretek között támogatta a világkereskedelem liberalizációját, és csak a WTO égisze alatt folyt multilaterális kereskedelmi tárgyalások dohai fordulójának holtpontra jutását követően választott más megoldást: a fontosabb partnerekkel (EU, USA, Kanada stb.) megkötött külön-külön szabadkereskedelmi megállapodások rendszerét.

Ezek közül egyértelműen a KOREU megállapodás a legátfogóbb, amely a vámok, továbbá a nem vámjellegű korlátozások döntő többségét egyaránt eltörölte. Mindennek elsősorban a politikai jelzésértéke lényeges és értékes. A külkereskedelmi forgalmi adatok szerint az Európai Unió és Korea egymásnak nem a legfontosabb kereskedelmi partnerei. A KOREU tényleges gazdasági jelentősége összességében tehát korlátozott lehet mindkét fél számára, hiszen valójában egy alacsony bázisról igyekszik élénkíteni a kölcsönös kereskedelmet. Az utóbbi egy, másfél évtized során azonban a Dél-Korea és az Európai Unió közötti kereskedelmi forgalom, ha alacsony bázisról is, de számottevő mértékben

növekedett. Ez a növekedés nem feltétlenül csak a KOREU megkötésének, hanem más tényezőknek is köszönhető, ugyanakkor, ha ez a tendencia folytatódik, akkor a KOREU pozitív szerepe gazdasági szempontból is igazolható lesz.

Az EU és Dél-Korea közötti kereskedelmi forgalom további növekedését logisztikai szempontból számottevően elősegítené a szárazföldi összeköttetés, azaz az egykori Iron Silk Road projekt felélesztése, és annak összekapcsolása a már megvalósulóban levő kínai Egy Út, Egy Övezet stratégia szárazföldi (vasúti) létesítményeivel.

NESZMÉLYI GYÖRGY

BGE KVIK Kereskedelem Tanszék, Budapest

neszmelyi.gyorgy@uni-bge.hu

IRODALOM

- AMADEO, K. 2016: What Is the Doha Round of Trade Talks? – The balance – US Economy, October 27, 27, 2016.
- ARMSTRONG, S. 2012: Korea: Beyond Preferential Trade Deals Korea's Economy. pp. 35–41.
http://www.keia.org/sites/default/files/publications/kei_koreaseconomy_section02.pdf
- BAGCHI, A. K. 2000: The Past and the Future of the Developmental State *journal of world-systems research*, vi, 2, summer/fall 2000, 398–442 Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein – Part I DOI: 10.5195/jwsr.2000.216
- CHO, Y. J. 1998: The Financial Crisis in Korea: Causes and Challenges. A study of financial markets. – Graduate School of International Studies, Sogang University, Seoul, Korea. Unpublished draft, September, Asian Development Bank, Manila. 26 p.
https://aric.adb.org/pdf/aem/external/financial_market/Republic_of_Korea/korea_mac.pdf
- CHOI N. 2012: Impacts and main issues of the Korea–China FTA Korea's Economy. pp. 29–34.
http://www.keia.org/sites/default/files/publications/kei_koreaseconomy_section02.pdf
- CIA 2019: The World Factbook. – South Korea Central Intelligence Agency of the USA.
https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/print_ks.html
- CONNELL, S. 2014: Building a Creative Economy in South Korea: Analyzing the Plans and Possibilities for New Economic Growth. – In: HAMISEVICZ, N. (ed.): On Korea 2014. Academic Paper Series, Volume 7, Korea Economic Institute of America. pp. 3–21.
- COOPER, H. W. – JURENAS, R. – PLATZER, M. D. – MANYIN, E. M. 2011: EU–South Korea Free Trade Agreement and Its Implications for the United States. – Congressional Research Service (CRS), 2011.
- CSÁKI, GY. 2016: Developmental state, Globalization Crisis: Taiwan's Macroeconomic Adjustment pp. 123–145. – In: KARALEKAS, D. – MOLDICZ, Cs. (eds): Miracles Do Happen: Taiwan's Economic Development. – Budapest Business School. – University of Applied Sciences, p. 202.
- DOUGLASS, M. 1994: The 'Developmental State' and the Newly Industrialized Economies of Asia. – *Environment and Planning* 26, pp. 543–566, DOI: 10.1068/a260543.
- EGEDY, T. 2017: Városfejlesztési paradigmák az új évezredben – A kreatív város és az okos város. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 254–262.
- EKSZ 2016: Európai Külügyi Szolgálat – EU–Korea Free Trade Agreement, 18.08.2011. Vietnam Chamber of Commerce and Industry <http://wtocenter.vn/content/eu-korea-free-trade-agreement>
- EKSZ 2016: EU–South Korea Free Trade Agreement EU–South Korea Free Trade Agreement. – 10 Key Benefits For The European Union (June 2011) European External Action Service (EEAS) 26/06/2016 https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/4206/10-key-benefits-eu-south-korea-free-trade-agreement_en
- ENGELBERTH I. – SÁGI J. 2017: Az Új selyemút kezdeményezés szerepe, céljai. – *Külügyi Szemle* 3. pp. 85–104.
- ERDEI, A. – ERDEINÉ KÉSMÁRKI-GALLY, Sz. 2018: Development of China's railway connections in the 21st century. – In: NESZMÉLYI, Gy. I. (szerk.): Regional integration and spatial processes in the world. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő. pp. 27–41.
- Európai Bizottság (Council of the European Union), hivatalos honlapja South Korea – Trade picture (Dél-Korea, Kereskedelmi helyzetkép), 2020. április 23. <https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/south-korea/> The EU and Japan's Economic Partnership Agreement (2020. január 31.) <https://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/eu-japan-economic-partnership-agreement/>
- Európai Bizottság (European Commission) 2010: EU and South Korea sign free trade deal (European Commission, Brussels, 6 October 2010) <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=626>

- Európai Bizottság (European Commission) 2011: EU-Korea Free Trade Agreement in practice Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011. ISBN 978-92-79-20841-6 doi:10.2781/3033; 20 p. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2011/october/tradoc_148303.pdf
- Európai Bizottság (European Commission) 2017: Annual Report on the Implementation of the EU-Korea Free Trade Agreement European Commission, Brussels, 20.10.2017, 12 p. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0614&from=EN>
- Európai Bizottság 2011: Az EU Hivatalos közlönye (Official Journal of the European Union), Vol. 54, 14 May, 2011ET 2011/265/EU Határozat (2011 – A Európai Unió Tanácsa Határozata az egyrészről az Európai Unió és tagállamai és másrészről a Koreai Köztársaság közötti szabadkereskedelmi megállapodásnak az Európai Unió nevében történő aláírásáról és ideiglenes alkalmazásáról (2011/265/EU – 2010. szeptember 16.)) 1, 2011.5.14. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:a2fb2aa6-c85d-4223-9880-403cc5c1daa2.0005.02/DOC_1&format=PDF
- Európai Bizottság 2011: EU–Korea Free Trade Agreement in practice Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011. ISBN 978-92-79-20841-6 doi:10.2781/3033; 20 p. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2011/october/tradoc_148303.pdf
- Európai Bizottság 2017: Annual Report on the Implementation of the EU-Korea Free Trade Agreement European Commission, Brussels, 20.10.2017, 12 p. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0614&from=EN>
- Európai Bizottság, (European Commission) – European Union, Trade in goods with South Korea European Commission, Directorate-General for Trade, Brussels, 17.11.2017. 10 p. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113448.pdf
- European Union, Trade in goods with South Korea European Commission, Directorate-General for Trade, Brussels, 17.11.2017. 10 p. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113448.pdf
- Eurostat 2019: South Korea-EU – trade in goods 2019 március https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/South_Korea-EU_-_trade_in_goods
- EU–South Korea Free Trade Agreement EU–South Korea Free Trade Agreement – 10 Key Benefits 10 Key Benefits For The European Union (June 2011) European External Action Service (EEAS) 26/06/2016 https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/4206/10-key-benefits-eu-south-korea-free-trade-agreement_enFact sheet: 10 key benefits of the EU–South Korea FTA European Commission, Brussels, July, 2011, 4 p. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2010/october/tradoc_146695.pdf
- Free trade Agreement between the European Union and its Member States, on the one part, and the Republic of Korea, on the other part. – Official Journal of the European Union, Vol 54, L127, 14 May 2011, pp. 6 – 1417 pp. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2011:127:FULL&from=EN>
- GÁLOSI KOVÁCS B. – HORVÁTH G. 2018: Határokon átnyúló természetvédelmi területek lehetőségei és problémái. – Földrajzi Közlemények 142. 4. pp. 309–327. <https://doi.org/10.32643/fk.142.4.4>
- GRIFFIN, C. – CHRISTY, P. 2014: Why American Foreign Aid Works Real Clear World, 17th April, 2014 https://www.realclearworld.com/articles/2014/04/17/why_american_foreign_aid_works.html
- GYENE P. 2017: Független államiség a posztszovjet Közép-Ázsiában. – Aposztróf, 296 p. ISBN: 978–615–5604–51–5
- GYURIS F. 2017: A kínai gazdasági csoda okai és korlátai. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 275–287. <https://www.thebalance.com/what-is-the-doha-round-of-trade-talks-3306365>
- IGARI A. 2018: A tengerparti régiók változó gazdasági szerepe a 21. századi Európában. – Földrajzi Közlemények 142. 3. pp. 177–188.
- JOHNSON, C. 1982: MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. – Stanford University Press, Stanford, California.
- KARP, P. 2018: Trans-Pacific Partnership revived after 11 nations agree to trade deal – without US. Guardian, January, 23, 2018. <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/24/trans-pacific-partnership-revived-after-11-nations-agree-to-trade-deal>
- KCS 2018: Korean Customs Service FTA Trend in Korea – „YesFTA site”. http://www.customs.go.kr/kcshome/main/content/ContentView.do?contentId=CONTENT_ID_000002320&layoutMenuNo=23225
- Korea Customs Service (KCS) 2018: FTA Trend in Korea – „YesFTA site”. http://www.customs.go.kr/kcshome/main/content/ContentView.do?contentId=CONTENT_ID_000002320&layoutMenuNo=23225
- Korea International Trade Association (KITA) 2019: http://www.kita.org/kStat/byCount_AllCount.do
- KÓSZEGI L. – K. KALAS M. 1958: Korea gazdasági földrajza. – Földrajzi Közlemények 1. pp. 62–85.
- KOTRA 2002: La lettre du Kotra Septembre 2002 Centre Coréen du Commerce Extérieur et des Investissements https://france-coree.pagesperso-orange.fr/kotra/kotra_ltr_02_09.htm
- KWAK, H. 1994: Changing Trade Policy and its Impact on TFP in the Republic of Korea. – The Developing Economies, XXXII-4 (December, 1994) pp. 398–422. http://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Periodicals/De/pdf/94_04_03.pdf

- LEE, J. 2012: Korea's trade structure and its policy challenges Korea's Economy 2012; pp. 21–28.
http://www.keia.org/sites/default/files/publications/kei_koreaseconomy_section02.pdf
- NAGY, Cs. I. 2017: Free trade, public interest and reality: new generation free trade agreements and national regulatory sovereignty Federal Markets “Momentum” Research Group (Hungarian Academy of Sciences, University of Szeged), 4th May, 2017.
http://mta.hu/data/dokumentumok/meghivok/20170504_Free_trade_conference.pdf
- NESZMÉLYI GY. 2004.: A Három Egykori Királyság Földje (A Koreai Köztársaság társadalmi, gazdasági sajátosságai és élelmiszergazdasága). – Agroinform 143 p. ISBN: 963 502 828 8.
- NESZMÉLYI, GY. 2017: The Challenges of Economic and Agricultural Developments of Taiwan: Comparison with South Korea. – *Tribun EU s. r. o.*, Brno, 2017, ISBN: 978-80-263-1331-1. 151 p.
- Observatory of Economic Complexity (OEC) – (South) Korea Profile
<https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/kor/>
- OKITA, S. 1991: Japan's Role in Asia-Pacific Cooperation The Annals of the American Academy of Political and Social Science Vol. 513, Japan's External Economic Relations: Japanese Perspectives (Jan., 1991), pp. 25-37 https://www.jstor.org/stable/1047078?read-now=1&seq=13#page_scan_tab_contents
- PAPADEMETRIOU, T. 2010: European Union; South Korea: Free Trade Agreement Library of Congress. – *Global Legal Monitor*, September 27, 2010 <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/european-union-south-korea-free-trade-agreement/>
- PURUGGANAN, J. 2015: New Generation Free Trade Agreements: A Threat to Life and Livelihoods Focus on the Global South, 17th April 2015
<https://focusweb.org/content/new-generation-free-trade-agreements-threat-life-and-livelihoods>
- RICZ, J. 2016. Developmental states in the 21st century: Analytical structure of a new approach. – Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences Institute of World Economics, Working paper, No. 223. p. 33.
- SEO, J-E. 2018: Korea's labor productivity ranks low in the OECD Korea JoongAng Daily, 07.05.2018.
<http://koreajoongangdaily.joins.com/news/article/article.aspx?aid=3047785>
- SON, KEY-YOUNG 2006: South Korean Engagement Policies and North Korea: Identities, Norms and the Sunshine Policy. – Routledge, 2006, 272 p.
- SONG, J-A. 2018: Disappointing 2018 sales forecast dents Hyundai and Kia Financial Times, 2nd January, 2018
<https://www.ft.com/content/cc450f3e-ef72-11e7-b220-857e26d1aca4>
- SONG, YEONG-KWAN 2011: KORUS FTA vs. Korea-EU FTA: Why the Differences? – KEI Academic Paper Series, Korean Economic Institute, 2011, 15 p. <https://core.ac.uk/download/pdf/51174858.pdf>
- Statista 2018a: The Statistics Portal. – Gross domestic product (GDP) ranking by country 2017.
<https://www.statista.com/statistics/268173/countries-with-the-largest-gross-domestic-product-gdp/>
- Statista 2018b: The Statistics Portal. – South Korea's dependency on foreign trade 2007–2016.
<https://www.statista.com/statistics/642175/south-korea-foreign-trade-share/>
- Strengthening Transport Connectivity Between the Republic of Korea and Europe Through the UNESCAP Eurasian Transport Corridors
<https://www.unescap.org/sites/default/files/Strengthening%20transport%20connectivity%20between%20the%20Republic%20of%20Korea%20and%20Europe%20through%20the%20UNESCAP%20Eurasian%20transport%20corridors-Full%20Text.pdf>
- U.S.–Korea Free Trade Agreement (KORUS). – <https://2016.export.gov/FTA/korea/index.asp>
- UN Report 2019: Strengthening Transport Connectivity Between the Republic of Korea and Europe Through the UNESCAP Eurasian Transport Corridors.
<https://www.unescap.org/sites/default/files/Strengthening%20transport%20connectivity%20between%20the%20Republic%20of%20Korea%20and%20Europe%20through%20the%20UNESCAP%20Eurasian%20transport%20corridors-Full%20Text.pdf>
- VASA L. 2018. A kazah gazdaság növekedési kilátásai a modernizációs folyamatok kontextusában. – KKI Elemzések 49. pp. 1–14.
- WOO-CUMINGS, M. (ed.) 1999: The Developmental State. –Cornell, New York.
- WORKMAN, D. 2018: South Korea's Top Trading Partners 9th February, 2018.
<http://www.worldstopexports.com/south-koreas-top-import-partners/>
- ZÉMAN, Z. – SZABÓ, Z. – BÁRCZI, J. 2014: ar Controlling aspects of risk management. *Controller Info Studies*, Copy & Consulting and Unio Publishing, Budapest, ISBN 978–963–08–9751, pp. 186–197.

TRIANON ÉS A BRIT FÖLDRAJZ II.

GYÓRI RÓBERT – CHARLES W. J. WITHERS

BRITISH GEOGRAPHY AND THE TRIANON PEACE TREATY (PART 2)

Abstract

The effect of the Treaty of Trianon (1920) upon Hungary's boundaries is well understood. Surprisingly, however, almost no attention has been paid to the work of the various national geographical delegations which helped advise politicians as the boundaries of Europe were re-cast after World War I. This paper examines the work of the British geographical delegation in Paris as it advised upon Trianon. Particular attention is paid to the work of Alan Ogilvie, and to Ogilvie's relationships with Isaiah Bowman, effective head of the American delegation. The paper examines Ogilvie's diaries and correspondence to provide detailed insight into how ethnic identity, linguistic difference and other criteria were used (or not) to define and map the new Hungary and the new Europe. The paper shows how questions to do with the complexity of Hungary's ethnic diversity were known to British geographers and map makers as early as 1915. It shows, too, that no single view was held over how to map boundaries: some British geographers favoured delimitation based upon physiographic divides, such as river and drainage basins. Others favoured ethnic difference based on use of the mother tongue. For yet others, attention was paid to lines of communication and to economic market area. Because such differences were apparent in the British geographical community during World War One, notably between prominent members of the Royal Geographical Society, British geographers offered no consistent view upon Hungary's delimitation and 'dismemberment' following Trianon. British geographers turned to the meetings of the British Association for the Advancement of Science in order to debate these differences and to review Hungary's position in the new Europe after 1920.

Keywords: Hungary; Treaty of Trianon; World War I; British geography

Bevezetés

Tanulmányunk első részében felvázoltuk, hogyan kapcsolódtak be a különböző nemzeteket képviselő geográfusok az első világháborút lezáró békekötések előkészítő munkáiba, hogyan próbálták meg a meglévő szakmai kapcsolatrendszerület saját országuk ügye mellett mozgósítani. Bemutattuk a Magyarország területi épségének védelmében kifejlesztett magyar földrajzi érvrendszert és két, a háború után megjelent összefoglaló földrajzi kötet elemzésével az új határokról kialakított brit véleményeket. Tanulmányunk második részében rekonstruáljuk a brit földrajzosok Magyarországgal kapcsolatos véleményét a Trianon előtti időszakból, illetve részletesen ismertetjük a brit delegáció párizsi munkáját. Feltárjuk OGILVIE párizsi tevékenységét és a határok térképezésében szerzett korábbi tapasztalatait, a közös munkáját a cambridge-i történésszel, a brit delegáció tagjával, HAROLD TEMPERLEY-vel, aki a párizsi konferencia részletes értékelését megírta (TEMPERLEY, H. 1920), és aki OGILVIE-t az 1922-es könyvének elkészítésére felkérte. Ebben az időben nyújtotta be OGILVIE egy új brit földrajzi szervezetre vonatkozó javaslatát is, amelyben a brit kormányzati szervek és térképezési munkák kapcsolatát, valamint a határvidékek térképezésének különböző megoldásait taglalta. Írásunk végén visszatérünk NEWBIGIN, MCFARLANE és mások előadásaihoz, tanulmányaihoz, valamint megvilágítjuk, hogy miért a Brit Tudományos Társaság (British Association for the Advancement of Science – BAAS) E szekciója és nem pedig a Brit Királyi Földrajzi Társaság (Royal Geographical Society – RGS) biztosított fórumot a brit földrajzosoknak Magyarországgal és Trianon ügyének megvitatására 1920 után.

Elemzésünk során a fő törekvésünk az volt, hogy dokumentáljuk mindazt, amit a brit geográfusok Trianon földrajzi következményeiről és az új Európáról írtak vagy mondtak. Természetesen nem csak az elhangzottak rögzítése volt a célunk, hanem azt is megpróbáltuk megérteni, hogy ki mondta, miért mondta, hogyan, milyen körülmények között fogalmazta meg az állításait, ezért arra törekedtünk, hogy a források „mögé” is benézzünk. Fontos tudatosítani, hogy az elemzett szövegek eltérő közegben fogantak: többségüket pályájuk elején állók írták, különböző intézményekben keletkeztek, és magánlevelezésben, nyilvános beszédekben vagy nyomtatásban öltöttek testet. Célunk volt az is, hogy jobban megvilágítsuk a földrajzosok munkája és a saját életútjuk közti kapcsolatokat.

Szakértői munka a béketárgyalásokon: Alan Ogilvie és brit geográfusok Párizsban és Londonban

ARTHUR HINKS 1920 áprilisában a párizsi békekonferenciáról szóló beszámolóját így kezdte: *„Amikor majd a történelemtudomány foglalkozni kezd a békeszerződésekkel, azt is vizsgálni fogja, hogy mennyire követte a földrajzi elveket a párizsi kongresszus. Ezért érdemes most kitérni arra, hogy milyen mélységben álltak a szövetséges és társult hatalmak rendelkezésére a megalapozott földrajzi információk a tárgyalások előkészítésénél és a határozatok meghozatalakor”* (n. n. 1920, p. 309).

HINKS szerint a területi döntéseket négy egymásra épülő eljárás során alakították ki. Elsőként *„döntés született arról, hogy milyen legyen nagy vonalakban a politikai felosztás, majd igyekeztek megkeresni minden egyes esetben a lehető legjobb határt. Ezt követte az új határok szabatos kijelölése, majd a határmegállapító bizottságok a helyszínen kitűzték a határvonalakat.”* Bár ezek közül *„többé-kevésbé mindegyiknek voltak földrajzi vonatkozásai”*, és különösen az első volt a *„legszélesebb értelemben vett földrajzi kérdés”*, HINKS kételkedett abban, hogy *„a földrajzosok véleményét nagy súllyal vették volna figyelembe a legfontosabb döntéseknél”* (n. n. 1920, p. 310). Ugyanígy bizonytalan volt abban is, hogy a harmadik és a negyedik fázisba bevonták-e a geográfusokat. Ezzel ellentétben a második szakasz, *„a legjobb határ megkeresése ... többféle földrajzi tudást is megkövetelt”*. Ehhez ugyanis szükség volt *„a nagy méretarányú térképek szakszerű használatára, ... arra az ismeretre, hogy a helyszínen milyen állandó határvonalat lehet majd könnyen kitűzni, ... és arra a képességre, hogy azt a határt találják meg, amely a különböző térségek gazdasági életét a lehető legkevésbé befolyásolja”* (n. n. 1920, p. 310). A különböző brit kormányhivatalok kiterjedt hírszerző tevékenységének ellenére HINKS óvatosan fogalmazott a béketárgyalások előtt elvégzett földrajzi munka kapcsán: *„kétséges, hogy a brit delegációnak rendelkezésére álltak volna az előkészített anyagok a fegyverletétel idején”* (n. n. 1920, p. 310).

HINKS beszámolójában elkülönítette a Párizsban végzett földrajzi munkát a béketárgyalások megkezdése előtti földrajzi munkától. A kettő persze nem volt ilyen egyszerűen elválasztható egymástól. A brit geográfusok szakértői munkájuk során többször megjárták a Párizs és London közötti utat, folyamatos volt a kapcsolattartás az RGS és a Párizsban dolgozó földrajzosok között. OGILVIE felesége volt a legfontosabb összekötő, de maga OGILVIE is sokat utazott, HEDLEY viszont nem hagyta el Londont. (Keveset tudunk WYNNE őrnagy tevékenységéről, és nincsenek információk PARKER kapitány munkájáról, aki OGILVIE-t helyettesítette 1919 augusztusától.) OGILVIE szerepvállalását a korábban megszerzett tapasztalatai magyarázzák. Ugyanakkor OGILVIE-t a szakértői munkában való részvétele (Párizsban és Londonban egyaránt), a különböző delegációk közti összekötő feladatai 1919-re már kiemelték őt a brit földrajzosok közül, és azt is megmutatták, hogy

a brit földrajz egésze hiányosságokkal küzdött. A brit geográfusok nem csak a magyarországi nemzetiségi viszonyok térképezésénél ütköztek nehézségekbe, hanem már korábban is, amikor a magyaroknak a többi nemzetiség feletti dominanciáját kész tényként kezelték.

A brit földrajz Magyarország-képe Trianon előtt

A brit földrajzosok már évekkel azelőtt szembesültek a magyarországi nemzetiségek térképezésének nehézségeivel, mielőtt Teleki és munkatársai megalkották volna a Carte rouge-t, és még azelőtt, hogy a háború befejeződött volna. Ennek első számú bizonyítéka az az előadás, amit az RGS-ben 1915 novemberében tartottak. HINKS javaslatára BERTIE COTTERRELL WALLIS földrajztanár mutatott be egy részletes elemzést Magyarország térképezésének azokról a kérdéseiről, amelyek az RGS által gondozott, 1:1 milliós Európa-térkép megalkotása során merültek fel. WALLIS a statisztikai szemlélet és a statisztikára épülő ábrázolási módszerek térképészeti és földrajzi használatának népszerűsítőjeként vált ismertté (WALLIS, B. 1911). Rögtön tanulmánya elején megállapította: „*A térképész számára minden bizonynal Magyarország jelenti majd a legnagyobb nehézséget, hiszen nem kevesebb mint hét nemzetiség él magyar uralom alatt*” (WALLIS, B. 1916, p. 177). WALLIS tanulmánya leginkább egy összehasonlító térképtani elemzés volt. Telekihez hasonlóan az 1910-es népszámlálás adatait használta, és különböző térkép-típusokat készített (népsűrűségi, területi, izovonalas, izoplet, choroplet stb. térképeket), hogy bemutassa a nyelvhasználatra épülő nemzetiségi térképezés nehézségeit. De ennél lényegesebb az a következtetés, amire a térképek készítése során jutott. A térképek legfontosabb tanulságát WALLIS a magyar dominanciában és a többi nyelvi-nemzetiségi csoport elnyomásában látta: „*A magyar kultúrát nem békés úton terjesztik*” (WALLIS, B. 1916, p. 185).

Az előadást követő vita hozzászólói elismerően fogadták WALLIS innovatív térképészeti megoldásait, annak ellenére, hogy az előadó nem titkolta, folyamatban lévő kutatásról van szó. (WALLIS már az 1915-ös BAAS konferencián is bemutatta a munkáját, így HINKS már nem első ízben hallott az eredményekről). A hozzászólók között volt a legtekintélyesebb brit gazdaságföldrajzos, LIONEL LYDE a University College London professzora. LYDE ismerte WALLIS-t, és maga is a statisztikai módszerek híve és népszerűsítője volt egyetemi előadásain. Nem értett egyet viszont WALLIS-nak azzal a meglátásával, hogy az országhatárokat nemzetiségi határokhoz kellene igazítani: „*Én abban hiszek, hogy a folyó a legjobb politikai határ, és Önnek is a folyók mentén kell meghúznia a javasolt határokat*” (LYDE, L. et al. 1916, p. 188). LYDE-nak ez a véleménye, hogy természetföldrajzi és nem a társadalomföldrajzi jelenségekhez kell igazítani a határokat, összhangban volt a korábbi katonai földrajzi munkáival (LYDE, L.–MÖCKLER-FERRYMAN, A. F. 1905). (LYDE a földrajz és a térképezés háborús időkben való fontosságát hangsúlyozta ez idő tájt [HOLDICH, T.–LYDE, L. 1915; BELLOC, H. 1915]). Hasonló állásponton volt a jövő Európájának határait illetően is (LYDE, L. 1915). Így írt erről *Some Frontiers of To-morrow* c. munkájában: „*minden másnak a kulcsa Magyarországon van, ahol az ország természetföldrajzi alapja nagyon egyszerű, de a politikai ügyek bonyolultak*” (LYDE, L. 1915, p. 82). A természetes határok kitüntetett szerepéről vallott nézetét Nagy-Britannia határkérdésekben első számú szaktekintélye is osztotta.

THOMAS HOLDICH egész munkásságát a természetes határokon nyugvó politikai határok térképezésének szentelte (Afganisztánban, Beludzsisztánban, az Andok Kordilleráiban), és nyugdíjba vonulva írta meg az élettapasztalatait a háború alatt. *Political Frontiers and Boundary Making* (1916) c. könyve ezeknek az írásoknak a sorába illeszkedik. Másokhoz hasonlóan HOLDICH is a háborúba süllyedt Európáról és az elkövetkező béke lehetőségéről írt. Azon az állásponton volt, hogy két alapvető feltételt kell teljesítenie a „tudomá-

nyos alapon megvont nemzetközi határnak.” „Mindenekelőtt elválasztó szerepe legyen a határnak, másrészt olyan elhelyezkedésű legyen, ami az ott élő emberek akarátának is megfelel” (HOLDICH, T. 1916, p. 286). A határok HOLDICH számára természeti elemeket: hegygerinceket vagy katonailag védhető topográfiai elemeket jelentettek: „Védhetőség, azaz napjainkban elsősorban a tüzérségi fölény megteremtése, ez a legfontosabb” (HOLDICH, T. 1916, p. 288). Ez mindenképpen igaz is volt a 20. század elején, mielőtt a repülőgépek bevetése örökre megváltoztatta volna a hadviselést. „Csak kevés tudományos alapon nyugvó határt találunk Európában” (HOLDICH, T. 1916, p. 286), ami valóban megfelelt ezeknek az elveknek. Mintha a jövőbe látna, a keleti térségekben várható változásokat emelte ki: „Közép-Európában lesz a legnehezebb ezeknek az elveknek az érvényesítése. A nehézségek eredete azoknak a nemzetiségeknek az összekeveredésében rejlik, amelyek ellenálltak az asszimilációnak. ... Ez a keveredés a nagy területű országok földrajzi felépítésének köszönhető: nincsenek olyan természeti földrajzi gátak, amelyek a többirányú népességmozgást megakadályozták volna.” (HOLDICH, T. 1916, p. 293). Lengyelország „a legkomplexebb”, „Közép-Európa küzdőtere, a területi viták legvalószínűbb helyszíne” (HOLDICH, T. 1916, p. 295). Magyarország sorsán azonban nem kell sokat tőprengeni: „Magyarország egy olyan állam, ami nem érdemel szimpátiát: sem ellenségként a mostani háború idején, sem pedig békeidőben mint a kisebb nemzetiségek zsarnoka” (HOLDICH, T. 1916, p. 302).

Az RGS-en belül persze különböztek a vélemények a határok kialakítását illetően. HOLDICH egész életén keresztül hangoztatott nézete a hegygerincekről és a katonai védhetőségről (Magyarország számára ez nyilvánvalóan a Kárpátok határát jelentette volna), továbbá az a meglátása, miszerint itt a jövőbeli határmegvonás az etnikai kérdések miatt különösen nehézkes, csak egy volt a sok vélemény közül. A háború végén írt munkájában (ekkor már az RGS elnöke volt) HOLDICH fel is adta a természetes határokkal kirajzolódó magyar nemzetállam ideáját: „akárhol is húzódjanak majd az új határvonalak, nincs esély arra, hogy markáns természeti akadályokhoz legyenek kötve” (HOLDICH, T. 1918, p. 118). (A könyvről KOGUTOWICZ KÁROLY írt részletes kritikát a Földrajzi Közleményekben [1919].) LYDE továbbra is ragaszkodott a természetes határok elképzeléséhez (leginkább a folyóknál meghúzott határokhöz), de HOLDICH-nál kompromisszumkézsőbb volt. WALLIS és HINKS az etnikai elhatárolás mellett tette le a voksát. A párizsi tárgyalásokon már ez az elgondolás dominált.

Nem csak az RGS-ben, hanem az admirális tengerészeti hírszerzési osztályán (Naval Intelligence Department) is foglalkoztak Magyarország jövőjével. Itt a readingi University College földrajzprofesszora, HENRY DICKSON irányította a földrajzi adatgyűjtő, térképező munkát. A hadügy és a haditengerészet számára, majd a békekonferenciára összeállított, bizalmasan kezelt, titkosított elemzések, atlaszok, kézikönyvek készítésébe – másokkal együtt – HINKS, MCFARLANE, RUDMOSE BROWN és WALLIS is bekapcsolódott. A Magyarországot, elsősorban a nemzetiségi viszonyokat bemutató, belső használatú atlasz szerkesztésében az oroszlánszerep minden bizonnyal a kérdés szakértőjévé váló WALLISnak jutott (Naval Intelligence Department 1919). WALLIS ekkor már nem csak az RGS-ben és brit fórumokon mutatta be a magyarországi etnikai kérdéssel kapcsolatos álláspontját, hanem az Amerikai Földrajzi Társaság (AGS) folyóiratában is írt erről tanulmányt (WALLIS, B. 1917), később pedig egyes részletkérdéseket is elemzett a BOWMAN irányításával működő lapban.

Az amerikai Inquiry geográfusának, DOUGLAS W. JOHNSONnak BOWMANhez írt leveléből (2020) kiderül, hogy az információcsere a brit és az amerikai geográfusok között már a békétárgyalások előtt élénk volt. Az 1918. május 9-én keltezett (és a 2020-as emlékévkben magyar nyelven is megjelent) forrásban JOHNSON beszámolt az 1918 április-májusi londoni útjáról, amelynek során felkereste a földrajzi hírszerzéssel foglalkozó brit szervezeteket. Ennek keretében találkozott HEDLEY-vel és OGILVIE-vel (a brit vezérkar földrajzi csoport-

jában (GSGS)), DICKSONnal és WALLISSzal (Naval Intelligence Department), illetve az RGS vezetőivel HOLDICH-csal és HINKSSzel. Magyar szempontból a WALLISSzal folytatott megbeszélése a legfontosabb, amelynek során megvitaták WALLIS etnikai térképeit, és JOHNSON engedélyt kapott arra is, hogy ezekről másolatot készítsen. HINKS cserébe azt kérte, hogy az Inquiry is biztosítson hozzáférést a brit kollégáknak a hasonló bizalmas amerikai anyagokhoz (JOHNSON, D. 2020, pp. 203–204). GLANT TIBOR (2020, p. 31) véleménye szerint ez a brit–amerikai információcsere magyarázza, hogy az Inquiry osztrák–magyar csoportja 1918 nyarától már nem folytatta a korábban megkezdett statisztikai adatelemzést. Az amerikaiak valószínűleg magas színvonalúnak találták a Londonban beszerezett anyagokat, és elfogadták a brit álláspontot, azaz a magyarországi nemzetiségi ügyekben elsősorban WALLIS véleményét.

Ebből a rövid áttekintésből látható, hogy a brit földrajz Magyarország-képe a béketárgyalások megkezdése előtt nem volt ugyan teljesen egységes, de összességében inkább negatív volt. Jól dokumentált, hogyan veszítette el a brit közvéleményben Magyarország korábbi kedvező megítélését már a háború kitörése előtt (JESZENSZKY G. 1986), és úgy tűnik, hogy a földrajzok is osztották ezt az elítélő véleményt. Hiába bíztak a magyar geográfusok a földrajzi érveik erejében, a személyes kapcsolataik segítségével, a magyar területi integritás megőrzésének nem maradt támogatója a kérdésben megszólaló brit geográfusok között 1918 őszére. Eltérték a vélemények abban is, hol húzódnának az új magyar határok, és nem volt egyetértés abban sem, hogy a nemzetiségi választóvonalakat vagy a természetes határokat kövesse majd az új országhatár, de ahogy a brit (és az amerikai) külpolitika lemondott az Osztrák–Magyar Monarchia belső megreformálásáról és további fönntartásáról 1918 derekán (JESZENSZKY G. 2019), úgy a békeelőkészítésen dolgozó tudósok sem számoltak már a régi országhatárok megmaradásával.

*Határmegvonás háborúban és békében:
ALAN OGILVIE párizsi és londoni munkája*

ALAN OGILVIE és WALTER COOTE HEDLEY már azelőtt ismerték egymást, mielőtt a párizsi és londoni közös munkát elkezdték volna. Először akkor találkoztak, amikor OGILVIE 1914 júliusában az RGS-ben a természeti földrajz és a térképészet kapcsolatáról tartott előadást (OGILVIE, A. 1915a). HEDLEY ekkor a brit vezérkar földrajzi csoportjának (GSGS) a vezetője volt, OGILVIE pedig a földrajz egyik előadója Oxfordban, és éppen a Moray Firth partvidékének természeti földrajzát feldolgozó kutatását fejezte be (WITHERS, C. 2010b). OGILVIE 1915-ös tanulmánya fontosabb, mint a témája alapján elsőre gondolnánk. A természetföldrajzban és általában a földrajzi kutatásokban a térképek fontosságát hangsúlyozva, OGILVIE arra hívta föl a figyelmet, hogy a geomorfológiai kutatómunkának komoly akadálya, hogy a különböző méretarányú térképeket nehéz beszerezni, ezek általában drágák, és a különböző brit térképkiadó intézmények között alig van koordináció. OGILVIE geomorfológiai kérdésekről írt szakmai anyaga tükrözi a WILLIAM MORIS DAVIS morfológiai módszerei iránti komoly érdeklődését (ami akár az 1912-es transzkontinentális utazás hatása is lehet), de nekünk most fontosabb a brit katonai térképezési hivatal, az Ordnance Survey felé megfogalmazott kritikája. Az előadást követő vitában mind HOLDICH, mind HINKS egyetértettek abban, hogy Ordnance Survey-nek, a GSGS-nek, és a földrajzi társaságoknak (mindenekelőtt az RGS-nek) többet kellene tenni azért, hogy különböző célok-
nak megfelelő térképeket állítsanak elő.

HEDLEY 1915 júliusában vette fel a kapcsolatot OGILVIE-vel a GSGS-nél végzendő munka ügyében. OGILVIE naplójába ezt a megjegyzést írta: „*Ma a megbeszélés időpontjában találkoztam W. C. HEDLEY ezredessel, aki felkért, hogy térképészként dolgozzak a Közéle-Keleten.*

Igent mondtam” (OGILVIE, A. é.n., 1915. július 9.). Ekkor OGILVIE már Franciaországban volt, és a 7. londoni tüzérezrednél teljesített szolgálatot. A közvetlen felettesének, a hírszerző főcsoport őrnagyának, DUNNINGTON JEFFERSONNAK írt levelében OGILVIE részletebben (és saját képességeit szerényen kisebbítve) számolt be a rá váró térképészeti munkáról: „HEDLEY határozottan közölte, hogy a Közel-Keletre küld térképészeti feladatokra, mivel engem gondol a legalkalmasabbnak erre munkára” (OGILVIE, A. 1915b). Valójában 1915. május 30-án OGILVIE maga jelentkezett hírszerzési feladatokra. Abban bízott, hogy földrajzi szaktudása, francia és német nyelvismerete (Párizsban és Berlinben is tanult a háború kitörése előtt) kvalifikálja erre, nem is említve a fontosnak vélt speciális képességét: „Tudok motorbiciklit vezetni, bár szerelni sohasem szerettem” (OGILVIE, A. 1915b). Ezek a források megerősítik, hogy az idő tájt az RGS és GSGS a Közel-Keletre fókuszált (HEFFERNAN, M. 1996), és rávilágítanak arra is, miért OGILVIE került az GSGS látókörébe.

OGILVIE azonban sohasem jutott el a Közel-Keletre. A parancsot megváltoztatták, és Szalonikibe rendelték, a Szaloniki Expedíciós Haderő vezérkarának térképező csoportjához. Ez a munkája a korábbi feldolgozásokban felderítetlen maradt (WITHERS, C. 2010b), pedig közvetlen kapcsolata van a párizsi szerepvállalásával és az 1922-es könyvével. A szaloniki térképészeti csoport négy szekcióra oszlott: terepi felmérés, a felmérések eredményeiből a térképek megrajzolása, „*térképek sokszorosítása a harcoló csapatok számára*” és a térképek helyesbítése. OGILVIE volt a parancsnoka térképeket sokszorosító szekciónak, amit a főhadiszállás mellett, egy üresen álló kávéházban rendeztek be. A munka a térképek színezésétől, a harcálláspontok, frontszakaszok feltüntetésétől a kinyomtatott térképek ellenőrzéséig terjedt. A használt színek számától függően naponta 500-2300 térkép lap készült el. A brit nyomdatechnika nem volt a legmodernebb: „*a 45 éves gép állandó javítást igényelt, és mindig gond volt a regiszterrel*”, de még így is jobb volt, mint ami a szövetségesek rendelkezésére állt. OGILVIE csoportja egyaránt kisegítette a térképező munkában a franciákat és szerb hadsereg topográfiai csoportját (OGILVIE, A. 1916). 1917 januárjában a négy szekciót egyesítették, és ez lehetőséget adott OGILVIE-nek arra, hogy a térképkészítés több területén is tapasztalatot szerezzen, majd 1917 februárjában arra utasították, hogy utazzon Rómába: olasz szakértők segítségével a légifotózásnak a térképezésben való felhasználásról kellett tájékozódnia. Amikor 1918 márciusában HEDLEY a GSGS-be való áthelyezését rendelte el, nem volt kérdéses, hogy a brit geográfusok közül OGILVIE rendelkezett a legnagyobb gyakorlati tudással a térképkészítés, a térképek sokszorosítása és a határmegvonás terén, és ő ismerte legjobban a térképek meggyőző erejét.

Néhány nappal az 1918. november 11-i fegyverszünet után OGILVIE tudására már újra szükség volt. HINKSnek, a társaság főtitkárának küldött levelében azt írta, hogy a Macedóniáról tervezett tanulmányának a beküldését előreláthatólag el kell halasztania, mert „*ugyan még nem biztos, de valószínűleg külföldre kell utaznom a párizsi béketárgyalások idejére*” (OGILVIE, A. é.n., 1918. november 13.). 1919. február 6-án OGILVIE és HEDLEY részt vettek az első ülésen a „*Nagyhatalmak és Belgium Küldöttségei Geográfus Képviselőinek Konferenciáján*”, ahol „*a határozatokat még nem véglegesített formában térképre vitték, hogy a békekonferencián bemutatathatók legyenek; ehhez bizalmasan az 1:1 milliós térképet és más térképeket bocsájtották a földrajzos szakértők rendelkezésére*” (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 6.). Erre a szervezetre utalt OGILVIE „*Central Geographical Committee-ként*” (Központi Területi Bizottságként) a *Boundary Settlement*-ben (OGILVIE, A. 1922, p. 6). Ugyanaznap ezt írta HINKS-nek: „*Itt nagyüzemben zajlik a munka, ami azt eredményezheti, hogyha az Ég is úgy akarja, akkor a békekonferencia rövid és egyszerű lesz.*” (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 6.). A munka azonban olyan hatalmasnak és bonyolultnak bizonyult (ahogy ezt 1922-ből visszatekintve meg is írta), hogy HEDLEY és HINKS engedélyének elnyerése után bevonta a feleségét is a feladatokba: EVELYNnek az RGS könyvtárában kellett

anyagokat összeállítania, amiket azután továbbított a férjének Párizsba. Emellett rendszeresen konzultált HINKSSzel, előadásokat hallgatott, HOLDICH-csal és KELTIE-vel vett részt megbeszéléseken (KELTIE-t még Oxfordból ismerte) (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 26., 1919. március 27., 1919. május 8., 1919. május 29.) Később pedig Párizsba utazott, hogy a férje munkáját a helyszínen segítse.

OGILVIE naplója 1919. februárjától kezdve a munkájára vonatkozó szűkszavú megjegyzésekkel van tele: „H. NICOLSON látta el információkkal a görög–albán határ ügyében” (HAROLD NICOLSON a brit delegáció tagja volt) (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 13.); „Lengyelország új térképnek tervén dolgoztunk” (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 14.); „Albánia, Szerbia és Bulgária határainak megvonása” (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 19.); „A Trákiában húzóódó stratégiai fontosságú görög–bolgár határt amennyire csak lehet a nemzetiségi határon próbáltuk megrajzolni. A tervet HAROLD NICOLSONNAK nyújtottuk be” (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 21.). A munkatempó később sem csökkent: „Március 4-én, kedden egész nap a határokkal foglalkoztunk.” Magyarországot először 1919. március 6-án említi meg a naplóban. Az aznapi megbeszélésen JOHNSON és DE MARTONNE, valamint egy olasz diplomata és OGILVIE vett részt, a téma pedig „a csehszlovák–román–magyar határ volt”. A következő este OGILVIE CVJIJCET, a délszláv delegáció földrajzi szakértőjét hívta megbeszélésre. 1919. március 16-án, vasárnap ünnepi ebédnél találkoztak az 1912-es amerikai transzkontinentális utazás résztvevői, többek között DE MARTONNE, GALLOIS, DEMANGEON, BRUNHES, BOWMAN, JOHNSON és OGILVIE. Ezután április elejéig OGILVIE „a jugoszláv határ ügyein” dolgozott (OGILVIE, A. é.n., 1919. április 3.). „Lengyelország déli határa és a meanderező folyók” írta a naplójába április 7-én, majd pedig május 15-én: „egész nap Magyarország és a galíciai fegyverletétel kérdésén dolgoztunk”.

Ezek a bejegyzések jól illusztrálják a munka természetét és intenzitását, azt a feszített menetrendet, amire OGILVIE a *Boundary Settlement*ben is utalt. További érdekességek is kiolvashatók azonban a naplóból. Akármilyen elfoglalt is volt OGILVIE Párizsban, azért talált időt arra, hogy a saját kutatásait is folytassa. Még 1912-ben vágott bele a glaciális morfológiával foglalkozó vizsgálataiba, és Párizsban PIERRE RABOT-val is tudott ebben a kérdésben konzultálni. A Macedóniával kapcsolatos kutatása pedig kétségkívül a szaloni ki „terepmunkájának” és a párizsi határmegállapító és térképező munkájának gyümölcse. OGILVIE a macedón kutatását 1919. március 24-én mutatta be az RGS-ben (tehát amikor Párizsban is a munka sűrűjében volt), és a tanulmány már a következő évben meg is jelent (OGILVIE, A. 1920). BOWMAN felkérésére egy hasonló témájú cikket az AGS folyóiratában is publikált (OGILVIE, A. 1921). OGILVIE elnézést kért HINKS-től a kutatási anyaggal való késlekedése miatt: „bár nem akarok bűnbakokat keresni, de jelenleg igazából a békemű kovácsainak a kezében vagyok” (OGILVIE, A. é.n., 1919. május 22.). Ekkor OGILVIE már főként HAROLD TEMPERLEY-vel, illetve HEDLEY-vel és NICOLSONnal dolgozott együtt. Naplójának 1919. május 24-én kelt bejegyzése szerint, TEMPERLEY egész délután azon vitázott az olasz delegációval, hogy pontosan melyik hegycsúcsokon jelöljék ki majd az új határt. Arra utasította OGILVIE-t, „tegyen meg mindent, hogy távol tartsa az olaszokat a hegytetőktől, és ne adjon a kezükbe támadásra alkalmas, katonailag előnyös pozíciókat” (TEMPERLEY, H. 1920, p. 427). Úgy tűnik, hogy a természeti földrajzi adottságoknak és a katonai védhetőségnek a szerepe (amit HOLDICH mindig is hangsúlyozott) a határmegállapító munkában továbbra is fontos volt (legalábbis az olaszok esetében). TEMPERLEY hatkötetes *History of the Peace Conference* c. könyvében is bőségesen megtaláljuk OGILVIE keze munkáját. OGILVIE négy térképet készített az I. kötethez, hetet a II.-hoz, és ahogy TEMPERLEY fogalmazott, OGILVIE volt felelős „az I., a II. és a III. kötet földrajzi tartalmáért” (TEMPERLEY, H. 1920, II, p. v). A TEMPERLEY irányítása alatt végzett munka magyarázza meg, miért kérte föl OGILVIE-t, hogy publikáljon a háború alatt és után végzett munkájáról. Ebből az

ösztönzésben született meg a *Boundary Settlement*, ahogy erre OGILVIE is utal könyve előszavában (OGILVIE, A. 1922, p. iii).

Bármennyire is intenzív volt a béketárgyalások munkája, jutott idő a társasági életre is, amit a háború borzalmai után a kortársak közül többen is elítéltek (MACMILLAN, M. 2001, pp. 157–161). Temperley így írt erről: „Amikor szolgálaton kívül voltunk vagy együtt étkeztünk, nem volt tilos az éppen szóban forgó ügyek megvitatása. Sőt, ezek az alkalmak minden szakértőnek páratlan lehetőséget biztosítottak, hogy az általa vizsgált részletkérdés kapcsolódási pontjait a többiekkel megbeszélje, és így az adott kérdést a békekonferencia egész problémahalmazában jobban elhelyezze” (TEMPERLEY, H. 1920, I, p. vi). Előfordult, hogy OGILVIE Arábiai LAWRENCE-szel vacsorázott: „megbeszélés T. E. LAWRENCE-szel Szíriáról és a szíriai igényekről” (OGILVIE, A. é.n., 1919. február 18.), majd márciusban már Londonban az RGS-ben találkoztak újra. Ha OGILVIE nem TEMPERLEY-vel és NICOLSONnal vacsorázott együtt, akkor legtöbbször a többi delegáció földrajzos szakértőivel ült asztalhoz: DE MARGERIE-vel, BOWMANNal, JOHNSONnal. „Végig pletykákkal szórakoztatott minket”, emlékezett vissza TEMPERLEY-vel eltöltött vacsorára EVELYN OGILVIE (OGILVIE, E. é.n., 1919. június 16.). A 2019. május 29-i munkáról ezt írta ALAN OGILVIE a naplójába: „Egy hosszú nap a békeszerződés ügyeiről. Délután a Quai d’Orsay-ban. Ausztria déli határának végső megállapítása és a Klagenfurti-medencében népszavazás elrendelése. A „négyek” (WOODROW WILSON, LLOYD GEORGE, GEORGES CLEMENCEAU, VITTORIO ORLANDO, olasz miniszterelnök) reggel döntöttek. A Központi Területi Bizottság ülésén nyilvánvalóvá vált, hogy mivel a miniszterek távol maradtak a „négyek” ülésétől, ezért véleménykülönbség alakult ki döntésről. CVIJC-csel és a feleségével vacsoráztam, GALLOIS, DE MARGERIE és JOHNSON is ott volt. Vacsora után arról beszélgettünk, jó lenne majd alapítani egy nemzetközi földrajzi folyóiratot vagy évkönyvet, amiben a nagyobb munkák is megjelenhetnek. Olyasmit, mint a *Petermanns Mitteilungen*” (OGILVIE, A. é.n., 1919. május 29.).

A különböző nemzetek geográfusai a párizsi békekonferencián lehetőséget kaptak, hogy Európa határainak főleg etnikai, de helyenként természeti földrajzi vonalakhoz illeszkedő átrajzolásánál a szakértelmüket bizonyítsák – DE MARTONNE Románia, ROMER Lengyelország, CVIJC Jugoszlávia, OGILVIE és mások pedig általában az európai határok esetében (PALSKY, G. 2002; GINSBURGER, N. 2016; LABBÉ, M. 2018). Munkájukban a különböző alapelvek között kellett kompromisszumot teremteni, az etnikai elv kiemelt érvényesítésével. OGILVIE *Boundary Settlement* c. könyve ezt a munkát mutatja be. Még BOWMAN is bevallotta azonban, hogy a térképező munka helyenként gyenge minőségű volt. OGILVIE-nek 1919 szeptemberében küldött levelében (OGILVIE manchesteri kinevezéséhez gratulált), BOWMAN megemléltette, hogy átküld „néhány alaptérképet és folyamatábrát, amiket itt az *American Geographical Society*-ben a békekonferenciához készítettek. Ha használod őket, vedd majd figyelembe, hogy nagy sietséggel készültek, többségüket a szakmában járatlan rajzoló csinálták, így sok hiba lehet rajtuk” (BOWMAN, I. 1919). A párizsi konferencia lehetőséget teremtett alapvető földrajzi kérdések nemzetközi megvitatására abban az időszakban, amikor a diszciplína intézményi háttere Amerikában és Nagy-Britanniában éppen kiformálódóban volt (DUNBAR, G. 2001; MARTIN, G. 2015). Amikor OGILVIE együtt dolgozott BOWMANNal, JOHNSONnal és DE MARGERIE-vel a jövő európai politikai földrajzának megrajzolásán, egyúttal azt is látnia kellett, hogy a korabeli brit földrajz hiányosságokkal küzd.

Intézményi különbségek, személyes lehetőségek

1919. április 2-án, egy „csendes napon”, a Bois de Boulogne-ban tett hosszú séta után OGILVIE egy „privát” megjelölésű levelet írt HINKSnek. A levél egy részében OGILVIE sze-

mélyes dilemmáját osztotta meg HINKS-szel: HENRY DICKSONTÓL (aki a háború alatt az Admirális tengerészeti hírszerzésének földrajzi csoportját vezette, civilben pedig geográfus és meteorológus volt) megtudta, hogy Oxfordban egy földrajzos docensi állást fognak kiírni, amire szívesen pályázott is volna. OGILVIE amiatt aggódott, hogy ha a pályázata sikeres lesz, akkor lehet, hogy a barátját, az Oxfordban tanító H. O. BECKITET üti el az előléptetéstől. (Végül BECKIT kapta meg a kinevezést). De ez csak egy bevezetés volt levele valódi üzenetéhez:

„Bizonyára emlékszik arra a beszélgetésünkre, amit a földrajz közvetlen állami kormányzati szerepvállalásáról folytatottunk. Napról napra erősödik az a meggyőződés, hogy egy ilyen szervezet az összes minisztériumnak hasznára lenne. Remélem, hogy Lord CURZON és AMERY benyújtja a kormánynak ezt a tervezetet, és valószínűnek tartom, hogy az RGS-től is fognak hivatalos véleményt kérni. Teljesen nyilvánvaló, hogy a Társasággal való valamilyen együttműködés elengedhetetlen lesz a szervezet működtetéséhez, és az is biztos, hogy a tervezet elfogadása esetén egy vagy több geográfusra is szükség lesz. A geográfusoknak (vagy legalábbis egyiküknek) ráadásul jó kapcsolatteremtő képességgel kell rendelkeznie, hogy a mindennapi munka során a különböző minisztériumokkal érintkezésbe tudjon lépni: a jó diplomáciai érzék elengedhetetlen. Sokat gondolkodtam mostanában ezen a dolgon, és őszintén mondom, anélkül, hogy eleve erre a következtetésre akartam volna kilyukadni, arra jutottam, hogy nincs nálam alkalmasabb erre a pozícióra. [...] Az tény, hogy a Londonban és itt Párizsban végzett munkám elég jó bepillantást engedett abban, hogy a különböző minisztériumoknak mire van szüksége, és jól látom a jelenlegi tendenciákat is (OGILVIE, A. 1919).

Nem tudjuk pontosan, mikor zajlott le OGILVIE és HINKS között a levélben említett korábbi beszélgetés. HINKS és HEDLEY 1919. január elején már leveleztek erről. HINKS egy „új Geographical Department” javaslatának lehetőségét körvonalazta, a Memorandum benyújtását pedig „személyes felelőségének” nevezte. A karácsonykor elkészített Memorandum kapcsán viszont HINKS még óvatos volt: „nincs még itt az idő, hogy erről az RGS elnökével és választmányával tanácskozzunk” (HINKS, A. 1919). A memorandum egy dátum nélküli gépiratként maradt meg („A kormányzati felhasználásra szánt földrajzi információk gyűjtésének és feldolgozásának fontosságáról”), és rávilágít arra, milyen hiányosságokkal küzdött a korabeli brit földrajz a háború, majd a béke idején.

A brit vezérkar földrajzi csoportja (GSGS) kitűnően oldotta meg feladatát a háború alatt, de a katonai térképezésért felelős Ordnance Survey (OS) „nem tudott hasonló színvonalú általános földrajzi munkát végezni”. A brit katonai hírszerzés földrajzi részlegei erősen támaszkodtak az RGS-re. „A sok újonnan felállított csoport között nagy volt az átfedés és emiatt az erőforrás-pazarlás a kormány által igényelt földrajzi kézikönyvek, illetve szakmai anyagok elkészítésénél, a háború alatt és a béke-előkészítő munkában egyaránt”. Az RGS ugyanakkor a brit földrajzi koordináció jól működő központja volt: „A Társaság alá rendelt Földrajzi Kormányiroda felállítása a természetes továbbfejlesztése lenne azoknak a szolgálatoknak, amelyeket a Társaság mindig is teljesített, és különösen a háború négy évében az egész nemzet érdekében megtehető” (HINKS, A. 1918). A javaslat szerint az egyetemeket és a tudományos társaságokat szintén be kellene vonni ennek a szervezetnek a működésébe. Valójában ezek OGILVIE ötletei és tervei voltak, és a saját tapasztalataiból fakadtak. A felsőbb hatóságok elé terjesztésük HINKS dolga lett volna, de a nehezen megnyert háború következményeként és a rossz időzítés miatt (1918 karácsonya) ez végül nem történt meg.

Mindez szorosan kötődik a párizsi béke-előkészítő, térképező és határmegállapító munkához is. OGILVIE egyrészt a béketárgyalások vezető brit geográfusaként, másrészt korábbi tapasztalataiból fakadóan mindenki másnál pontosabban tudta, hogy milyen fajta földrajzi munkát lehetne a kormány számára (vagy a kormány egyik irodájaként) elvégezni. Az

RGS koordinálta az 1:1 milliós térkép projektjét Nagy-Britanniában. A Magyarországról Párizsban és Londonban készített térképek ebből a projektből kiindulva, annak továbbfejlesztéséhez kapcsolódva jöttek létre. Londonban WALLIS, LYDE és HOLDICH már 1915-től (éppen Magyarország példáján) értekeztek az eltérő módszertannal készített térképekről és az eltérő elvek alapján meghúzható politikai határokról. 1919-től kezdve pedig Párizsban ugyanez a munka folytatódott: Magyarország térképezése, határainak átrajzolása már az új európai területi rendezés része volt.

OGILVIE HINKSnek küldött levele egyszerre mutatja meg személyes ambícióit és a különböző kormányzati intézmények földrajzi munkájával való elégedetlenségét. HINKSnek HEDLEY-hez írt levele és OGILVIE sürgetésére elkészített memoranduma viszont arra is rámutat, amikor Európa határait átrajzolták (a legutoljára és legdrasztikusabban Magyarország határait), akkor a brit földrajzosok körében nem volt általánosan elfogadott vélemény az egész folyamatról, az új határok jellegéről az intézményi koordinációról és a szükséges térképezésről.

OGILVIE 1915-ös tanulmányának megjegyzései a térképezésről és a brit földrajzi intézmények közötti koordinációról már előre jelezték a gondokat: a brit geográfusok közti véleménykülönbségek kitapinthatók voltak. Nagy-Britannia vezető geopolitikusa, HALFORD MACKINDER a földrajzot mindig is államvezetés szolgálatában képzelte el (MACKINDER, H. 1919; PARKER, W. H. 1982). Őt mégsem vonták be az 1918 utáni határmegvonás tényleges munkájába (KEARNS, G. 2009), ez megmaradt az RGS-ben HINKS, LYDE és HOLDICH felségterületének, Párizsban brit részről OGILVIE-nek és HEDLEY-nek, amerikai részről pedig BOWMANnek és az AGS-nek. HINKS az RGS-ben ellentmondást nem tűrő vezetési stílusával és a Társaság folyóiratának, a *Geographical Journal*nek erőskezü főszerkesztői irányításával nem sok barátot szerzett magának. HEFFERNAN ír arról, hogy HINKS-et megdöbbenette BOWMAN folyamatos kérése az RGS 1:1 milliós térképének és a GSGS háborús térképeinek az átadásáról, a viszonyuk gyorsan megromlott, és „*kölcsönös, élet-hosszig tartó megvetéssé fajult*” (HEFFERNAN, M. 1996, p. 521). A csillagász képzettségű HINKS, aki a legtöbbre a precizitást és a szabotosságot becsülte, soha nem kedvelte meg igazán a korban egyre fontosabbá váló, „modern” társadalomföldrajz ágazatait (WITHERS, C.–FINNEGAN, D.–HIGGITT, R. 2006). BOWMAN még 1930-ban is gúnyolódó szavakkal írt OGILVIE-nek HINKSről: „*Jut eszembe, biztos érdekel az friss hír, hogy néhány itteni geográfus keményen nekiment az RGS-nek a Geographical Journal jellege miatt. Ránézésre teljes győzelmet arattunk. De biztos, hogy az öreg Hinks hajthatatlan marad – majd az idő megmutatja, hogy sikerül-e a Journalban valami újba kezdeni*” (BOWMAN, I. 1930). HINKS erős kontrollja a *Geographical Journal* fölött, BOWMAN és az amerikai delegáció iránti ellenszenvé, továbbá az elkötelezettsége, hogy az RGS-t továbbra is megőrzi a legtekintélyesebb földrajzi intézménynek (annak ellenére, hogy a határmegvonásoknál az RGS vezető személyiségei nem tudtak közös véleményre jutni) ahhoz vezettek, hogy azok a brit geográfusok, akiket az új Európa érdekelt, más fórumot kerestek, hogy megkisebbedett Magyarország helyzetét megvitassák.

A brit földrajzosok és a magyar kérdés a British Association for the Advancement of Science konferenciáin (1915-1922)

A British Association for the Advancement of Science (BAAS) E (Földrajz) Szekciójának éves konferenciái a földrajz fejlesztésének és népszerűsítésének élénk fórumai voltak, különösen a 20. század elején. Az RGS szoros kapcsolatban állt a kormányzati körökkel, népszerűsítő előadásokat szervezett, támogatta a földrajzi tanszékek felállítását számos brit egyete-

men, de mégis valamiféle „tudományos válsággal” küzdött a 20. század elején (WITHERS, C. 2010a, pp. 198–231). A társaság túl későn szervezte meg a kutatási bizottságát, elhanyagolta a társadalomföldrajzot, hogy továbbra is a felfedezésekről szóló előadásokat és cikkeket részesítse előnyben (legalábbis a társadalomföldrajzok első generációja szerint). Ez részben visszavezethető arra, hogy HINKS, aki személyes ellenszenvet táplált a társadalomföldrajz iránt, nem engedte ki a kezéből a *Geographical Journal* irányítását – I. BOWMAN megjegyzését az OGILVIE-nek 1930-ban írt leveléből. Az 1930-as évek elejéig még mindig kitapintható volt az, amit az RGS elnöke így fogalmazott meg: „a Társaság hajlamos volt megfélemleni a földrajz társadalmi és oktatási oldaláról” (WITHERS, C. 2010a, p. 223). Emiatt a korabeli földrajzok nagyra értékelték, hogy a NEWBIGIN szerkesztésében megjelenő *Scottish Geographical Magazine* sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett a kutatási eredmények publikálására, és a BAAS konferenciák pedig megfelelő fórumot biztosítottak a szakmai vitákra.

HINKS és WALLIS egyaránt tartott előadást a BAAS 1915-ös manchesteri konferenciáján. HINKS a társaság által gondozott 1:1 milliós térkép munkálatairól beszélt, WALLIS pedig az etnikai térképezés nehézségeit mutatta be, illetve az eltérő módszerrel készült térképeket hasonlította össze az 1:1 milliós térkép budapesti szelvényén (MCFARLANE, J. 1915, p. 375). Az E (Földrajz) Szekció elnöke, H. G. LYONS írásban megjelent beszédében (a háború miatt nem tudta személyesen megtartani az előadást) azt hangsúlyozta, hogy földrajzi kutatásokra van szükség, illetve „a tudományos földrajz fejlesztésére” (LYONS, H. G. 1915, p. 269). A háború nemcsak LYONS konferencia-részvételét akadályozta, hanem BAAS működését is. A résztvevők száma alacsony volt Manchesterben, HINKS szerint „meglehetősen furcsa, szinte élettelen konferencia volt”, ugyanakkor „mégis örültem annak, hogy elmentem, mert így személyesen is megismerhettem Miss NEWBIGINT” (HINKS, A. 1915). A részvétel Newcastle-ben is csekély volt 1916-ban, 1917-ben és 1918-ban pedig nem is tartottak konferenciát (WITHERS, C. 2010a, p. 49). Magyarország és az átalakult Európa iránti érdeklődés csak az I. világháború után újult meg.

MARION NEWBIGIN néhány héttel a háború vége után már publikálta az 1918. novemberi fegyverletétel földrajzi fontosságáról szóló tanulmányát, aminek megállapításai természetesen az ideiglenességnek a jegyeit is magukon viselték (n. n. 1918). Általában óvatosan fogalmazott: „a fegyverletétel feltételeit ábrázoló részletes térkép közlése most még nem lehetséges” (n. n. 1918, p. 441). Úgy tűnhet viszont, hogy NEWBIGIN olyan bizalmas információkhoz is hozzájutott, amelyek akkoriban még nem voltak köztudomásúak, így például írt „az osztrák–magyar területek kiürítési vonalának pontos futásáról” szóló javaslatokról (n. n. 1918, p. 443). Ha figyelembe vesszük OGILVIE fentebb közölt információit a saját és többiek párizsi munkájának dátumairól (1919. február–május), valószínűtlen, hogy NEWBIGIN biztosat tudott volna. Sokkal inkább tükrözta ez NEWBIGIN alapos kelet-közép-európai tájékozottságát (NEWBIGIN, M. 1915a, 1915b), hallotta HINKS és WALLIS manchesteri előadásait, és maga is ismerte az etnikumok és nemzetiségek térképezésnek nehézségeit (NEWBIGIN, M. 1917). (NEWBIGIN 1915-ös könyvéről készített recenziójában Teleki is elismerően írt a skót geográfus közép- és délkelet-európai ismereteiről és jó meglátásairól [TELEKI P. 1922].) Nincs arra utaló bizonyíték, hogy NEWBIGIN találkozott volna OGILVIE-vel, és megvitatták volna az európai határok megvonásának és térképezésének ügyét. Találkoztak viszont az 1922-es BAAS konferencián Hullban, ahol NEWBIGIN már az E Szekció elnöke volt, és az „új társadalomföldrajzról” tartott előadást (NEWBIGIN, M. 1922b; 1923). LYDE, MCFARLANE és RUDMOSE BROWN szintén azok között voltak Hullban, akikkel OGILVIE „találkozott és beszélgetett” (OGILVIE, A. é.n., 1922. szeptember 22.).

NEWBIGIN az új Európa politikai földrajzával foglalkozott az első háború utáni BAAS konferencián, 1919-ben, Bournemouth-ban, amikor a nacionalizmus és az „új nemzetköziség” kérdéseiről beszélt (NEWBIGIN, M. 1921). Szintén politikai földrajzi problémát

választott az E Szekció elnöke LIONEL LYDE is, aki a folyókról mint lehetséges nemzeti és „nemzetközi” határokról tartott előadást (egy régi témáját felelevenítve ezzel). „*Előadásom tárgyát még a békeszerződés nyilvánossá tétele előtt választottam ki, mert szerettem volna a földrajzi hitvallásomat az „amerikanizált” Európa politikai földrajzával összevetni*” (LYDE, L. 1921, p. 212). Hallgatóságát arra emlékeztette, hogy „*az elmúlt években mindig amellelt foglaltam állást, hogy a folyókat érdemes politikai határoknak választani*” (LYDE, L. 1921, p. 213). LYDE kiemelte: nem akarja aláaknázni az etnikai alapelvet, ami Trianonhoz és az új Európa határainak megrajzolásához vezetett, de a háborúból kiláboló világ új nemzetközi rendje mellett száll síkra. „*Meg kell őrizni a politikai és kulturális egységekre épülő értékes sokszínűséget, de össze kell vonni ezeket egységeket. A cél az egység és nem az egyformaság*” (LYDE, L. 1921, p. 213). LYDE beszéde értelmezhető egy másfajta határmegrajzolás alapelv melletti sikertelen kiállásként is: bizonyos, hogy az európai béketárgyalásokon résztvevő geográfusok nem ezt az alapelvet választották (de az is biztos, hogy HOLDICH sem ezt szorgalmazta). Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy LYDE éppen egy olyan időszakban tartotta meg a nemzetköziség mellett érvelő előadását (ahogy NEWBIGIN, LYONS és mások is), amikor maga társadalomföldrajz is küzdött azzal, hogy meghatározza saját kutatási területét, tartalmát, episztemikus határait. Egyformán igaz ez Lengyelországra, a későbbi Jugoszláviára, Romániára, de éppúgy Nagy-Britanniára, az Egyesült Államokra vagy éppen Magyarországra.

Hozzájuk hasonlóan az E Szekció elnökeként JOHN MCFARLANE is a háború utáni európai berendezkedését választotta elnöki nyitóelőadása témájának BAAS cardiffi konferenciáján, 1920. augusztus 24-én (MCFARLANE, J. 1920). NEWBIGIN és OGILVIE 1922 előtti személyes kapcsolatára nincs bizonyítékunk (bár elképzelhető, hogy NEWBIGIN támaszkodott OGILVIE párizsi tapasztalataira az 1918-as tanulmánya és 1920-s könyve megírásakor), az viszont bizonyos, hogy MCFARLANE hallotta OGILVIE-t a témáról beszélni. OGILVIE 1919 júniusában fejezte be Párizsban a munkáját, és a Manchesteri Egyetemre ment tanítani. Rövid idejű volt a manchesteri adjunktusi pályafutása, viszont 1919. november 5-én a Manchesteri Földrajzi Társaság szervezésében tartott egy előadást „*mintegy 40 fős közönségnek*” „*Földrajz a békekonzferencián*” címmel (OGILVIE, E. é.n., 1919. november 5.). Azt persze nem tudjuk megállapítani, hogy mennyit merített OGILVIE 1919-es előadásából vagy NEWBIGIN 1920-as könyvéből MCFARLANE a saját előadásához és tanulmányához, de ha csupán végig tekintünk az éves konferenciákon elmondott elnöki nyitóbeszéd során, a megjelent tanulmányok, a konferencia-előadások listáján, jól látható, hogy a háború utáni európai berendezkedés és Magyarország iránti érdeklődés erős volt.

MCFARLANE érvelése világos volt: „*Az európai államok határainak átrajzolása során a földrajzi tényezőket nem vették olyan mértékben figyelembe, mint kellett volna*” (MCFARLANE, J. 1920, p. 217). MCFARLANE nem azokra a földrajzi tényezőkre gondolt, amelyek mellett HOLDICH tört lándzsát – „*a természetes védelmi vonalak*” (MCFARLANE J. 1920, p. 218) –, hanem sokkal inkább a népek önrendelkezési jogát emelte ki, ami WILSON Új-Európa tervének is központi elemét képezte volna (MACMILLAN, M.. 2001; TOOZE, A. 2014; SEEGEL, S. 2018; BOWMAN, I. 1921). MCFARLANE szerint az etnikai alapú határmegvonás utolsó pillanatában végül eltekintettek ettől az elvtől. Nem az volt a gond, hogy teljesen figyelmen kívül hagyták a wilsoni elvet, hanem az, hogy egyenlőtlenül alkalmazták. „*Azt hiszem, hogy az igazi stabilitást azoknál az eseteknél remélhetjük, ahol az etnikai és földrajzi tényezők a legnagyobb harmóniában vannak, és azok lesznek instabilak, ahol sem a földrajzi, sem az etnikai tényezők nem kaptak megfelelő súlyt*” (MCFARLANE, J. 1920, p. 218). Lengyelország most „*földrajzilag gyenge*”, Csehszlovákia „*többféle szempontból is az új Európa legérdekesebb országa*” (MCFARLANE, J. 1920, pp. 221, 224). Magyarországgal külön is foglalkozott MCFARLANE, a határmegvonásnak az Alföld „*hatalmas természete*

tes régiójára” és „az azt övező hegyvidéki tájakra” gyakorolt hatása miatt (MCFARLANE, J. 1920, p. 227). „A legtöbb bírálat a békeszerződések területi határozatait a Magyarmedencével való bánásmód miatt érheti. A földrajzi alapelveket erőszakkal hágták át annak a régiónak a szétdarabolásával, ahol a magyarok többségben voltak, ráadásul arányuk a lakosságon belül növekvő volt”. MCFARLANE hangsúlyozta: „Ez az egész helyzet az instabilitáshoz vezet. ... Európának ezen a részén a Népszövetségnek nem kell majd sokáig várnia a bajok kezdetére” (MCFARLANE, J. 1920, pp. 227–228).

MCFARLANE előadása nem maradt visszhang nélkül a magyar geográfusok körében sem. A Földrajzi Közlemények 1922-es évfolyamában FEST ALADÁR közölt alapos recenziót az előadás anyagából született részletes tanulmányról. A magyar recenzens az európai szakmai közhangulat megváltozását emelte ki MCFARLANE gondolatainak interpretálásakor: „Amint látjuk, a külföld elfogulatlan szaktudósaiban már eléggé kialakult a háború által teremtett földrajzpolitikai képtelenségek tudata. A mi földrajzi társaságunkra vár az a fontos feladat, hogy ezt a tudatot kellő felvilágosítással és adatközléssel az érdeklődő külföldi tudományos körökben folyton ébren tartsa és erősítse, az esetleges tévedéseket helyesbítse és elleneink célzatos ferdítéseit ellensúlyozza” (FEST A. 1922, p. 180).

Az új Európának és Magyarországnak szétdarabolásáról a háború utáni BAAS konferenciákon megfogalmazott vélemények (akár a fegyverszünet után [n. n. 1918], akár Trianont követően [LYDE, L. 1921; MCFARLANE, J. 1920]) a korábbi, illetve máshol felvetett témákhoz kapcsolódnak: a határmegvonás különböző lehetőségei, a nemzetiségi elv alkalmazása Európa új határainál. Feltűnő módon nem volt egyetértés a határok pontos futását, illetve a hosszú távú következményeket illetően. MCFARLANE így összegezte a lezajlott eseményeket: „Az új európai berendezkedés egy hatalmas kísérlet” (MCFARLANE, J. 1920, p. 232), de sem ő, sem mások nem voltak derűlátók a kísérlet jövőbeli sikerét illetően.

Összefoglalás

Kétféles tanulmányunkban azt mutattuk be, milyen szerepet játszottak az I. világháború utáni európai határmegvonásoknál egyes geográfusok, illetve a földrajztudomány egésze. A levéltári források feltárása és a megjelent publikációk elemzése során képet kaptunk arról, hogy az 1910-es években a brit geográfusok Magyarországról alkotott véleménye (a nagy-britanniai közvéleményhez hasonlóan) közömbös vagy eltérő volt. Az utolsó háborús évben, amikor a brit külpolitika már elkötelezte magát a Monarchia felszámolása mellett, Magyarország területi integritásának nem maradt támogatója brit geográfusok között sem. Teleki Pál és munkatársai az összeomlás közepette dolgozták ki az ország egysége melletti komplex földrajzi érvrendszert, és készítették el a meggyőző erejű térképeket. Hiába bíztak azonban a nemzetközi kapcsolatrendszerük mozgósításában, a brit kollégáknak címzett személyes leveleik válasz nélkül maradtak, és a szakmai anyagok, térképek sem változtatták meg a békekonferencia területi döntéseit. Valószínűleg erre lehetőségük sem volt, hiszen a békeszerződések területi kérdéseiben az alapvető döntéseket nem a geográfusok hozták, azokat a nagyhatalmi érdekek szabták meg. A tudományos érvek sok esetben pusztán legitimációs eszközt, retorikai muníciót szolgáltattak a politikusoknak. A határmegvonás alapelveit illetően nem volt egyetértés a brit földrajzosaik között a béketárgyalások előtt és a béketárgyalások után sem, de a Magyarországgal kapcsolatos álláspontjukban érzékelhető egyfajta változás: 1920 után többen is szót emeltek az új magyar határok problémái miatt.

A földrajzosaik részvételének feltárása az 1920-as trianoni békeszerződés előkészítésénél, a sajátos földrajzi termékek (az etnikai térképek) vizsgálata, a tanácskozások, megbeszélések

helyszínének felderítése (pl. a párizsi hotelek, az RGS Londonban, a BAAS konferenciák) a tágabb tudománytörténeti kutatás számára is nyújtott tanulságokat. Az egyik ilyen tanulság a kritikai és kontextualizált életrajzírás fontossága (BARNES, T. 2001). Tanulmányunk megírásánál kulcsfontosságú volt OGILVIE kéziratosa hagyatékának feldolgozása, de az új Európa megalkotásában részt vevők közül mások is leírták saját történetüket publikált vagy kiadatlan visszaemlékezésükben (LANSING, R. 1921; BOWMAN, I. 1921; NICOLSON, H. 1933; TEMPERLEY, H. 1920; CHOLNOKY J. 1998; FODOR F. 2016). A másik tanulság a kiemelkedő geográfusok és a nemzetközi kapcsolatrendszer szerepe a 20. század eleji földrajz egyetemes és nemzeti kontextusának kifejlődésében (SMITH, N. 2003; SEEGEL, S. 2018). A harmadik pedig annak bemutatása, hogy a geográfusok lényegében az állami térképezési hivatalok feladatát látták el Európa háború utáni határainak megrajzoláskor (BOWMAN, I. 1921; DHAND, O. 2018; SEEGEL, S. 2018). A brit földrajz története iránt érdeklődők számára ki lehet emelni, hogy a diszciplína kifejlődésének időszakában a BAAS biztosította a megfelelő kereteket a viták lefolytatására (WITHERS, C. 2010a).

Elemzésünk arra is rámutatott, hogy a térképeken csak egyszerű vonalként megjelenő határok és az ezeket kijelölő békeszerződések, más és más dolgokat jelentenek a különböző embereknek. A magyarok és a magyar geográfusok Magyarország trianoni feldarabolását (akkor és most is) az európai földrajzosok békeelőkészítő tevékenységének keserű következményeként élhetik meg. A brit földrajzosok, különösen ALAN OGILVIE, fontos szerepet töltek be ebben a béke-előkészítő folyamatban. Ahogy kutatásunkból kiderült, ezt a szerepet nem értelmezhetjük egyszerűen az elfogadott politikai és földrajzi alapelvek (ahogy 1922-ben OGILVIE fogalmazott, „az alappontok”) végrehajtásaként, a személyes kapcsolatrendszer (Párizsban és Londonban egyaránt), a határok jellegéről vallott eltérő vélemények, maga a határmegvonás folyamata is befolyásolta a végeredményt.

ARTHUR HINKS és ALAN OGILVIE egyetértett abban, hogy a brit földrajzosok I. világháborús szakértői munkáját nem segítette, hogy a kormány a földrajzi és térképező munkát több eltérő kvalitású szervezet között osztotta meg. Magyarország etnikai földrajzi térképezésének (és a lehetséges új határok kijelölésének) nehézségeivel már 1915-ben szembesültek a brit geográfusok. De miközben Londonban WALLIS és HINKS az etnikai alapú határmegvonást gondolta a legjobbnak Magyarország esetében (ahogy 1919 februárjától OGILVIE és az GSGS csoportja is Párizsban), addig az RGS más tagjai, máshova helyezték a hangsúlyt: LYDE a folyókat, HOLDICH a domborzatot, a hegygerinceket tartotta ideális határnak. Londonban a geográfusoknak nem volt egységes véleménye a határmegvonás alapelveiről és Magyarország határaitól.

Párizsban más volt a helyzet. Európa határainak feszített ütemű átrajzolása és a Központi Területi Bizottság számára a határmegvonó munkáról készített rendszeres jelentések mögött látszólag egyetlen alapelv állt: a nemzetek önrendelkezésének joga és az etnikai alapú Új-Európa kialakítása. OGILVIE viszont 1922-es könyvében expliciten is kimondta, amit 1919 februárja és májusa között megtapasztalt: az alapelvekhez nem ragaszkodtak következetesen, főleg akkor nem, ha azok egymással is ütköztek (pl. a vasúti, közlekedési vonalak futása vagy a gazdasági érdekek és az etnikai megoszlás ütközése esetén). Magyarországon ráadásul a nyelvhasználatra épülő etnikai lehatárolást nem lehetett anélkül alkalmazni, hogy ne került volna nagyon sok magyar anyanyelvű ember a trianoni országhatárokon túlra. OGILVIE határokkal kapcsolatos munkássága nem zárult le a GSGS-ből való kilépésével, ahogy ezt a 1919. novemberi manchesteri előadása is bizonyítja. EVELYN OGILVIE naplójába azt jegyezte be 1920 júniusában, miközben a New York-i költözésükhöz készülődtek, hogy a férje TEMPERLEY számára „a határokkal kapcsolatos munkán dolgozik” (OGILVIE, E. é.n., 1920. június 19.).

Az I. világháború utáni brit béke-előkészítő munka vizsgálata kibővíti MICHAEL HEFFERNAN korábbi, az 1914–1918-as időszakot feltáró eredményeit, és OGILVIE saját tapasztalatainak bemutatásával segít azt is megmagyarázni, hogy a brit földrajz pozíciója miért volt relatíve gyenge, és miért volt a különböző brit intézmények térképező munkája annyira egyenetlen. Nem annyira a brit földrajz „*ez idő tájt döntően amatőr jellegű*” látjuk a háttérben meghúzódni (HEFFERNAN, M. 1996, p. 521), a kutatásunk sokkal összetettebb okokat derített fel: erősen eltértek a nézetek a kialakítandó határok jellegéről, nem volt egyetértés a megfelelő térképezési módszerekről, sőt a térképekben is hiány mutatkozott, és nem volt egységes álláspont a politikai alapelvekről sem. Amikor az RGS tagjai különbözőképpen foglaltak állást az ideális nemzeti határok ügyében, akkor a BAAS konferenciái teremtettek fórumot ezeknek a kérdéseknek a nyilvános megvitatására, és egyben lehetőséget is adtak arra, hogy MCFARLANE, J. (1920) és LYDE, L. (1921) aggodalmuknak adjanak hangot Európa 1918 utáni területi rendezése kapcsán. Trianon drámai volt, de nem volt egyedi. HOLDICH azt emelte ki, hogy akármilyen módon rendezik át Európa határait, a kontinens már soha nem lesz olyan, mint volt: „*Talán nincs egy nemzet sem Közép-Európa és Perzsia között, amelyik pontosan ugyanazt a helyet foglalja el, mint a háború előtt*” (HOLDICH, T. 1918, p. ix). BOWMAN hasonló véleményt fogalmazott meg: „*A nagy háború következményei olyan messze hatók, hogy egyenesen egy új világról kell beszélünk*” (BOWMAN, I. 1922, 1). Mindkettőjüknek igaza volt.

Jó pár évvel a párizsi munkája után, az Edinburgh-i Egyetemen megtartott székfoglaló előadásában OGILVIE így utalt vissza az új határokra és a határok kialakításában betöltött szerepére: „*Világosan látszik, hogy Európa új határai nem tökéletesek*” „*Mindannyian tudjuk, hogy ezeket a határokat nem a béke nyugodt légkörében rögzítették, hanem akkor, amikor a politika levegője a történelem legnagyobb viharzónájában még mindig örvénylett*” (OGILVIE, A. 1924, p. 74). OGILVIE ezzel együtt is úgy látta, hogy szükséges volt „*a földrajz intenzív bekapcsolódása a határmegvonás folyamatába*”, mert a modern földrajztudomány éppen az ilyen „nagy kérdések” tanulmányozására hivatott, és a földrajz hasznos segítséget nyújt ezek jobb megértéhez (OGILVIE, A. 1924, p. 73).

Köszönetnyilvánítás

A kutatás lefolytatását a Magyar Tudományos Akadémia és a Royal Society of Edinburgh Kétoldalú Nemzetközi Együttműködése tette lehetővé. GYÓRI RÓBERT kutatásait az NKFIH K 125001 projektje támogatta. A szerzők szeretnének köszönetet mondani az American Geographical Society munkatársainak, hogy elérhetővé tették a BOWMAN-OGILVIE levelezést, továbbá EUGENE RAE-nek, a Royal Geographical Society (with IBG) (London) levéltárosának és a Magyar Földrajzi Múzeum (Érd) munkatársainak a levéltári anyagok kutatásában nyújtott segítségükért. Külön szeretnénk megköszönni a néhai ELSPETH COLLINSNAK, ALAN OGILVIE unokájának azért, hogy ALAN OGILVIE és felesége naplóját rendelkezésünkre bocsájtotta, majd ezek a forrásokat a University of Edinburgh Library, Centre for Research Collectionsban helyezte el.

GYÓRI RÓBERT

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
„Trianon 100” MTA-Lendület Kutatócsoport, Budapest
gyorirobert@caesar.elte.hu

CHARLES W. J. WITHERS

University of Edinburgh, School of Geosciences, Institute of Geography, Edinburgh
C.W.J.WITHERS@ed.ac.uk

IRODALOM

- BARNES, T. 2001: Lives lived and lives told: biographies of geography's quantitative revolution. – *Environment and Planning D: Society and Space* 19. pp. 409–429.
- BELLOC, H. 1915: The geography of the war. – *The Geographical Journal*, 45. pp. 1–13.
- BOWMAN, I. 1919: Isaiah Bowman levele Alan G. Ogilvie-nek, 1919. szeptember 16. – American Geographical Society Library. University of Wisconsin-Milwaukee Libraries. American Geographical Society of New York Records, 1723-2010, bulk 1854-2000. AGSNY AC 1, Box 187, Folder 5. <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsny/id/38481/rec/450>
- BOWMAN, I. 1921: The new world: problems in political geography. – World Book Company, Yonkers-on-Hudson. 632 p.
- BOWMAN, I. 1930: Isaiah Bowman levele Alan G. Ogilvie-nek, 1930. január 25. – American Geographical Society Library. University of Wisconsin-Milwaukee Libraries. American Geographical Society of New York Records, 1723-2010, bulk 1854-2000. AGSNY AC 1, Box 187, Folder 6. <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsny/id/36655>
- CHOLNOKY J. 1998: Önéletrajz. – Vár ucca tizenhét 6. pp. 185–339.
- DHAND, O. 2018: The idea of Central Europe: Geopolitics, culture and regional identity. – I. B. Tauris, London. 288 p.
- DUNBAR, G. (szerk.) 2001: Geography: Discipline, profession and subject since 1870. – Kluwer, Dordrecht. 336 p.
- FEST A. 1922: Egy angol geográfus Magyarország feldarabolásáról. – *Földrajzi Közlemények* 50. pp. 177–180.
- FODOR F. 2016: Életrajz. – In. GYÓRI R. – JOBBITT, S. (szerk.): Fodor Ferenc önéletrajzai. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. pp. 235–350.
- GINSBURGER, N. 2016: Academic networks and scholarly circulation between wars and peace (1912-1919). The expertise of Jovan Cvijić and his colleague geographers through the cases of Trieste and Fiume. – *Cybergeo*, document 784. doi: 10.4000/cybergeo.27690.
- GLANT T. 2020: Az Inquiry, az amerikai béke-előkészületek és Magyarország sorsa, 1917–1918. – In. GLANT T. (szerk.): Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918. (Források.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest. pp. 9–48.
- HEFFERNAN, M. 1996: Geography, cartography and military intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 21. pp. 504–533.
- HINKS, A. 1915: Arthur Hinks levele John Scott Keltie-nek, 1915. szeptember 10. – RGS-IBG Archives, CB8.
- HINKS, A. 1918: The Need for Pooling the Geographical Information at the Disposal of the Government – RGS-IBG Archives, CB8.
- HINKS, A. 1919: Arthur Hinks levele Walter Coote Hedley-nek, 1919. január 8. – RGS-IBG Archives, CB8.
- HOLDICH, T.–LYDE, L. 1915: The geography of the war: Discussion. – *The Geographical Journal* 45. pp. 13–15.
- HOLDICH, T. 1916: Political frontiers and boundary making. – Macmillan. London. 307 p.
- HOLDICH, T. 1918: Boundaries in Europe and the Near East. – Macmillan. London. 224 p.
- JESZENSZKY G. 1986: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 368 p.
- JESZENSZKY G. 2019: A brit külpolitika útja Ausztria–Magyarország felbomlásához – *Századok* 153. pp. 5–40.
- JOHNSON, D. 2020: Douglas W. Johnson levele Isaiah Bowmannek, 1918. május 9. – In. GLANT T. (szerk.): Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918. (Források.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest. pp. 199–206.
- KEARNS, G. 2009: Geopolitics and empire: The legacy of Halford Mackinder. – Oxford University Press, Oxford. 320 p.
- KOGUTOWICZ K. 1919: Angol vélemény a győzelmi mámor előtt. – *Földrajzi Közlemények* 50. pp. 41–45.
- LABBÉ, M. 2018: Eugene Romer's 1916 Atlas of Poland: creating a new nation state. – *Imago Mundi*, 70. pp. 94–113.
- LANSING, R. 1921: The peace negotiations: a personal narrative. – Houghton Mifflin, Boston and New York. 328 p.
- LYDE, L.–MOCKLER-FERRYMAN, A. F. 1905: A military geography of the Balkan peninsula. – Adam and Charles Black, London. 203 p.
- LYDE, L. 1915: Some frontiers of to-morrow: An aspiration for Europe. – A. & C. Black, London. 120 p.
- LYDE, L.–TROTTER, H.–FAIRGRIEVE, H.–NICHOLS, S.–MAUDSLAY, W.–WALLIS, B. 1916: Distribution of nationalities in Hungary: A discussion. – *The Geographical Journal* 47. pp. 187–188.

- LYDE, L. 1921: The international rivers of Europe. – In: Report of the Eighty-Seventh Meeting of the British Association for the Advancement of Science. John Murray, London. pp. 213–220.
- LYONS, H. G. 1915: The importance of geographical research. – *The Geographical Journal* 46. pp. 254–269.
- MACKINDER, H. 1919: Democratic ideals and reality: A study in the politics of reconstruction. – Constable, London. 272 p.
- MACMILLAN, M. 2001: Peacemakers: the Paris Peace Conference of 1919 and its attempt to end war. – John Murray, London. 574 p.
- MARTIN, G. 2015: American geography and geographers: Toward geographical science. – Oxford University Press, Oxford. 1240 p.
- McFARLANE, J. 1915: Geography at the British Association. – *The Geographical Journal* 46. pp. 374–380.
- McFARLANE, J. 1920: The reconstruction of Europe. – *Scottish Geographical Magazine* 36. pp. 217–232.
- n. n. 1918: The geographical bearings of the armistice terms. – *Scottish Geographical Magazine* 34. pp. 441–448.
- n. n. 1920: Geography at the Congress of Paris, 1919. – *The Geographical Journal* 55. pp. 309–312.
- Naval Intelligence Department 1919: The peoples of Austria–Hungary. I. Hungary. Atlas. – H. M. Government, London. 144 p.
- NEWBIGIN, M. 1915a: Geographical aspects of Balkan problems. – John Constable, London. 243 p.
- NEWBIGIN, M. 1915b: The Balkan peninsula: its peoples and its problems. – *Scottish Geographical Magazine* 31. pp. 281–303.
- NEWBIGIN, M. 1917: Race and nationality. – *The Geographical Journal* 50. pp. 313–328.
- NEWBIGIN, M. 1921: Some geographical aspects of nationality and internationalism. – In: Report of the Eighty-Seventh Meeting of the British Association for the Advancement of Science. John Murray, London. p. 224.
- NEWBIGIN, M. 1922b: Human geography: First principles and some applications. – *Scottish Geographical Magazine* 38. pp. 209–221.
- NEWBIGIN, M. 1923: Human geography: First principles and some applications. – In: Report of the Ninetieth Meeting of the British Association for the Advancement of Science. John Murray, London. pp. 94–105.
- NICOLSON, H. 1933: Peacemaking 1919. – Constable, London. 378 p.
- OGILVIE, A. 1915a: Cartographic needs of physical geography. – *The Geographical Journal* 45. pp. 46–61.
- OGILVIE, A. 1915b: Alan G. Ogilvie levele Dunnington Jeffersonnak, dátum nélkül, valószínűleg 1915. július. – Ogilvie Papers, University of Edinburgh Collections, Centre for Research Collections, E2010.39.
- OGILVIE, A. 1916: Report on the Work of the Printing Section, R.E. from January to December 1916. – Ogilvie Papers, University of Edinburgh Collections.
- OGILVIE, A. 1919: Alan G. Ogilvie levele Arthur Hinksnek, 1919. április 2. – RGS-IBG Archives, CB8.
- OGILVIE, A. 1920: A contribution to the geography of Macedonia. – *The Geographical Journal* 55. pp. 1–30.
- OGILVIE, A. 1921: Physiography and settlement in southern Macedonia. – *Geographical Review* 11. pp. 172–197.
- OGILVIE, A. 1922: Some aspects of boundary settlement at the Peace Conference. – Society for Promoting Christian Knowledge, London. 34 p.
- OGILVIE, A. 1924: Modern geography as a study and as an aid. – *Scottish Geographical Magazine* 40. pp. 65–74.
- OGILVIE, A. é.n.: Diaries – University of Edinburgh Collections, Centre for Research Collections, E2010.39.
- OGILVIE, E. é.n.: Diaries – University of Edinburgh Collections, Centre for Research Collections, E2010.39.
- PALSKY, G. 2002: Emmanuel de Martonne and the ethnographical cartography of central Europe (1917–1920). – *Imago Mundi* 54. pp. 111–119.
- PARKER, W. H. 1982: Mackinder: Geography as an aid to statecraft. – Clarendon, Oxford. 304 p.
- SEEGEL, S. 2018: Map men: Transnational lives and deaths of geographers in the making of East Central Europe. – University of Chicago Press, Chicago. 320 p.
- SMITH, N. 2003: American empire: Roosevelt's geographer and the prelude to globalization. – University of California Press, Berkeley. 592 p.
- TELEKI P. 1922: Newbigin, Marion, J., D. Sc.: Geographical Aspects of Balkan Problems in their relation to the great European war. (Recenzió) – *Földrajzi Közlemények* 50. pp. 199–200.
- TEMPERLEY, H. 1920: A history of the Peace Conference of Paris. I–VI. – Hodder and Stoughton, London.
- TOOZE, A. 2014: The deluge: The Great War and the remaking of global order. – Penguin, London. 672 p.
- WALLIS, B. 1911: The use of statistics in the teaching of geography. – *The Geographical Teacher* 6. pp. 107–114.
- WALLIS, B. 1916: Distribution of nationalities in Hungary. – *The Geographical Journal* 47. pp. 177–187.
- WALLIS, B. 1917: Peoples of Hungary: Their work on the Land. – *Geographical Review* 4. pp. 465–481.
- WITHERS, C. 2010a: Geography and Science in Britain 1831–1939: A Study of the British Association for the Advancement of Science. – Manchester University Press, Manchester. 280 p.
- WITHERS, C. 2010b: Alan Grant Ogilvie (1887–1954). – *Geographers Biobibliographical Studies* 29. pp. 1–34.
- WITHERS, C. – FINNEGAN, D. – HIGGITT, R. 2006: Geography's other histories? Geography and science in the British Association for the Advancement of Science, 1831–c.1933. – *Transactions of the Institute of British Geographers* 31. pp. 433–451.

LAKÓTELEPEK ESZTÉTIKAI ÉRTÉKELÉSÉNEK KÍSÉRLETE SZEGEDI MINTATERÜLETEK ALAPJÁN

KARANCSI ZOLTÁN – HORNYÁK SÁNDOR – SZALMA ELEMÉR
– KOROM ANNAMÁRIA – OLÁH FERENC – HORVÁTH GERGELY

AN ATTEMPT AT THE AESTHETIC EVALUATION OF HOUSING ESTATES
BASED ON SZEGED SAMPLE AREAS

Abstract

The aesthetics of landscapes and the environment has not received considerable research attention. The main reason for this is that aesthetic evaluation contains too many subjective elements, which is not always compatible with the cold rationalism of researchers. Despite this, researchers regularly comment on the aesthetics of urban environments. This is not accidental. There is a connection between the aesthetics of phenomena and the decision-making with regard to them. The aesthetic appearance of an area affects millions of decisions regarding investments, tourism destinations, or the choice of dwelling-place.

In Hungary, around one third of the urban population is living in housing estates; this environment is an everyday reality for most of the urban population. The housing estates were built during the communist era and received major criticism almost instantly in both sociology and architecture. In recent decades both the Hungarian state and the local government of Szeged have made significant investments aimed at increasing the quality of the housing estates' environment.

For determining the aesthetics of housing areas and their environment, we improved our earlier-developed method, which was used for evaluating single downtown buildings. The improved method was tested in three different sample housing areas. For the evaluation of architecturally homogeneous, newly-constructed or refurbished buildings, we have introduced the concept of the visual unit, which incorporates multiple buildings and their surroundings. This solution speeds up the evaluation process, and it can also be used to score individual buildings, if necessary. We also examined visual conflicts which affect the aesthetics of the area and can reduce the value of the visual condition. The key result of our research is the thematic mapping of three categories, including the aesthetically valuable, and therefore attractive areas, which can be distinguished from the aesthetically problematic, and therefore repulsive areas, and from the areas which can be (and should be) improved aesthetically.

Keywords: environment aesthetics, visual conflict, housing estate, city development

Bevezetés

A minket körülvevő szűkebb vagy tágabb környezet látványát tájképként vagy településképként érzékeljük. Minden esetben a látványon keresztül kapjuk az első információt környezetünkről. A környezetesztétika jelentőségét éppen az adja, hogy a látvány hatással van az emberi pszichikumra, a szép környezet inspirál, az elhanyagolt, pusztuló környezet viszont lehangol. A látvány alapján képesek vagyunk következtetések levonására a környezet állapotáról, az épületek koráról, de akár az ott élő emberek társadalmi helyzetéről is (BUDAI A. 2004, KARANCSI Z. et al. 2012). Abban, hogy a táj- és környezetesztétikai kutatásoknak mégis ilyen mostoha a helyzete, jelentős szerepet játszik az a tény, hogy túl sok benne a szubjektív elem. Az elkerülhetetlen szubjektivitás csökkentése érdekében szükség lenne olyan objektív mérőszámokon alapuló értékelő rendszerre, amely esztétikai alapon pontszámok segítségével minősíti környezetünket.

Városesztétikai kutatásainkat vizuális konfliktusok, majd egy szegedi belvárosi utca vizuális megjelenésének értékelésével kezdtük (KARANCSI Z. et al. 2013, 2017), ebben a ta-

nulmányban pedig a lakótelepek vizuális értékelésére teszünk kísérletet. Dolgozatunkban a *lakótelep* kifejezésen a második világháború után, főként iparosított technológiával (de kisebb részben más technikával is), tömeges mennyiségben előállított lakófunkciójú nagyvárosias épületek által uralt városi területeket értjük. Vizsgálatainknak a korábbi korszakokban, nem iparosított technikával épült teletyszerű beépítések (ONCSA-telepek, cselédsorok, munkáslakások stb.) nem képezték tárgyát.

Elméleti háttér

A lakáshiány enyhítésére a múlt század második felében az ország minden részében felhúzott lakótelepek markáns látványelemként, meghatározó súllyal vannak jelen a magyar városképben. Magyarországon 772 000 lakótelepi lakás van, ebből durván félmillió ún. „panellakás” (KSH 2013). Magyarországon az 1990-es éveket megelőzően is voltak a lakótelepek leromlására utaló jelek, ám ezek a rendszerváltozás okozta szociális sokk következtében fenyegető veszéllyé váltak. A piaci viszonyok kialakulását számos helyen a lakótelep látható leromlása kísérte, ezek közül néhány – mint pl. a székesfehérvári Rádió utcai, a budapesti Havanna lakótelepi, vagy a miskolci Avaz lakótelepi – a szélesebb közvélemény előtt is ismerté vált. Ugyanakkor a telepek egészének teljes leépülését minden lakótelepen sikerült megelőzni.

A lakótelepek esztétikájának kérdése soha nem állt a településformáról szóló viták célkeresztjében, ugyanakkor jellemző, hogy a kutatók a téma lezárásakor vagy felvezetésekor a saját objektív eredményeiken túlmutató ítéletet kívántak mondani a lakótelepi környezet egészéről. A lakótelepeket két oldalról is érte kritika, küllemüket illetően. Elsőként az építész és várostervező szakma részéről érkezett kedvezőtlen, a lakosság szélesebb rétegeihez is eljutó visszajelzés: kezdetben még csak a lakótelepek elkülönülését, a várostesten belül szinte „idegen testként” történő megjelenését kritizálták (JACOBS, J. 1961), majd az 1970-es évek lakótelepeit már monoton és sivár megjelenésük miatt is elmarasztalták. A rendszerváltozás előtt az 1970-es évek lakótelepeinek esetéből tanulva, elsősorban a közép- és kelet-európai (NDK-beli, szovjet) tapasztalatokra építve indult el egy olyan kezdeményezés, amely főként építészeti szempontokra összpontosítva próbálta esztétikailag is változatosabbá tenni a paneles építési technológiát, aminek következtében az 1980-as évektől már tetszetősebb, változatosabb megjelenésű lakótelepekkel is találkozhattunk. Ugyanakkor a lakótelepek kérdésével foglalkozó írásokban kevés nyoma volt a lakótelep-építés gyors nyugati hanyatlásának. Ott ugyanis előbb a magasházak, majd a '80-as évek elején a rossz tapasztalatok miatt a lakótelepek építésével is jobbra felhagytak. Ezen országokban a lakótelepek a politika számára szociálpolitikai eszközökkel nem javítható etnikai gettókká váltak, ahol gyakran a várostervezés legdrasztikusabb eszközehez, a tömeges bontáshoz nyúltak (RAINWATER, L. 1970, RAMROTH, W. 2007). A lakótelepekre ezért Nyugat-Európában egyre inkább rossz életminőséget előidéző lakóhelyformaként tekintettek, amely versenyképtelen a szuburbán „zöld” városokkal szemben.

A lakótelepek vizuális állapotával elsősorban az építészet foglalkozott, a lakótelepek társadalmi hatásait, a terek gazdátlanságát és az uniformizált küllemet (JACOBS, J. 1961, COLEMAN, A. M. 1985), illetve a saját tér védelmének lehetetlenségét (NEWMANN, O. 1970) kifogásolva. NEWMANN joggal mutat rá arra, hogy az általa kritizált lakótelepeken a személyes tér a lakásba szorul vissza és a házak körül nem alakul ki egy olyan „félprivát” zóna, amelyet az ott lakók sajátjukként kezelhetnének. A helytakarékoság és költség-hatékonyság miatt nincsenek „kiülős” részek, előktertek, ezért az ott lakók a lakásukból kilépve már a lépcsőházban az intim zónán kívül találják magukat. Ezt még fokozza, hogy

a lépcsőházi hangoskodás, a szagok, az utcai ribillió révén a nyilvános tér benyomul az emberek lakásába, a lakóknak pedig semmi esélyük sincs ezen folyamat ellen bármit is tenni, ami a személyes terület megvédené. Magyarországon hasonló gondolatokat PREISICH G. (1984) fejtett ki és hívta fel a figyelmet a „monofunkcionális életterek” nyomasztó és sivár mivoltára. Napjainkban a Budapesti Műszaki Egyetemen folynak a hazai lakótelepek vizuális állapotát vizsgáló építészeti szempontú kutatások (BENKŐ, M. 2012, BENKŐ M. – BALLA R. 2016).

A lakótelepekkel kapcsolatban az 1960-as évek végétől kezdve kerültek elő a szociológia nézőpontjából származó kritikák (KONRÁD GY. – SZELÉNYI I. 1969). A társadalomtudomány a lakótelepek esztétikai lezüllesztését egyszerre tekintette a rossz társadalmi környezet okának, következményének és jelzőjének is. Jelentősek voltak a szociológiai és esztétikai kifogások, többek között a telepek tömeges megjelenését („betondzsungel”), monotonitását és ezáltal embertelenségét emelték ki (GYÖRGY P. – DURKÓ ZS. 1993, RÁCZ J. – HOYER M. 1995, VON DER HAGEN – DEMSZKY A. 2005). Egyes kutatók egészen elítélően szóltak (egy-egy) lakótelepek környezetéről: „silány”, „lakólyuk”, „monoton, egyhangúan szürke és sivár” (IVÁN L. 1996), „igénytelen” és „embertelen” (KOVÁCS Z. – DOUGLAS, M. 1996). Mások (KOVÁCS Z. – DOUGLAS, M. 1996; EGEDY T. 2005) a lakótelepek műszaki, lakáspiaci és társadalmi problémáit kiteljesítő vizuális problémákat „lakótelep-szindróma” néven foglalták össze.

Áttételesen ugyan, de a szociológia és a szociálgeográfia is fontos információként tekint a lakótelepek vizuális állapotára. A szociológia a lakókörnyezet vizuális konfliktusait a szociális problémák azonosítására alkalmas indikátorként használta fel (DEKKER, K. 2011). Ilyen eszközzel az egykori keleti tömb lakótelepeit kutatók esetében is találkozunk (SARGISIAN, T. 2013). (Tanulmányunkban *vizuális probléma* vagy *vizuális konfliktus* kifejezéseken egyrészt a természetesnek mondható elhasználódás és műszaki avulás azon jeleit értjük, amelyek a tetszetősség és a használhatóság tekintetében az átlagember számára is érezhetően csökkentik szűkebb vagy tágabb környezetük látványértékét, másrészt a szándékos rongálás és a nem rendeltetésszerű használat látványban is megnyilvánuló következményeit.)

A lakótelepeknek az építészeti hiányosságaikon túli diszfunkcionális elemeit és esztétikai problémáit a szerzők több különböző okra vezetik vissza. Ezen érvelések mindegyike a társadalom és a környezet egymásra hatásaként értékeli azokat. Markáns álláspontot képvisel EGEDY T. (2000, 2005), szerinte a lakókörnyezet határozza meg az életminőséget. Ez a piaci viszonyok között olyan alapot jelent, amely meghatározza a társadalmi környezet minőségét. Ugyanakkor a társadalmi környezet bizonyos mértékben vissza is hat az építetre. Különösen igaz ez az (alsó) középosztály által lakott helyekre, például a lakótelepekre, ahol a polgároknak csak kevés lehetőségük van kitérni a környezet negatív jelenségei elől, mert alacsonyabb jövedelmük miatt nem képesek saját kis „rezervátumok” létrehozására. EGEDY szerint az épületek korszerűsítése mellett a legfontosabb feladat a telepek környezetének frissítése és az épületek küllemének javítása.

A lakótelepeket érintő jogos kritikák ellenére a hagyományos, összefüggő utcafrontokat alkotó beépítéssel szemben az elkülönülő blokkházak a köztük lévő kiterjedt szabad terekkel lehetőséget is teremtettek a modernista urbanisztika számára, mégpedig hogy parkosítással az önmagukban sivár lakóépületek szinte „ússzanak a zöldben”. Összességében ugyanis a lakótelepeken lényegesen jobb zöldfelület-ellátottsági mutatók alakultak ki, mint a hagyományos lakóterületek többségén (PAP Á. 2017).

Részben a kritikák hatására, részben a kialakult társadalmi feszültségek kezelésére a rendszerváltozás után többnyire a lakóközösségek kezdeményezésére, helyenként állami vagy önkormányzati beavatkozással, máshol a magántulajdonná vált lakások tulajdono-

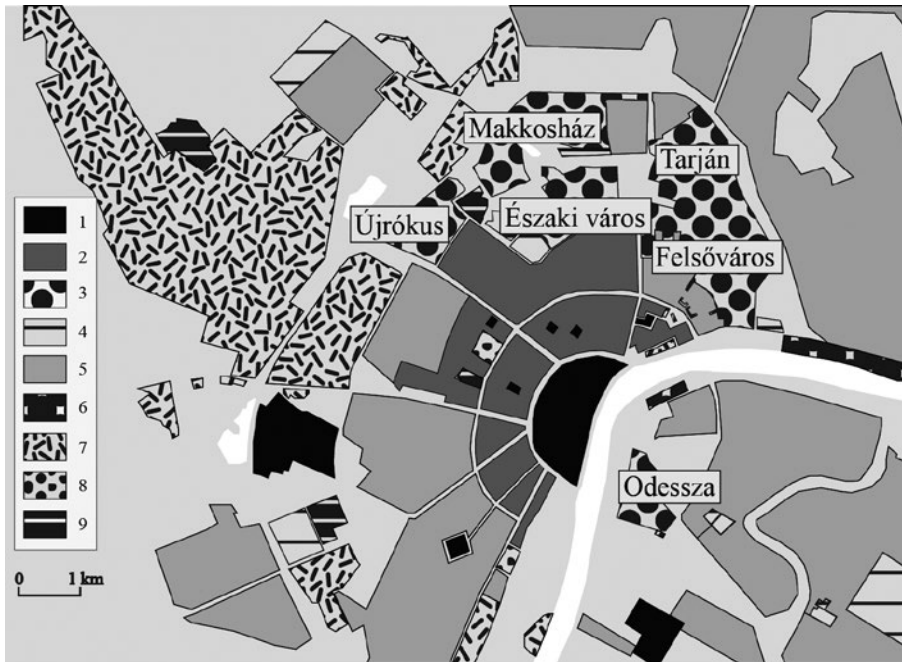
sainak saját elhatározásából beindultak a lakótelepek felújítását célzó programok. Ezek javították a helyzetet, de a felmerült problémákat teljes mértékben nyilván nem voltak képesek orvosolni. Magyarországon már 1997-ben tettek kísérletet német hitelből finanszírozott panelfelújításra, de nagyobb léptékben 2000-ben a Széchenyi Tervben született meg az első országos stratégia a panelházak energiatakarékos felújítására és átalakítására, ez volt a Panelprogram, amit 2005-ben Panel Plusz néven újra meghirdettek. 2008 végéig országosan 190 000 panellakás újult meg, 2008-ban a Panel I., majd 2009-ben a Panel II. néven mentek tovább a programok, amelyekben folyamatosan bővült a támogatások köre (napkollektorokra, napelemekre, majd komplex felújításokra is lehetett pályázni). A programot már a kezdetektől az ún. egyharmados szabály jellemezte, miszerint a költségek egyharmadát a Panelprogram, egyharmadát a helyi önkormányzat és egyharmadát a lakóközösség állja. Ez 2009-ben úgy módosult, hogy az állam a szén-dioxid-kvótából fedezte a Panel II. programot, így a szigorú minőségi kritériumok teljesülése esetén az állami támogatás aránya már elérhette akár a 60%-ot is. 2014-től indult el a Panel III. program, finanszírozása a kvóták mellett kiegészült EU-támogatással, a 2014-es költségvetési ciklusban már a Környezeti és Energiahatékonysági Operatív Programból (KEHOP) lehetett rá támogatást nyerni (SZABÓ B.–BENE M. 2019).

A szegedi lakótelepek története

Szegeden is a korszerűtlen otthonokban élő tömegek gyors lakáshoz juttatásának követelménye hozta létre a városi lakótelepeket, amelyek az 1960-as évektől kezdődően szinte folyamatosan épültek az 1990-es évek végéig. A gyorsaság iparosított műszaki megoldásokat igényelt, a technikai fejlődés pedig lehetővé tette a gyors technológiák bevezetését. Ezen technológia kivitelezési, szervezési kötöttségei elérhetővé tették a modernista urbanisztikának a hagyományos városszerkezet béklyóitól szabadulni akaró törekvéseit. A kiépülő lakótelepek tervezésekor szakítottak az évszázados települési hagyományokkal, az új rendben a korábbi fogalmak – utcák, utcaképek – értelmetlennek váltak, helyüket a különálló „pontházak”, illetve „szalagházak” közötti „áramló tér” vette át.

Ennek szellemében az 1960-as évek közepétől meg is kezdődött a régi Tarján, valamint az ekkor Odesszának elnevezett új városrész beépítése, akkor még téglablokkos építési technológiával. Ennek előnye volt, hogy a blokkos kivitelezési eljárás valamivel több szabadságot adott a tömegformálásnak, mint a később, az 1970-es évek kezdetétől kizárólagossá vált paneles építési technikát alkalmazó házgyári technológia, amely viszont gyorsabb és tömegesebb lakástermelést tett lehetővé. Ekkortól épült be teljesen a mai Tarján városrész és az ún. Északi városrész, majd az 1980-as években született meg a kiterjedt Újrókus és Makkosház. Fontos megjegyezni, hogy Szegeden a lakótelepi városrészek – sok más magyarországi lakóteleppel ellentétben – szerkezetileg illeszkedtek a város addigi szövetéhez. Az említett Makkosház és Újrókus új lakótelepeinek építésével fejeződött be Szeged harmadik körútjának a létrehozása, illetve a sugárutak kiépülése is (*I. ábra*) (TÓTH K.–KESERŰ I. 2001, BLAZOVICH L. 2007).

Városesztétikai szempontból feltétlenül ki kell emelni, hogy az első szegedi lakótelepek – Tarján és Odessza – tervezőit még a kor urbanisztikájának pozitívista lelkesedése hatotta át, ezért e városrészek egységes, máig figyelemre méltó városépítészeti koncepció mentén valósultak meg. Ilyen volt az egy főre jutó magas zöldfelület-arány elve, amelynek köszönhetően a magasházas beépítésű területek szomszédságában rendre nagy kiterjedésű zöldfelületeket alakítottak ki. Szintén szerepet kapott az elválasztott forgalom elve, amely a lakótelepi forgalmat viszonylag szűk csatornába koncentrálna, a „szupertömb”

1. ábra A szegedi lakótelepek elhelyezkedése (szerk. KARANCSI Z.)

Jelmagyarázat: 1 – turistaövezet; 2 – régi lakóöv; 3 – lakótelep; 4 – lakópark; 5 – családi és társasházak; 6 – üdülőövezet; 7 – iparterület; 8 – pályaudvar; 9 – bevásárlóközpont.

Figure 1. Location of housing estates in Szeged (ed. by KARANCSI, Z.)

Legend: 1 – Tourism zone; 2 – old residential area; 3 – housing estates; 4 – living estates; 5 – family and apartment houses; 6 – holiday zone; 7 – industrial area; 8 – railway stations; 9 – shopping centres.

belsejében pedig nagy kiterjedésű, átmenő forgalomtól mentesített zöldfelületeket hozott létre. A lakóépületek falanszterjellegét igényes kertészeti megoldásokkal, előremutató középületekkel, korszerű közlekedési hálózattal, rekreációs létesítményekkel próbálták ellensúlyozni. Emellett a szegedi oldal lakótelepi tömbjeinek monotonitását rendre vízfelületek – Zápor-tó, Vér-tó, Búvár-tó – is megtörik. Hasonló szerepet játszanak a lakótelepek szomszédságában elhelyezkedő jelentősebb zöldfelületek, ezek közé számíthatjuk Szeged „láthatatlan körútját”, az ún. Körtöltést, az erdőszült tiszai ártér egy szakaszát, illetve az Északi városrész szomszédságában álló ún. Kiserdőt is. A szegediek számára a budapesti Városligetéhez hasonló jelentőségű és szerepkörű az Odessza lakótelep melletti Liget. Ugyanakkor olyan – IVÁN L. (1996) által *hulladékterületnek* nevezett – zöldfelületek is találhatóak Szegeden, amelyek közvetlenül a lakótelepek mellett helyezkednek el, de a városlakók számára semmiféle szolgáltatást nem kínálnak. Ide az Újrókus és a körtöltés közé szorult nagy kiterjedésű bozótosokat, a korábban felszámolt és évtizedek óta elhagyott Gyevi temető telkét, illetve a Franciahögy területét sorolhatjuk.

A lakótelepek korábban már említett állapotromlása miatt szükségessé vált felújításuk. Az épületek rekonstrukciója során a technikai megújítás mellett fontos cél volt az építészeti arculat sivárságának enyhítése is. Az épületek „felöltöztetésével” építészeti elemekkel csinálnak házat a „dobozból”. Ennek eredményeként a napjainkban megújított zöldterületek és az építészeti felújított házak a korábbinál kellemesebb, impulzívabb lakókörnyezetet biztosítanak, amelyben erőteljesebben érvényre juthatnak e sajátos városépítészeti forma tényleges előnyei, ugyanakkor csökkennek hátrányai (2. ábra).

2. a-b) ábra A Panelprogram által megújult tarjáni tízemeletes különálló épület (a) (fotó KARANCSI Z.) és a tarjáni panelek (lakóépületek) felújításának foka (b) (szerk. HORNYÁK S.)

Jelmagyarázat: 1 – homlokzati felújítás nélküli épület; 2 – részleges felújítás (hőszigetelés, festés) átesett épület; 3 – komplex felújításon (nyílászárócseré, hőszigetelés, festés) átesett épület; 4 – a vizsgált területen kívüli panelépület.

Figure 2 a-b) 10 storey housing estate building, renewed during the housing estate renovation programme (so called “panel program”) (a) (photo: KARANCSI, Z.) and the grade of renovation of buildings in Tarján, Szeged, Hungary (b) (ed. by HORNYÁK, S.) Legend: 1 – building without renovation of facade; 2 – building with partial renovation (insulation, colouring); 3 – building with complex renovation (windows, insulation, colouring); 4 – housing estate buildings outside the investigated area

Módszerek, mintaterületek

Az elmúlt század közepén történtek az első kísérletek a szépség és tetszetősség számszerűsítésére. Ezen törekvésnek a magyarországi építészeti irodalomban is maradtak fellelhető nyomai (JÓZSEF D. 1986). Egy korábbi tanulmányunkban (KARANCSI Z. et al. 2017) már bemutattunk egy utcakép-értékelő módszert, amellyel épített környezetünk látványát minősítettük. A több szempontot figyelembe vevő értékelés egy adott utca különböző épületeinek látványát értékelte, majd a kapott pontok átlagával az utcakép látványa is kifejezhetővé vált, amit egyfajta „településszociológiai indexnek” nevezhetnénk. Ám mivel környezetünk látványa meghatározza viszonyunkat környezetünkhöz, vagyis pozitív értékelésnél azt élhetőbbnek ítéljük, ezért tanulmányunkban a kapott értékszámokra a *Vizuális Élhetőségi Index (VÉI)* fogalmát használtuk.

Ezt a minősítő rendszert a lakótelepi környezet értékeléséhez átalakítottuk. Ebben a tanulmányunkban ezt fogjuk bemutatni. Az utcakép látványértékének kifejezésére kialakított korábbi módszer más utcaképek, míg a jelenleg ismertetett módszer más lakótelepeken elvégzett hasonló vizsgálatok eredményeinek, azok vizuális megjelenésének értékszámokkal kifejezett összehasonlítását teszi lehetővé. Az új értékelő lap kialakítása során úgy ítéltük meg, hogy a lakóépületek állapotértékelési kategóriái közül mindhármat megtartjuk, annak ellenére, hogy a legrosszabb (1-es) kategóriával eddig csak az egykori

szovjet laktanyákhoz tartozó, elhagyott tiszti lakótelepeken találkoztunk, ami megfelel az EGEDY T.-féle (2005) „nem menthető” kategóriának.

Mivel a belvárosi palotákkal, bérházakkal ellentétben a többnyire jóval fiatalabb és sokkal egységesebb épületekből álló lakótelepek nem rendelkeznek turisztikai jelentőséggel, így ez nem is jelenik meg kiegészítő pontként az értékelésben. Ugyanakkora sajátos téralakítás – az elkülönülten álló épületblokkok közötti áramló tér, vagy a szalagházak között kialakított parkok – miatt a növényzet szerepe felértékelődött, ezért azt nemcsak hogy az alapértékek közé emeltük, hanem a gondozott, egészséges növényzet azonos súllyal szerepel az értékelésben, mint a jóval költségesebb és időt állóbb homlokzatfelújítás. Az alapértékek közé kerültek a nem lakófunkcióval rendelkező épületek (fűtési központ, trafóház stb.) is, amelyek leggyakrabban ugyan eltörpülnek a lakóépületek mellett, ennek ellenére – állapotuktól függően – akár jelentős hatást is gyakorolhatnak a látványra. Szintén ide tartoznak a közintézmények (pl. iskolák, boltok, bevásárlóközpontok) is, amelyek legfeljebb magasságukban törpülnek el a lakóépületek mellett, de alapterületük akár többszöröse is lehet azoknak. A kiegészítő értékek között nagyon fontos értéknövelő szerepet kapott a vízfelület, és látványértéket meghatározó szerepe lehet az utcaszobroknak, utcadíszeknek, vagy akár egy művészi igénytel elkészített utcai művészi (street art) alkotásnak is. Az alap- és kiegészítő értékek kapott pontszámokból vontunk le az esetlegesen megjelenő vizuális konfliktusok mértékének függvényében egy vagy két pontot.

Az értékelés során fontos szempont volt a szubjektív torzító hatásának minimalizálása, vagyis e vizsgálat keretében is a lehető legkisebb számú, mindössze három érték választását lehetővé tevő minősítő rendszert alkalmaztunk. Az átalakított értéktáblázatban az alapértékek legrosszabb (1) és közepes (2) értékei tekinthetők akár vizuális konfliktusnak is (emiat jelöltük kiemelten ezeket), de mivel egy külön táblázatba szedtük össze a látványt befolyásoló vizuális konfliktusokat (negatív pontszámokkal), ezért ettől most eltekintettünk (*1. táblázat*). Csak azok a vizuális konfliktusok kerültek a táblázatba, amelyekkel a kutatási területünkön találkoztunk (*3. ábra*). Megjegyezzük, hogy más területekre alkalmazva a lista természetesen bővíthető.

Az értékelésre kiválasztott területek mindegyike a 20. század második felében állami nagyberuházás keretében ún. nagypaneles épületekkel beépített városi terület. Közös jellemzőjük, hogy a történelmi belvárostól nagyjából azonos távolságra helyezkednek el, és döntően lakófunkcióval, illetve az ahhoz közvetlenül kapcsolódó egyéb funkciókkal rendelkeznek. A területek egyikét sem jellemzi a lakótelepi átlagtól észrevehetően elütő társadalmi összetétel, népsűrűség vagy jövedelmi szint. A három mintaterület ugyanakkor ugyanazon építészeti és környezetalakítási törekvések háromféle módon történő megvalósulására lehet példa.

Vizsgálódásunkat egy tarjáni sorházzal lehatárolt utcakép értékelésével kezdtük (1. mintaterület), majd egy mellette lévő, épület- és parkrekonstrukción átesett rekreációs területen (Zápor-tó és környéke) folytattuk (2. mintaterület). Harmadik vizsgálati területnek egy nagyobb kiterjedésű térséget (Újrökus) választottunk, ahol egy forgalmas körútszakasz két oldalán álló, sorházakkal határolt parkok és felújított különálló panelépületek által körülvevett és újjáélesztett parkosított vízfelület (Vér-tó) található, amely fontos rekreációs funkcióval rendelkezik.

Először házanként értékeltük az épületeket és közvetlen környezetüket. A látvány alapján szegedi kutatócsoportunk minden tagja (5 fő) egymástól függetlenül kitöltötte az értékelő táblázatot. Megállapítható, hogy a kapott eredmények között nem volt lényeges különbség (eltérés csak apróságokban, pl. egy fa korának megállapításában vagy kisebb esztétikai problémák észlelésében jelentkezett). Az utcakép látványának megítélésében ezért egységes vélemény alakult ki, így a módszer működőképesnek bizonyult. Ugyanakkor kíváncsiak voltunk arra is, hogy egy homogén (azaz egy időben, azonos technológiával épült, nagyjából ugyanakkor felújított) építészeti egység esetén szükség van-e minden esetben épületenként

A lakótelepek környezetesztétikai értékelése (szerk. KARANCSI Z.)

Evaluation of environmental aesthetics of housing estates (ed. by KARANCSI, Z.)

Alapértékek

Lakóépület(ek) állapota	1	Nagyon rossz állapotú épület(ek) (firkált falak, kitört, hiányzó üveg, rozsdásodó fém-, pusztuló betonelemek)		
	2	Közepes állapotú épület(ek), kisebb, de jól látható esztétikai problémával (falrepedés, vakolat- vagy festékhány)		
	3	Tökéletes állapotú / felújított (panelprogram) épület(ek)		
Közvetlen környezetben lévő nem lakóépület(ek) állapota	1	Nagyon rossz állapotú épület(ek) (firkált falak, kitört, hiányzó üveg, rozsdásodó fém-, pusztuló betonelemek)		
	2	Közepes állapotú épület(ek), kisebb, de jól látható esztétikai problémával (falrepedés, vakolat- vagy festékhány)		
	3	Tökéletes állapotú vagy felújított épület(ek)		
Dísznövényzet (haszonnövény)	gon- dozott		gondozatlan, beteg kevésbé	súlyosan
	1	Csak gyepesített terület (ill. virágültetés)	-1	-2
	2	Gyep, virágültetés, fiatal fával (fákkal)	-1	-2
	3	Gyep, virágültetés, idős, nagyméretű fával (fákkal)	-2	-3

Kiegészítő értékek

Vízfelület	1	Kisebb területű gondozott, nyílt vízfelület (átm. < 50 m)		
	2	Nagyobb területű gondozott, nyílt vízfelület (átm. > 50 m)		
Utcabútor, utcadísz	1	Jó állapotú pad, virágtartó vagy utcaszobor		
	2	Környezetéhez (egységes utcaképbe) illeszkedő, vendéglátó egység, kisebb befogadóképességű (max. 15 fő) terasza		
	3	Egységes utcaképbe illeszkedő, vendéglátó egység, nagyobb befogadóképességű (16 főnél több), növényzettel díszített terasza		
Játszóter, tornapálya	1	1-2 jó állapotú eszköz (pl. hinta, torna korlát... stb.)		
	2	3-nál több, nagyobb területen elhelyezett jó állapotú eszközök (pl. hinta, torna korlát... stb.)		
Street art (művészi díszítő dekoráció)	1	Kisméretű dekoráció (max. a falfelület 30%-a)		
	2	Nagyméretű dekoráció (a falfelület 30-100%-a)		

Vizuális konfliktusok

	Kismértékű vizuális konfliktus	Súlyos vizuális konfliktus
Elhanyagolt vízfelület	-1	-2
Gyomnövény	-1	-2
Penészes fal	-1	-2
Falfirka (grafitti)	-1	-2
Megrongált pad	-1	-2
Piszok (por), szemét	-1	-2
Töredezett járda	-1	-2
Reklámhirdetés (reklámtakarás)	-1	-2
Légvezeték	-1	-2
Forgalom (zaj)	-1	-2
Szag (bűz)	-1	-2

értékelni, vagy pontosan ezen egységesség miatt – ahol a különbségeket csupán a helyileg megjelenő vizuális konfliktusok okozzák – elegendő-e a homogén utcarészekből nagyobb, ún. vizuális egységeket kialakítani, amelyek a szemünk által jól befogható (beazonosítható) épületekkel, növényekkel (fákkal, bokrokkal) lehatárolt téregységeknek tekinthetők. Így leegyszerűsödik a feladat, hiszen a vizuális egységek közepén megállva, ott körbenézve statikus módon szemrevételezzük, majd pontozzuk a látványt. Igaz ugyan, hogy ezzel a módszerrel az egyes részletek nem minden esetben észlelhetők, de így valójában egy a látványról kialakuló esztétikai összbenyomás tükröződik az adott pontszámokban, érzékeltetve ebben azokat a vizuális konfliktusokat is, amelyek befolyásolják a látványt.

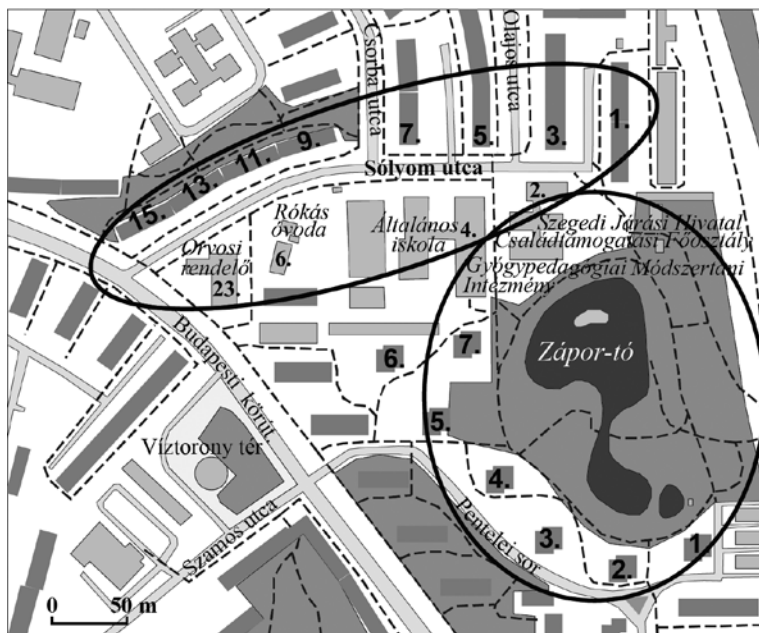
3. a-d) ábra Vizuális konfliktusok: a) penészes, összefirkált fal; b) légvezetékek, forgalom (zaj); c) szemét; d) feltöredezett járda (fotó KARANCSI Z.)
 Figure 3 a-d) Visual conflicts: a) rusty, graffiti-covered wall; b) powerlines, traffic (noise); c) rubbish; d) damaged sidewalk (photo KARANCSI, Z.)

Eredmények

Az 1. mintaterület (Sólyom utca és környéke) környezetesztétikai értékelése

Első vizsgálatunk során átalakított értékelő módszerünket egy tarjáni utcában teszteltük, amelynek egyik oldalán egymás mellé épített ötemeletes panel sorházak, illetve az utcára merőlegesen elhelyezkedő téglablokkos, ötemeletes sorházak, míg a másikon parkosított környezetben lévő közösségi épületek találhatók (4. ábra). Az utca kevésbé forgalmas, annál inkább a Budapesti körút, amelybe becsatlakozik.

Az értékelő táblázatok adatait megvizsgálva a kapott pontok tekintetében nagy különbségek nem tapasztalhatók, különösen ott nem, ahol egy időben épült, majd nagyjából ugyanakkor felújított – vagyis tulajdonképpen azonos állapotú – épületek találhatók (2. táblázat); az eltéréseket leginkább a helyileg megjelenő vizuális problémák miatti pontle-

4. ábra Az 1. (Solyom utca) és a 2. (Zápor-tó környéke) mintaterület térképe (szerk. KARANCSI Z.)
 Figure 4 The research area 1 (Solyom Street) and 2 (Lake Zapor) on map (ed. by KARANCSI, Z.)

2. táblázat – Table 2

A Solyom utca páratlan oldala épületeinek és környezetének értékelése
 (szerk. KARANCSI Z.)

Evaluation of the buildings and environment on the odd side of the Solyom Street
 (ed. by KARANCSI, Z.)

Hátszám	15.	13.	11.	9.	7.	5.	3.	1.
Épület állapota	3	3	3	3	3	3	3	3
Nem lakóépület állapota	-	-	-	-	-	-	-	-
Dísznövényzet	2	2	2	2	3	3	3	3
Utcabútor, -dísz	1	1	1	1	1	1	1	1
Játszótér, tornapálya	-	-	-	-	-	-	-	1
Street art	-	-	-	-	-	-	-	-
Gyomnövény	-	-	-	-	-	-	-	-
Penészes fal	-	-	-	-	-	-	-	-1
Falfirka (grafitti)	-1	-	-	-	-	-	-	-1
Megrongált pad (utcadísz)	-	-	-	-	-	-	-	-
Megrongált játszótéri (tornapálya) eszközök	-	-	-	-	-	-	-	-
Piszok (por), szemét	-	-	-	-	-	-	-	-
Töredezett járda	-1	-1	-1	-1	-	-	-	-
Reklámhirdetés, reklámtakarás	-	-	-	-	-	-	-	-
Forgalom (zaj)	-1	-	-	-	-	-	-	-
Összesített érték	3	5	5	5	7	7	7	6

vonások okozzák. Ezért – mint fentebb részben már említettük – úgy véljük, hogy ilyen esetben nem szükséges épületenként elvégezni a vizsgálatot, hanem célszerűbb nagyobb, szemünkkel jól belátható vizuális egységek értékelésével leegyszerűsíteni a feladatot. A vizuális egységek értékelése során a részletek nem minden esetben fedezhetők fel, de mindenképpen egy esztétikai összbemutató jelenik meg a pontokban, amit csak a jelentősebb vizuális konfliktusok módosíthatnak. Bár emiatt az összpontszámok tekintetében 1-2 pont különbség mutatkozik a részletes felméréshez képest, mégis úgy véljük, hogy az emberek legnagyobb része ilyen távlatokban észleli környezetét és alakít ki véleményt annak látványáról. Az eredmény pedig a hasonló módszerrel értékelt vizuális egységekkel összehasonlítható.

Az utca páros oldalát vizsgálva megállapítható, hogy ott különböző közösségi épületek (orvosi rendelő, óvoda, iskola, kormányhivatal) vannak parkos környezetben, és a fák (növények) takarásának köszönhetően csak közelről, vagy egyáltalán nem érzékelhetők a részletek, ami a szemnek kellemesebb, ezáltal növeli az esztétikai értéket (3. táblázat, 5. ábra).

3. táblázat – Table 3

A Sólyom utca páros oldala épületeinek és környezetének értékelése

(szerk. KARANCSI Z.)

Evaluation of the buildings and environment on the even side of the Sólyom Street

(ed. by KARANCSI, Z.)

Hátszám	Budapesti krt. 23.	6.	4.	2.
Épület állapota	–	–	–	–
Nem lakóépület állapota	3	2	2	3
Dísznövényzet	3	3	3	1
Utcabútor, -dísz	1	1	1	–
Játszótér, tornapálya	–	–	–	–
Street art	–	–	–	–
Gyomnövény	–	–	–	–
Penészes fal	–	–	–1	–
Falfirka (grafitti)	–	–	–1	–
Megrongált pad (utcadísz)	–	–	–	–
Megrongált játszótéri (tornapálya) eszközök	–	–	–	–
Piszok (por), szemét	–	–	–	–
Töredezett járda	–	–	–1	–1
Reklámhirdetés, reklámtakarás	–	–	–	–
Forgalom (zaj)	–	–	–	–
Összesített érték	7	6	3	3

A 2. mintaterület (Zápor-tó és környéke) környezetesztétikai értékelése

A Sólyom utcát egy gyalogút köti össze a Zápor-tóval és annak környezetével, amely az utóbbi néhány évben mind építészeti, mind tájépítészeti megújult a tízeletes épületek panelprogramjának megvalósulása és a lezajlott parkrehabilitáció következtében, így Szeged egyik legvonzóbb rekreációs területévé vált (4., 6. ábra). A terület attraktivitását növeli a nagyobb testű, védett madarak (pl. nagyköcsag) rendszeres feltűnése is.

5. a-b) ábra A Solyom utca délről (a) és északról (b) (fotó KARANCSI Z.)
 Figure 5 a-b) The Solyom Street from south (a) and north (b) (photo KARANCSI, Z.)

6. a-b) ábra A Zápor-tó és feltújított környezete (fotó KARANCSI Z.)
 Figure 6 a-b) The Zápor Lake and its renovated surrounding area (photo KARANCSI, Z.)

Először itt is a „hagyományos” értékelést végeztük el, vagyis a házakat és közvetlen környezetüket pontoztuk (4. táblázat), ami abból a szempontból nem is volt egyszerű, hogy itt parkosított szabad „áramló tér” választja el egymástól az önálló toronyházakat, vagyis

4. táblázat – Table 4

A Zápor-tó épületeinek és közvetlen környezetüknek az értékelése
 (szerk. KARANCSI Z.)
 Evaluation of the buildings and environment next to the Lake Zápor
 (ed. by KARANCSI, Z.)

Hákszám	7.	6.	5.	4.	3.	2.	1.
Épület állapota	3	3	3	3	3	3	3
Nem lakóépület állapota	1	–	–	–	–	–	1
Dísznövényzet	3	3	3	3	3	3	3
Vízfelület	2	1	2	2	2	2	2
Utcabútor, -dísz	1	1	1	1	1	1	1
Játszóter, tornapálya	2	2	2	2	2	2	2
Street art	1	1	1	1	1	1	1

Hátszám	7.	6.	5.	4.	3.	2.	1.
Elhanyagolt vízfelület	–	–	–	–	–	–	–1
Gyomnövény	–	–	–	–	–	–	–
Penészes fal	–	–	–	–	–	–	–
Falfirka (grafitti)	–	–	–	–	–	–	–1
Megrongált pad (utcadísz)	–	–	–	–	–	–	–
Megrongált játszótéri (tornapálya) eszközök	–	–	–	–	–	–	–
Piszok (por), szemét	–	–	–	–	–	–	–
Töredezett járda	–	–	–1	–	–1	–1	–1
Reklámhirdetés, reklámtakarás	–	–	–	–	–	–	–
Összesített érték	13	11	11	12	11	11	10

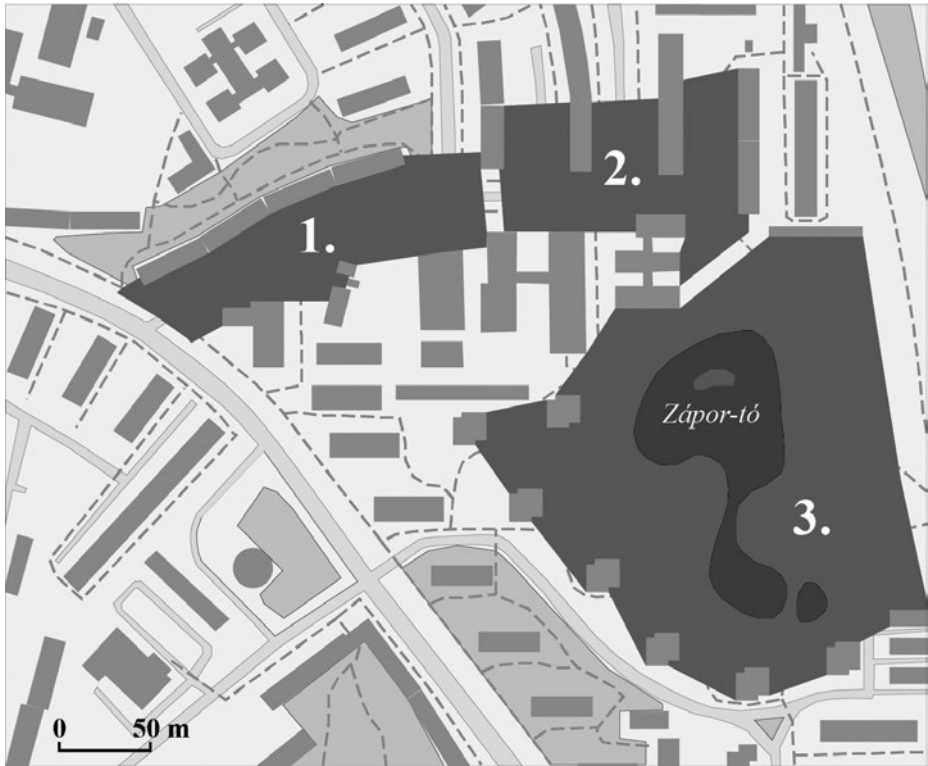
hiányzik a hagyományos értelemben vett utca. Meglepő módon igen magas pontszámok születtek, amit érdemben a még itt is észlelt vizuális konfliktusokért kapott pontlevonások sem befolyásoltak. A lakótelepeken kialakított virágágyások, kis közösségi kertek (7. ábra), amelyek közösségépítő funkciójuk mellett zöldterületként, de akár élelmiszertermelés céljára is használhatók, a városrehabilitáció fontos eszközeinek is tekinthetők (BENDE CS.–NAGY GY. 2016).

7. ábra Gondozott közösségi kert a Zápor-tónál (fotó KARANCSI Z.)
 Figure 7 Well maintained community garden close to the Zápor Lake (photo KARANCSI, Z.)

Ez is azt mutatja, hogy milyen fontos szerepe van a pozitív megítélésben egy jó állapotban lévő, természetközeli környezetnek, még akkor is, ha nem művészettörténeti szempontból értékes épületeket, csupán felújított és az újrafestés színeinek variálásával izgalmasabbá változtatott, 10 emeletes panelépületeket vesznek körül.

A következő feladat a vizuális egységek létrehozása volt. A vizsgált területet három egység fedte le (8. ábra). Az értékelést ezekre a területekre is elvégeztük (5. táblázat).

8. ábra Vizuális egységek kialakítása Tarjánban (szerk. KARANCSI Z.)
 Jelmagyarázat: 1 – Külső Solyom utca; 2 – Belső Solyom utca; 3 – Zápor-tó környéke
 Figure 8 Identification of visual blocks in Tarján (ed. by KARANCSI, Z.)
 Legend: 1 – Külső (Outer) Solyom Street; 2 – Belső (Inner) Solyom Street; 3 – vicinity of Lake Zápor

5. táblázat – Table 5

A tarjáni vizuális egységek értékelése I. (szerk. KARANCSI Z.)
 Evaluation of visual blocks in Tarján I. (ed. by KARANCSI, Z.)

Vizuális egység	Külső Solyom utca (1.)	Belső Solyom utca (2.)	Zápor-tó környéke (3.)
Épület állapota	3	3	3
Nem lakóépület állapota	3	2	2
Dísznövényzet	3	3	3
Vízfelület	–	–	2
Utcabútor, -dísz	1	1	2
Játszóter, tornapálya	–	1	2
Street art	–	–	1

Vizuális egység	Külső Sólyom utca (1.)	Belső Sólyom utca (2.)	Zápor-tó környéke (3.)
Elhanyagolt vízfelület	–	–	–1
Gyomnövény	–	–	–
Penészes fal	–	–1	–
Falfirka (grafitti)	–1	–1	–1
Megrongált pad (utcadísz)	–	–	–
Megrongált játszótéri (tornapálya) eszközök	–	–	–
Piszok (por), szemét	–	–	–
Töredezett járda	–1	–1	–1
Reklámhirdetés, reklámtakarás	–	–	–
Forgalom (zaj)	–1	–	–
Összesített érték	7	7	13

Mivel a meghatározás szerint kialakított vizuális egységeket a szemünk által jól befogható (beazonosítható) épületekkel, növényekkel lehatárolt téregységként hoztuk létre, ezért a középén megtörő, nagyjából 350 méter hosszú Sólyom utcát két belátható egységre bontottuk.

A táblázat alapján megállapítható, hogy a Sólyom utcai vizuális egységek majdnem feleannyi pontot kaptak, mint a Zápor-tavi egység (6. táblázat).

6. táblázat – Table 6

A tarjáni vizuális egységek értékelése II. (szerk. KARANCSI Z.)
Evaluation of the visual blocks in Tarján II. (ed. by KARANCSI, Z.)

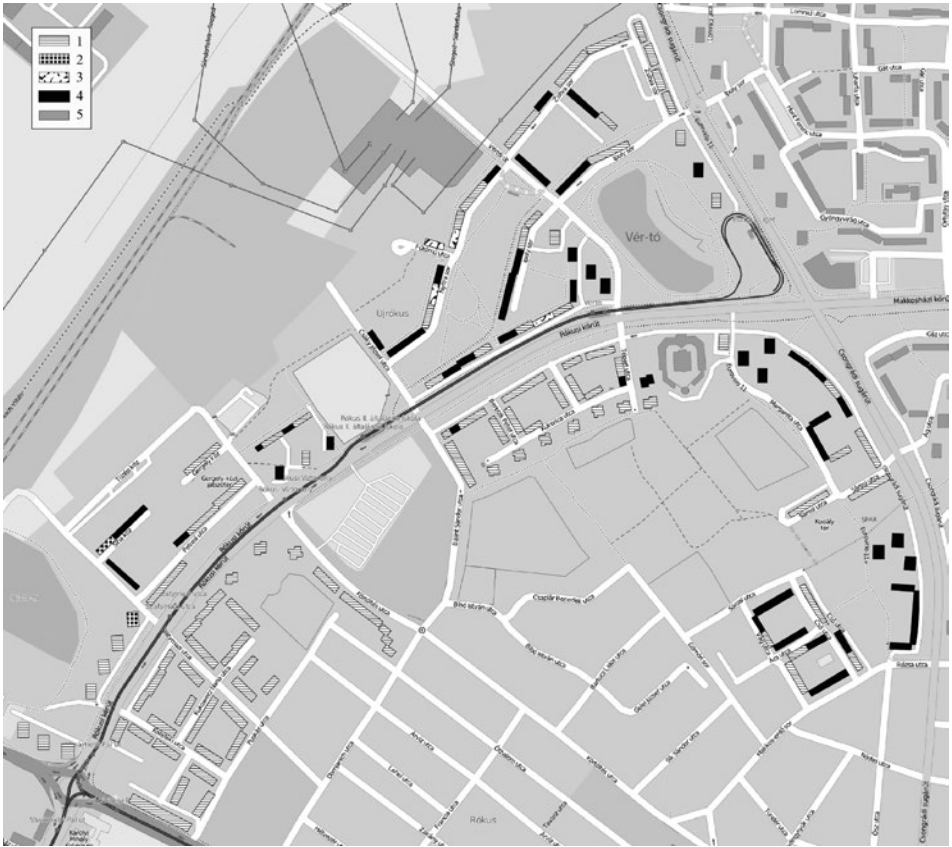
Vizuális egység	1	2	3
Vizuális egységben értékelt épületek száma	6	6	6
VÉI	5,0	5,5	11,2

Az első kettőnél a jelentősebb eltérést a nagyobb számú vizuális konfliktus miatti pontlevonás okozta, amit a legtöbb épületnél alkalmazni kellett. (Ezzel szemben az egységes vizsgálatkor a látható konfliktusokért csak egyszer történik pontlevonás.)

Ha ezeket az értékeket három kategóriába sorolva térképre vetítjük, akkor kirajzolódik az esztétikai szempontból értékes, a javításra szoruló, kisebb intézkedéseket kívánó, illetve a jelentősebb beavatkozást igénylő területek. Mivel a vizsgált vizuális egységek közül egyik sem került a legrosszabb, 3-as (esztétikailag problémás, taszító) kategóriába, ezért a jelmagyarázatba is csak a térképen ábrázolt két kategória került.

*A 3. mintaterület (Rókusi körút és a Vér-tó környéke)
környezetesztétikai értékelése*

Harmadik vizsgálati területnek a forgalmas Rókusi körút két oldalán a Vér-tóig húzódó panelházas övezetet választottuk Újrákúson (9. ábra).

9. ábra Újrókusi panelek (lakóépületek) felújításának foka (szerk. HORNYÁK S.)

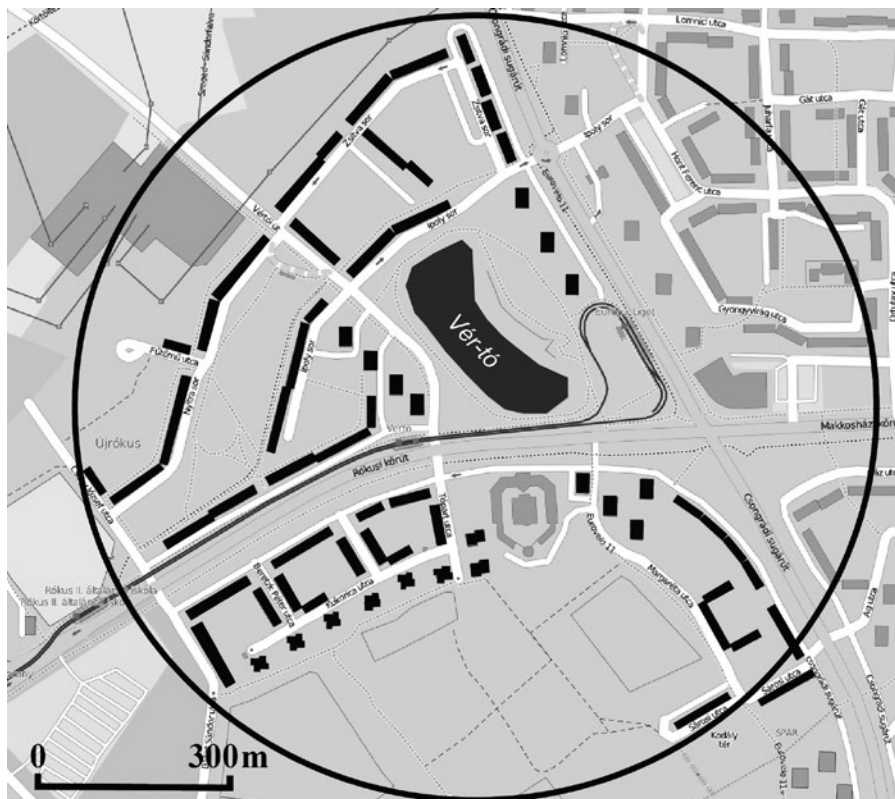
Jelmagyarázat: 1 – homlokzati felújítás nélküli épület; 2 – részleges felújításon (nyílászárócserére) átesett épület;
3 – részleges felújításon (hőszigetelés, festés) átesett épület;

4 – komplex felújításon (nyílászárócserére, hőszigetelés, festés) átesett épület; 5 – a vizsgált területen kívüli panelépület

Figure 9 The grade of renovation of buildings (housing estate) in Újrókusi, Szeged, Hungary (ed. by HORNYÁK, S.)
Legend: 1 – building without renovation of facade; 2 – building with partial renovation (insulation, colouring); 3 – building with complex renovation (windows, insulation, colouring); 4 – housing estate buildings outside the investigated area

Itt a jóval nagyobb terület miatt eleve vizuális egységekben gondolkodtunk. Jól láthatóan a Rókusi körút környékén a legnagyobb a változatosság a panelrekonstrukció terén (10. ábra). A szigetelés nélküli házak jelentős száma annak köszönhető, hogy ezek voltak Szeged utoljára, az 1980-as években felépített panelháza, és az épületek fiatal kora, valamint a korszerűbb építési technológia következtében ezek a házak még nem igénylik a szigetelést. Az évtizedek pora, korma azonban már nyomot hagyott a falakon; ez a további kisebb hiányosságokkal (repedezettség, festékhány, rozsdás csövek, gondozatlan növények) együtt növeli a kapott hibapontokat. Ennek pontosan ellentéte a Vér-tó környéke. Az egykor gyűlölt, elhanyagolt tóparti emeletes házak a panelfelújítás és a tó-, valamint parkrehabilitáció után Szeged lakótelepei közül az egyik legvonzóbb helyé váltak (11. ábra).

A vizsgált terület tengelyében húzódik a Rókusi körút, amelyen nagyszámú személyautó és számos tömegközlekedési eszköz mozog a nap legnagyobb részében. Ezen eszközök használatához kapcsolódóan légvezetékek jelentős mennyiségű „kötege” csúfítja

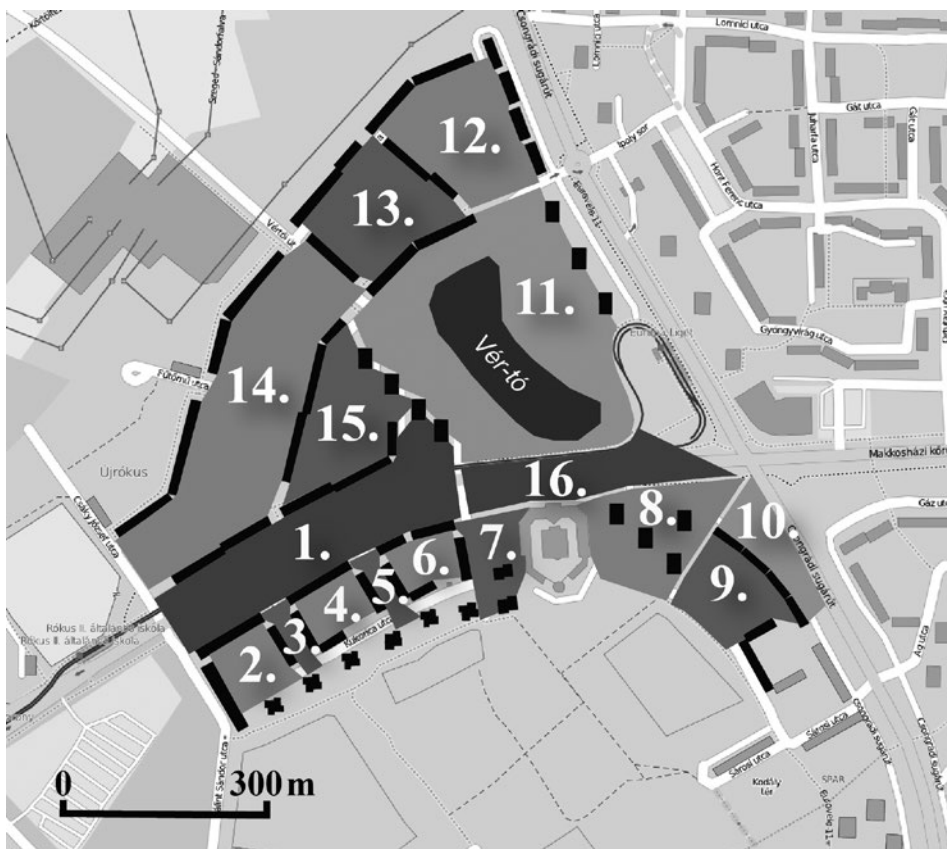

10. ábra A 3. mintaterület (Rókusi körút és Vértó környéke) (szerk. HORNYÁK S.–KARANCSI Z.)
 Figure 10 The research area 3 (Rókusi Blvd and Vértó Lake) (by HORNYÁK, S.–KARANCSI, Z.)

11. ábra A Vértó rekonstrukción átcsert környéke (fotó KARANCSI Z.)
 Figure 11 The renewed area of the Vértó Lake (photo KARANCSI, Z.)

a városképet (3.b. ábra). A vizuális egységek (12. ábra) lehatárolása legtöbbször könnyen ment, hiszen pl. a sorházak vagy egy facsoport, amik gátat jelentenek a kilátásnak, egyben a területhatárt is meghatározzák. Ugyanakkor voltak problémás területek is. A Rókusi körút jelentős forgalma jelentős mennyiségű port, piszkot, forgalmi zajt, bűzt stb. eredményez. A legnagyobb kihívást éppen ezért a 16. egység kijelölése adta, mivel ott nincs épület vagy fasor, ami határt szabna az észlelésnek. A másik probléma abból adódik, hogy az útról belátni mindkét irányba. De mivel a Rókusi körút szakaszai a mintaterület legnagyobb terhelésű helyévé váltak, a korábban kijelölt, jól lehatárolható 1. vizuális egység folytatásaként, magára az útra korlátozva alakítottuk ki a 16. egységet is (7. táblázat).

12. ábra A Vér-tó menti mintaterület vizuális egységei (szerk. KARANCSI Z.)
Figure 12 Visual blocks of the Vér Lake research area (ed. by KARANCSI, Z.)

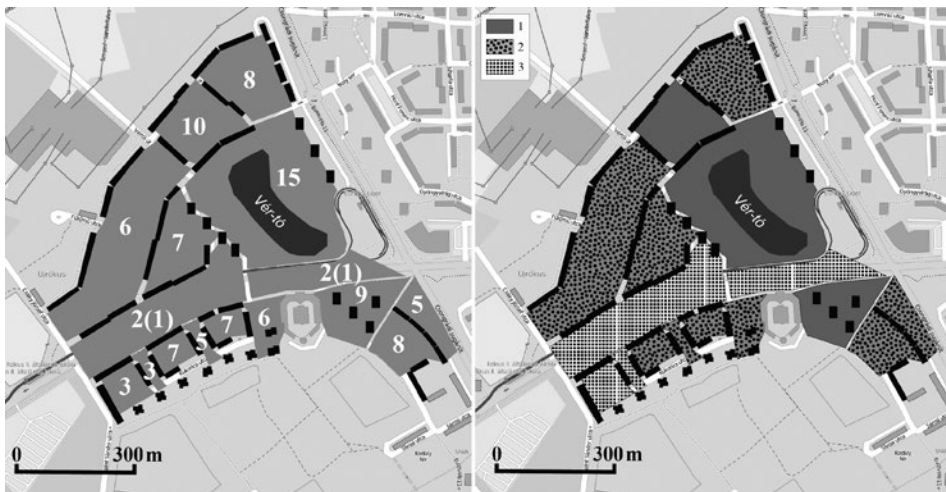
A 7. táblázatból leolvasható, hogy a kapott értékek széles skálán mozognak. A legkevesebb pontot a legnagyobb terhelésnek kitett körüti szakaszok kapták, a legmagasabb pontszámot pedig a Vér-tó környéke. A körút déli oldalán a 2. vizuális egységtől haladva a 8. felé növekedést figyelhetünk meg, ami azzal magyarázható, hogy a 2. egység mellett található Tesco nagyáruházhoz közeli területek elhanyagoltabbak (összefirkált falak, töredezett járda), mint attól távolodva. A forgalmas körút túloldalán szintén a Vér-tó felé haladva egyre kulturáltabb, ezáltal értékesebb területekkel találkozunk. A Vér-tó környéke

Az újrókusi mintaterület vizuális egységeinek értékelése (szerk. KARANCSI Z.)
 Evaluation of the visual blocks around the Lake Vér (ed. by KARANCSI, Z.)

Vizuális egység	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	
Épület állapota	2	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	3	
Nem lakóépület állapota	3	-	-	-	-	-	-	2	-	-	3	3	2	1	-	-	
Dísznövényzet	3	2	3	2	3	3	2	3	3	3	3	2	2	2	2	3	
Vízfelület	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	
Utcabútor, -dísz	1	-	-	1	-	1	1	-	1	-	1	-	1	1	1	1	
Játszóter, tornapálya	-	-	-	2	-	-	-	1	1	-	2	-	2	-	1	-	
Street art	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	
Gyomnövény	-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Penészes fal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Falfirka (grafitti)	-1	-1	-	-	-	-	-	-	-	-1	-	-	-1	-	-	-	
Megrongált pad (utcadísz)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Megrongált játszóter (tornapálya) eszközök	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Piszok (por), szemét	-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-1	
Töredezett járda	-	-	-2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Légvezeték	-2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-2	
Forgalom (zaj)	-1(-2)*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-1(-2)*	
Reklámhirdetés, reklámtakarás	-1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-1	
Összesített érték	2(1)*	3	3	3	7	5	7	6	9	8	5	15	8	10	6	7	2(1)*

* Munkanapok reggeli (7.00–9.00) és késő délutáni (16.00–18.00) erős forgalma idején.

kapta a maximális 15 pontot, ami jól mutatja, hogy a lakótelepeknek szüksége van egy kulturált, többfunkciós rekreációs területre, ami az ott végezhető különböző szabadidős tevékenységek mellett a látványának köszönhetően a szem (és a lélek) számára is élményt nyújt (13. ábra). Nem véletlen, hogy a városfejlesztés különös súlyt fektet a különböző városrészekben található tavak revitalizációjára, azok környezetének rehabilitációjára (l. Tarján városrész felújítása, <https://www.szegedvaros.hu/beruhazasok5/>).

13. a-b) ábra Az újrókusi vizuális egységek kapott értékei (a) és azok alapján meghatározott esztétikai kategóriák (b)
Jelmagyarázat: 1 – esztétikailag értékes, vonzó; 2 – esztétikailag javítható, javításra szorul;
3 – esztétikailag problémás, taszító (szerk. KARANCSI Z.)

Figure 13 a-b) Aesthetic values of the visual blocks of the Újrókusi research area (a) and aesthetic categories determined upon these values (b). Legend: 1 – aesthetically valuable, attractive; 2 – need to be improved aesthetically; 3 – aesthetically unattractive (ed. by KARANCSI, Z.)

Végül még megjegyzendő, hogy nyomon követhető a szegedi lakótelepi lakosság szemléletváltozása is. Egyre jellemzőbbek a területet „lelkileg is birtokba venni akaró” magatartásformák, kezdeményezések. A lakótelepek színfoltjai a helyi lakosok által kezdeményezett és művelt kertek, amelyekben a helyiek olykor kifejezetten drágának számító különleges, távoli tájakon honos növények (díszbanán, ciprus, füge, datolya) életben tartásával kísérleteznek. Általános, hogy a korábban rongálásként indult falfestés is megszeli-dülni látszik, szinte díszítő értékű naiv művészetté (street art) alakul át.

Következtetések és összefoglalás

A szegedi lakótelepek esztétikai állapota az 1990-es évek műszaki avulása és társadalmi megingása által kiváltott mélypont után a 2000-es években javulásnak indult. A városvezetők, vállalkozók és a lakosság hozzáálltak a lakókörnyezet rehabilitációjához és jelentős tömegközlekedési modernizációt is végrehajtottak. Nagyfokú javulást eredményezett a településképben a lakóépületek karakterének megváltoztatása, illetve a települési szolgáltató központok rendezése, azok küllemének javítása.

EGEDY T. (2005) tanulmánya nyomán vetődött fel annak igénye, hogy megvizsgáljuk Szeged város lakótelepeinek jövőképességét településkép szempontjából. A területenként ugyan eltérő mértékű, de egészében véve mégis javulást eredményező rehabilitációs folya-

matok hatására a szegedi lakótelepeken nincs olyan létesítmény, amely az EGEDY által említett „nem menthető” kategóriába tartozna. A korszak társadalmi válságtünetei nem a lakótelepeken, hanem más településtípusok (aprófalvak, korábbi munkástelepek) esetében mélyültek el igazán. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a lakótelepek a lakáspiacon betöltött súlyuknál és szerepükénél fogva kockázatot jelentenek a városok számára. Az elmúlt két évtizedben a lakótelepek érdekében tett erőfeszítések a problémák veszélyessé válását csupán késleltetni tudják, azok a felújítások műszaki avulásával újból és a korábbival összemérhető nagyságrendben jelentkeznek majd.

Megítélésünk szerint a tanulmányban tárgyalt módszer alkalmas a kevéssé változatos, homogén építészeti környezet és az azt körülvevő területek környezetsztétikai minősítésére. Lakótelepek esztétikai vizsgálatánál általában elégséges a kisebb ráfordítást igénylő vizuális egységeket értékelni, de ahol szükség van a részletekre, ott lehetőség van a minősítés finomítására is. Kutatásunk fontos eredménye a három kategóriát felvonultató tematikus térképi megjelenítés, ahol jól elkülöníthető az esztétikailag értékes, ezért vonzó, az esztétikai szempontból problémás, ezért taszító, a kettő között pedig a kisebb beavatkozással javítható (sőt javítandó) esztétikai kategória is.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a JGYPK támogatásával készült (Cs-007/2017).

KARANCSI ZOLTÁN
SZTE JGYPK Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék, Szeged
zkarancsi@gmail.com

HORNYÁK SÁNDOR
ATIVIZIG, Szeged
hornyaks@jgypk.szte.hu

SZALMA ELEMÉR
SZTE JGYPK Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék, Szeged
szalma@jgypk.szte.hu

KOROM ANNAMÁRIA
SZTE JGYPK Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék, Szeged
korom.annamaria@jgypk.szte.hu

OLÁH FERENC
SZTE JGYPK Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék, Szeged
oreg@jgypk.u-szeged.hu

HORVÁTH GERGELY
ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, Budapest
horvger@caesar.elte.hu

IRODALOM

BENDE Cs. – NAGY Gy. 2016: Közösségi kertek Szegeden. – Empirikus vizsgálatok és esettanulmányok. Földrajzi Közlemények 140. 1. pp. 55–72.

- BENKŐ, M. 2012: Evaluating Factors in the Image of Housing Estates. – *Periodica Polytechnica Architecture* 43. 1. pp. 33–36.
- BENKŐ M.–BALLA R. 2016: Fundamentum – A paneles lakóépületek földszintje. – *Építés – Építészettudomány* 44. 3-4. pp. 317–332.
- BLAZOVICH L. 2007: Szeged rövid története. – *Dél-Alföldi évszázadok* 21. Szeged. 319 p.
- BUDAI A. 2004: Környezetesztétika, elmélet és gyakorlat. – *Építéstudományi Tájékoztatói Központ Kft.* Budapest. 120 p.
- COLEMAN, A. M. 1985: Utopia on trial: vision and reality in planned housing. – *Hilary Shipman Ltd.* 219 p.
- DEKKER, K. 2011: Residential satisfaction in housing estates in European cities: a multi-level research approach. – *Housing Studies* 26. 7. pp. 479–499.
- GYÖRGY P.–IFI. DURKÓ ZS. 1993: Utánzatok városa – Budapest. – *Cserépfalvi Kiadó, Budapest.* 184 p.
- EGEDY T. 2000: A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. – *Földrajzi Értesítő* 49. 3–4. pp. 265–283.
- EGEDY T. 2005: A lakótelep-rehabilitáció helyzete hazánkban. – In: EGEDY T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom. Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.* pp. 229–242.
- IVÁN L. 1996: Budapesti falanszterek. A tömeges lakásépítés térbeli konzekvenciái. – *Földrajzi Értesítő* 45. 1–2. pp. 73–99.
- JACOBS, J. 1961: The death and life of great American cities. – *Pimlico.* 480 p.
- JÓZSEF D. 1986: Az épített környezet esztétikai értékei (az információesztétika építészeti alkalmazása). – *Építés – Építészettudomány* 18. 1-2. pp. 427-451.
- KARANCSI Z.–HORNÁK S.–HORVÁTH G. 2012: Vizuális konfliktusok térképezése egy nagyvárosban. – In: GYŐRI F. (szerk.): *A tudás szolgálatában: földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged.* pp. 299–312.
- KARANCSI Z.–HORNÁK S.–HORVÁTH G. 2013: Az első benyomás, avagy városképelemzés egy nagyváros peremén. – In: FRISNYÁK S.–GÁL A. (szerk.): *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs.* pp. 305–318.
- KARANCSI Z.–HORNÁK S.–KOROM A.–SZALMA E.–OLÁH F.–HORVÁTH G. 2017: Környezetesztétikai értékelés egy nagyvárosban. – In: BLANKA V.–LADÁNYI ZS. (szerk.) *Interdiszciplináris táj kutatás a XXI. században. SZTE Földrajzi és Földtudományi Intézet, Szeged.* pp. 305–318.
- KONRÁD GY.–SZELÉNYI I. 1969: Az új lakótelepek szociológiai problémái. – *Akadémiai kiadó, Budapest.* 212 p.
- KOVÁCS Z.–DOUGLAS, M. 1996: A városépítés időzített bombája – avagy a magyar lakótelep-szindróma társadalomföldrajzi megközelítésben. – *Földrajzi Értesítő* 45. 1–2. pp. 101–117.
- KSH 2013: A 2011. évi népszámlálás. 6. Lakások és lakóik. – *Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.*
- NEWMAN, O. 1972: Defensible space; crime prevention through urban design. – *Macmillan.* 264 p.
- PAP Á. (szerk.) 2017: *Szeged. Településképi arculati kézikönyv.* – Szeged. 224 p.
https://www.szegedvaros.hu/letoltheto-csatolmany?ID=28979&as_attachment=1;
 Letöltve: 2019. november 15.
- PREISICH G. (szerk.) 1984: *A városépítésről.* – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 541 p.
- RAINWATER, L. 1970: Behind ghetto walls; black families in a federal slum. – *Aldine Transaction.* 596 p.
- RAMROTH, W. 2007: Planning for disaster: how natural and manmade disasters shape the built environment. – *Kaplan Business.* 304 p.
- RÁCZ J.–HOYER M. 1995: Fiatalkori devianciák és kortárs csoportok. Etnográfiai vizsgálat a Jereván-lakótelepen. – *Esély* 6. 3. pp. 44–55.
- SARGISIAN, T. 2013: Residential environmental conditions on housing estates in Yerevan. – *Hungarian Geographical Bulletin* 62. 1. pp. 121–130.
- SZABÓ B.–BENE M. 2019: Budapesti lakótelepek a panelprogram előtt és után. – *Területi Statisztika* 59. 5. pp. 526–554.
- TÓTH K.–KESERŰ I. 2001: A lakótelepi panellakások árainak területi különbségei Szegeden. – In: *Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged. CD-ROM.* 10 p.
<http://geography.hu/mfk2001/cikkek/TothKKeseru.pdf> (letöltve: 2018. szeptember 20.)
- VON DER HAGEN–DEMSZKY A. 2005: Helyi társadalom egy budapesti lakótelepen. – *BUKSZ* 17. 4. pp. 351–356.

KISEBB TANULMÁNYOK

TÁRSADALOMFÖLDRAJZ A ROBOTOK VILÁGÁBAN

MÉSZÁROS REZSŐ

HUMAN GEOGRAPHY IN THE WORLD OF ROBOTS

Abstract

There was a boom in the development of robot technology at the end of the 20th century and especially in the 21st century. The process is still on-going, and is moreover getting stronger in certain fields. This technology has become a daily practice not only in the developed world, but also, in some areas, in the activities of giant companies. Furthermore, it is widely applied among medium-sized enterprises as well. Nowadays, building small robots has become a favourable activity in numerous clubs at technological elementary and secondary schools. Therefore, the world of robots has been known to the new generation for a long time. It is not an exaggeration to state that humans accept and use robots more and more, and thus it is easy to understand why there is a connection between human geography and the world of robots. Geography (including human geography) is one of the interdisciplinary fields of science in its widest sense. Therefore human geography should relate to the activities that mark the era of other sciences in a much braver way than it has so far.

Keywords: human geography, automatization, robots, robot technology, robottechnica, innovation

Bevezetés

A 20. végén, de különösen a 21. században robottechnológia és robottechnika fejlődése robbanásszerű volt. A folyamat még mindig tart, sőt egyes területeken erősödik. Ez a technológia és technika a fejlett világban, az óriás vállalatok egyes tevékenységében napi gyakorlattá vált. Sőt, világszerte egyre szélesebb körben alkalmazzák a középvállalkozásokban is. Manapság már számos technikai jellegű általános- és középiskolák szakkörreiben is kedvelt foglalkozás a kisméretű robotok építése. Tehát a robotvilág már régen nem idegen az új generációtól. Nem túlzás azt állítani, hogy a robotokat az ember egyre inkább elfogadja, használja, ezért könnyű belátni, hogy talán nem ördögtől való az összefüggés keresés a társadalomföldrajz és a robotvilág között. A földrajz (benne a társadalomföldrajz) – hasonlóan a robottechnológiához – egyike a legszélesebb értelemben vett interdiszciplináris tudományterületnek. Ezért sokkal bátrabban kellene a társadalomföldrajznak más tudományok korszakalkotó tevékenységeihez viszonyulni, mint azt eddig tette.

A társadalomföldrajz alapvonásai és a robotvilág

CSOMÓS GYÖRGYnek igaza van abban, amikor azt írta, hogy „a társadalomföldrajznak, mint tudományos diszciplínának az egzakt definiálása korántsem könnyű feladat, amit mi sem bizonyít jobban, mint a megannyi különböző megközelítésű és akár szubjektív impressziókat is tartalmazó értelmezés” (CSOMÓS Gy. 2019). Azért sem könnyű feladat, mert ma már a társadalomföldrajz is nagyon sokágú, sokszínű diszciplína, amely számos önálló részterületet foglal magába. Egyesek csaknem harminc részterületet sorolnak fel (a gazdasági földrajztól a humanizmusig), míg mások megmaradnak a „hagyományos” kategóriáknál és ennél lényegesen kevesebbet említenek. Az idők során ezért változott, illetve kiegészült a társadalomföldrajz szakmai összetétele. Egészen új, és a társadalomföldrajz által kevésbé ismert tudományokat soroltak be a társadalomföldrajz égisze alá (érdemes megnézni a társadalomföldrajzi témájú monográfiák tartalomjegyzékét). De bármiféle „bővítmenyről” is

beszélünk a társadalomföldrajzzal kapcsolatban, nem tévedünk nagyot, ha a társadalomföldrajz alapfeladataiból vagy éppen legfontosabb feladataiból indulunk ki. Nevezetesen abból, hogy a társadalomföldrajz feladata végül is az, hogy rendszeresen érzékelje és értékelje a társadalom és a gazdaság területi szerkezetének, szemléletének, tevékenységének, egyensúly állapotainak újabb és újabb változásait.

Az előbbi gondolatokból kiindulva a tudományunk lehetővé teszi (sőt, hova tovább indokolja is) más tudományok új eredményei, új felfedezései irányába történő kitekintést is. Ha ezt a koncepciót elfogadjuk, akkor a társadalomföldrajz határai más dimenziók felé is kinyílnak. Ilyen a robotvilág. Bizonyos, hogy társadalmi vonatkozásban a munkaerőkérdés sorsa, gazdaságilag pedig a termelékenység áll legközelebbi összefüggésben a robotvilággal. De az is kétségtelen, hogy manapság már a társadalomföldrajznak szinte valamennyi részterülete érinti a robotok témakörét – tudományos megközelítésben, vagy csak felszínesen. Egyébként a robotok hosszú története is figyelemre méltó, azért is, mert robot-szerű lények mindig „*ember alkotta készítmények*” voltak, amelyek az ember munkáját voltak hivatottak – különböző felé is kinyílnak – segíteni. Az idők folyamán számos ötlet, találmány született, amelyeket ismert vagy ismeretlen emberek különböző tulajdonságokkal „ruházták, és egy-némelyüket robotszerű „lényeknek” neveztek el. Két mérföldkő azonban volt. Az egyik KAREL ČAPEK színműve volt, amelyben a szerző a jelenlegi értelmezésben használta a „robot” kifejezést (Rossum's Universal Robots). Ezt a művet a szerző 1921-ben írta. A másik ISAAC ASIMOV volt, aki három „törvényben” fogalmazta meg a robotika alapszabályait 1942-ben. A következő évtizedekben mindig történt valami jelentős újítás vagy felfedezés a robottechnológiában. A legújabb kori (a 20. század végi, illetve 21. századi) robotvilágot már robottechnológia és a robottechnika jellemzi. A fejlesztőknek azonban soha nem szabad elfelejteni ASIMOV három törvényét:

1. A robotnak nem szabad kárt okoznia az emberi lényben vagy tétlenül túrnie, hogy az emberi lény bármilyen kárt szenvedjen.
2. A robot engedelmeskedni tartozik az emberi lény utasításainak, kivéve, ha ezek az utasítások az első törvény előírásaiba ütköznének.

3. A robot tartozik saját védelméről gondoskodni, amennyiben ez nem ütközik az első és a második törvény előírásaiba.

Később ez kiegészült egy 0. törvénnyel:

- A robotnak nem szabad kárt okoznia az emberiségben, vagy tétlenül túrnie, hogy az emberiség bármilyen kárt szenvedjen.

A robottechnológia mindazoknak a módszereknek, eljárásoknak és eszközöknek a folyamatosan gyarapodó tudása.

A robottechnika alapvetően a mérnöki tudományokhoz és az informatikához tartozik, de újabban már más tudományok is tartoznak hozzá. Az ipari robotok uralták és uralják a robotvilág túlnyomó részét (KULCSÁR B. 2012). A robotvilág fejlődése az utóbbi másfél évtizedben ugrásszerűen gyors volt és a folyamat felgyorsult és ágazatilag kibővült. Ezzel a felgyorsult és kiszélesedett folyamattal párhuzamosan a robottechnológiai kutatásokban egyre nagyobb sikereket értek el más kutatások is (elsősorban az automatizálás, a digitális eszközök kutatásai, az intelligens robotok terén végzett kutatások – összefüggésben a mesterséges intelligenciakutatással). Feltűnő, hogy egyre szélesebb körű a kapcsolat a különféle robottípusok és a mesterséges intelligencia változatos tudományos eredményei és fejlesztései között. Ez az összefüggés rendkívül gyors ütemű. Kétségtelen, hogy a robotvilág kutatása a világ élvonalába tartozik, sőt, már-már a sci-fi határát súroló gépek, eszközök, hagyják el a laboratóriumokat.

A robotok legfontosabb előnye és hátránya

A robottechnika alkalmazása sok előnnyel rendelkezik. Általában a robottechnológia és a robottechnika versenyelőnyt jelent egy-egy cégnek. A gyártási folyamat pontosabbá válik, rövidül a gyártási idő, hatékonyabb a termelés, mivel kisebb a hibázási lehetőség. A robotok (elsősorban az ipari robotok) jó, sőt ideális munkaerőt jelentenek a munkáltatóknak. Ugyancsak előnyt jelentenek, hogy a robotokat gyakran használják veszélyes munkakörökben. Ezekben a munkakörökben (radioaktív sugárzás, vegyszerek, extrém hideg vagy meleg, nagy magasság vagy mélység, az oxigén hiánya, stb.) ugyanis az embernek rendkívül kockázatos ilyen munkát végezni.

A robotok alkalmazása azonban bőven rendelkezik hátránnyal is. Az ipari robotokat eleve szelektálja, hogy rendkívül magas a beruházási költség, de magas a karbantartási költség is. A többi robotnál ez a két tétel változó, de szintén a költségesebb kategóriába tartozik. A legnagyobb dilemma azonban az, hogy a robotok elveszik-e az ember munkáját? Különböző forrásokra hivatkozva megállapítható, hogy a robotok nem tudják helyettesíteni az ember kreativitását, intelligenciáját, döntéshozó képességét. Inkább változik az adott munkaerőpiac szerkezete. Nem kétséges, hogy a robottechnika egyre szélesebb körben történő alkalmazásával elbocsájtások történnek az adminisztrációban, sőt a termelésben is. Elsősorban az alacsony képzettségű, adminisztratív női alkalmazottak lehetnek veszély helyzetben (SZUJÓ K.–PAPP I. 2017).

A robotvilág sokfélesége

Ma már rendkívül sokféle robot létezik, ezért a csoportosításuk elkerülhetetlen volt. A csoportosításuk azonban korántsem volt olyan egyszerű, ezért nem is sikerült olyan tökéletesen, már csak azért sem, mert rendkívül gyorsan jelenek meg újabb és újabb variációk. Az utóbbi időben a szakirodalom az alábbi fő robot csoportokat különítette el: *ipari robotok, építőipari robotok, mezőgazdasági robotok, katonai robotok, űrhajózási robotok, orvosi és rehabilitációs robotok, ember formájú robotok, tanulási robotok, háztartási robotok, robotjátékok, egyéb szórakoztató robotok, hobbi robotok, drónok* valamint *a robotok javítása*. Mindegyik robottípusra jellemző, hogy a fejlődésük az utóbbi évtizedben ugrásszerűen felgyorsult. Részletes adatokat csak az *ipari robotokkal* kapcsolatban közölnek. A robottípusok társadalmi hatása, felhasználása gyorsan nő. A robottípusok népszerűsége folyamatosan nő – az ipari robottól kezdve a drónokig, talán csak a katonai robotok kivétel – ugyanakkor kevesek tudunk róluk.

Egészen más oldalról nézve a *robotokat*, kitérül a közreműködésükkel egy teljesen másféle robotvilág. Ez a világ még a szépirodalom egyes fejezeteibe is „beférkőzött”. A különböző televíziós csatornákon, szinten mindennapos látvány. Külön „iparágak” épültek és épülnek fel a filmipar robottechnikájának kiszolgálására. Sőt, már egyes kulturális és művészeti ágazatokban is felismerhető.

Tények és földrajzi dimenziók

STEVE CROWE írta 2018. február 7-én, hogy a robotok sűrűsége olyan mérés, amely nyomon követi a robotok számát 10.000 munkavállalóként egy iparágban. A Robotikai Nemzetközi Szövetség (IFR) szerint a robotsűrűség a feldolgozóiparban 2016 óta világszerte jelentősen megnőtt. Ez azt jelenti, hogy egyre több ország fordult az automatizáláshoz gyártási igényeinek kielégítése céljából. A feldolgozóiparban az automatizálás lényegében azonos az ipari robotsűrűséggel (*1. táblázat*).

1. táblázat – Table 1

A világ 10 legautomatizáltabb országa
a 10.000 feldolgozóipari munkavállalóra jutó
robotok száma alapján
10 most automated countries in the world
based on the number of robots
per 10,000 manufacturing workers

Dél-Korea	631
Szingapúr	488
Németország	309
Japán	303
Svédország	223
Dánia	211
Amerikai Egyesült Államok	189
Olaszország	185
Belgium	184
Tajvan	177

Forrás/Source: CROWE S. (2018)

A táblázat magyarázata felesleges, talán csak annyi megjegyzés kívánkozik ide, hogy Dél-Korea és Szingapúr magasan kiemelkedik, illetve az Amerikai Egyesült Államok meglepően „mélyen” van.

ISMAEL NAFRIA (2018) az országokat állított a rangsorba az ipari robotok sűrűsége alapján. Nem meglepő, hogy a lista teljesen megegyezik az előző (automatizálási mutató) listával. NAFRIA azonban több következtetést is levont. Európa vezető helyet vívott ki magának, mert 2016-ban átlagosan 99 robot volt 10.000 feldolgozóipari munkavállalóra, Amerikában 84 és Ázsiában 63. Viszont, ha 2010 és 2016 közötti időszak növekedését vizsgáljuk, akkor már más a helyzet. Vezetett Ázsia (9%), a következő Amerika (7%) és végül Európa (5%).

Az automatizáció üteme különösen a fejlett világ jelentős részében felgyorsult. NIALL MCCARTHY (2017) a Robotikai Nemzetközi Szövetség adataira hivatkozva írta, hogy 2016-ban a világon 10.000 ipari alkalmazottra 74 ipari robot jutott. Egy évvel később ez a szám már 85-re emelkedett. Kína volt az egyike azon országoknak, amelyekben az ipari automatizálás a legmagasabb növekedési szintjét érte el. NIALL MCCARTHY a Statista című folyóirat közreműködésével összeállítást készített a robotmunkások (alkalmazottak) sorrendjéről. Az összeállítás néhány érdekes eredményt mutatott (2. táblázat).

2. táblázat – Table 2

A 10 ezer alkalmazottra jutó robotok száma a feldolgozóiparban
The number of industrial robots per 10,000 employees in the manufacturing industry

Dél Korea	710
Szingapúr	658
Németország	322
Japán	308
Dánia	230
Amerikai Egyesült Államok	200
Olaszország	190
Hollandia	172
Kanada	161
Spanyolország	157
Finnország	139
Franciaország	137
Svájc	129
Kína	97

Forrás/Source: NIALL MCCARTHY (2017)

A robotmunkások alapján végzett számítás a táblázat első két helyén ugyanazt az eredményt hozta, mind a ketten délkelet-ázsiai országok. A maradék tizenkettőtől csak négy ország nem európai (Amerikai Egyesült Államok, Japán, Kanada, Kína).

A táblázatok nagyon kifejezőek. Egy időpontban, vagy egy rövidebb időskálán jól mutatják a robottechnológia és a robottechnika legfelső szintjének megoszlását a világon. Az adatokból az is előre vetíthető, hogy Dél Korea és Szingapúr mellett rövidesen Kína lesz a harmadik állandó szereplő a listán.

Összefoglalás

A robottechnológia és a robottechnika a 20. század végén, de különösen a 21. században nagy fejlődésnek indult, de furcsa módon szembeállítják a technikai fejlődést a munkaerő problémával. Kétségkívül, ahol a robottechnikát használják, ott az adott munkaerő struktúrája megváltozik, átalakul. Még az is igaz, hogy az adott üzemben (üzemcsarnokban), ahol robottechnikát használnak kevesebb alkalmazottra van szükség, de akiket alkalmaznak, azoknak a minősége megváltozik, a munka kultúrája nő. Az országos általánosítás azonban nem helyes, ez több tényező bonyolult összefüggérendszerének a következménye.

Érdekes megállapításokat tett a Nemzetközi Robotikai Szövetség (IFR) World Robotics Report című Jelentése (2018). A Jelentés lényeges következtetése – többek között – az volt, hogy az ipari robotikába történő befektetés mértéke folyamatosan növekszik. 2013 és 2017 között világszerte az értékesített ipari robotok száma a duplájára nőtt. A Jelentésben előrejelzést is tettek, amelyben 2018 és 2021 között feltételezték, hogy az értékesített ipari robotok száma, mintegy 14%-kal tovább fog növekedni. Különösen figyelemre méltó volt, hogy növekedni fog azoknak a robotoknak a száma, típusválasztéka is, amelyekben a *robot együttműködik az emberrel*, vagyis a robotok és az emberek együtt dolgozhatnak az emberrel, és nem helyettük dolognak.

Figyelemre méltó, hogy egyre növekvő igény jelentkezik a robotikai automatizációban, különösen az autóipar, az elektronika, és a fémipar területén. 2017-ben Kína, Japán, Dél-Korea, az Amerikai Egyesült Államok, Németország piaca az értékesítések 73%-át lefedték.

A sokféle robot és a robotokkal kapcsolatos feldolgozások manapság már *életünk részét képezik*. Ugyanakkor a robotvilág bőségesen kínál kutatási lehetőséget is a társadalomföldrajz és részterületei számára.

MÉSZÁROS REZSÓ
SZTE Gazdaság és Társadalomföldrajzi Tanszék,
Szeged
mrezso@geo.u-szeged.hu

IRODALOM

- ASIMOV, I.–FRENKEL, K. A. 1985: Robotok, az ember formájú gépek. – Akadémiai Kiadó, Budapest
- CSOMÓS GY. 2019: A társadalomföldrajz tudományrendszertani besorolásának hazai és nemzetközi gyakorlata. Földrajzi Közlemények 143. 1. 1–11.
- KULCSÁR B. 2012: Robottechnika I. Typotex Kiadó, Budapest.
- SZUIJÓ K.–PAPP I. 2017: A robottechnológia érvényesülése a jövő gazdaságában – kézirat.

Internetes források

- CROWE, S. 2018: 10 Most automated countries in the World. – The RobotReport
<https://www.therobotreport.com/10-automated-countries-in-the-world/>
- NAFRIA, I. 2018: Ranking of countries according to the density of industrial robots. – The New Barcelona Post
<https://www.thenewbarcelonapost.com/en/ranking-of-countries-according-to-the-density-of-industrial-robots/>
- MCCARTY, N. 2017. These countries have the most robot workers. – Statista
<https://www.weforum.org/agenda/2019/05/infographic-the-countries-with-the-highest-density-of-robot-workers>
- IFR releases its annual World robotics report. – Universal Robots
[https://hvg.hu/tudomany/20161218_a_robotok_elveszik_a_munkakat_\(robot,_munkahely\)](https://hvg.hu/tudomany/20161218_a_robotok_elveszik_a_munkakat_(robot,_munkahely))
<https://www.universal-robots.com/about-universal-robots/news-centre/ifr-releases-world-robotics-report-for-2018/>

KRÓNIKA

RAKONCZAI JÁNOS 70 éves

Jelen sorok írói a köszöntés jelképes virág-csokrárt szeretnék átadni Rakonczi János számára, amellyel maguk, kollégáik és a mindenkori tanítványok tiszteletét, megbecsülését és szeretetét fejezik ki a Szegedi Tudományegyetem emeritus professzora iránt.

Az ünnepelt fő kutatási területei az emberi tevékenység környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálata, illetve az utóbbi húsz évben a klímaváltozás tájra gyakorolt következményeinek értékelése az Alföldön. Kutatásait változatos módszerekkel, számos társtudomány kutatóinak együttműködésével végzi. A több mint két évtizedes szegedi egyetemi oktatói munkája nyomán nagyszámú tanítvány munkáját koordinálta, akik általa ismerhették meg a globális környezeti problémákat, s többek között az ő hatására válhattak igazi geográfussá és környezettudóssá.

Rakonczi János a földrajzzal akkor került meghatározó kapcsolatba, amikor 1969-ben felvételt nyert a József Attila Tudomány Egyetem földrajz-földtan szakjára. Másoddiplomáját később a Budapesti Műszaki Egyetem Építőmérnöki Karán Természeti erőforrás-kutató szakmérnökként szerezte 198-ban. 1974 és 1987 között a MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportjának természeti földrajzos kutatójaként, majd osztályvezető-helyetteseként dolgozott Békéscsabán. 1988 és 1995 között a Békés Megyei Tanács majd Önkormányzat tudományos titkára volt.

A Magyar Földrajzi Társaságnak hallgató korától aktív tagja. Az 1989. évi békéscsabai Vándorgyűlés fő szervezője volt. Békéscsabán az MFT Békéscsabai területi osztályán számos ismeretterjesztő előadással sokat tett a földrajz népszerűsítéséért. 1995 után a Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszékén folytatta egyetemi munkásságát. 1975-ben egyetemi doktori, 1989-ben kandidátusi, majd 2013-ban MTA doktora címet szerzett. Vezető tisztségeket több ízben töltött be:

az SZTE Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport és a Környezettudományi Intézet vezetője volt, továbbá majdnem 20 évig a Nagyalföld Alapítvány igazgatója is volt. Mindemellett sok éven aktívan részt vett az egyetemi Kari Tanács, illetve több kari bizottság munkájában. Mintegy 15 tantárgy tematikáját dolgozta ki, a környezettudomány MSc szakfelelőse, a Környezettudományi Doktori Iskola tőzstaga, a Szegedi Akadémiai Bizottság Föld- és Környezettudományi Szakbizottság elnöke volt. A hallgatóság körében nagyon népszerűek a globális környezeti problémákkal foglalkozó érdekesítő, egyben humoros és elgondolkodtató előadásai.

Rakonczi János kutatásai a globálistól a lokális léptékig felölelik a környezetvédelem aktuális problémáit. A globális környezeti problémák nyomán követésére folyamatosan nagy hangsúlyt helyezett. Kutatási eredményeiből született meg 2003-ban a Globális környezeti problémák, 2008-ban a Globális környezeti kihívásaink, 2018-ban angol nyelven a Global and Geopolitical Environmental Challenges monográfiák. 2020-ban jelenik meg *Elfogyasztott jövőnk? Globális Környezeti és Geopolitikai Kihívásaink* című új könyve. Írásait a nagyfokú tudományos igényesség mellett olvasmányosság jellemzi! Az elmúlt két évtizedben a klímaváltozás hazai következményeit kutatta, s a szakterület egyik hazai megalapozója. Kutatási területei közül kiemelhetjük a talajvízszint-változás kérdéskörét, amelyet kezdetben Duna-Tisza-közi, majd alföldi léptékre terjesztett ki, valamint az árvíz és belvíz téma köréit. Több mint 25 könyv szerzője vagy szerkesztője, tudományos közleményeinek száma közel 200. Ez a nem mindennapi tudományos teljesítmény inspiráló, egyben példa értékű a fiatalabb kutatók számára is!

Az ünnepelt kitartó kutatói munkássága, szakmaszeretete, nyugodt határozottsága és nagy munkabírása mindannyiunk számára zsinórmértékül szolgál!

Születésnapján kollégái, volt hallgatói nevében is jó egészséget kívánunk neki és kívánjuk, hogy kutatásaival és oktatói tevékenységével még

sokáig szolgálhassa a geográfia és a környezet-tudomány jövőjét.

LADÁNYI ZSUZSANNA – SZILASSI PÉTER

Jubileumi köszöntés

Jubileumi születésnapjuk alkalmából ezúton köszöntjük tagtársainkat!

JUHÁSZ ÁRPÁD	85 éves	NYÍRI ZSOLT	80 éves	JÁKI KATALIN	75 éves
DUSEK LÁSZLÓ	80 éves	SZABÓ JÓZSEF	80 éves	KÁROSSY CSABA	75 éves
GOLOBICS PÁL	80 éves	IVÁNYOSI SZABÓ ANDRÁS	75 éves	PINTÉR ZOLTÁN	75 éves

HAHN GYÖRGY (1936-2020)

Hahn György 1936. május 3-án született Budapesten. Középiskolai tanulmányait a fővárosi Berzsényi Dániel Gimnáziumban és a Madách Imre Gimnáziumban végezte, 1954-ben érettségizett. Ugyanez év őszén fölvetették a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem földrajz-földtan szakjára, ahol 1958-ban kitüntetéssel (vörös diplomával) végzett. Ezután a Bauxitkutató Vállalat (BKV), majd 1960-tól a Mátrai Ásványbánya Vállalat bányageológus munkatársaként dolgozott. Utóbbi helyen főleg az istenmezei bentonit előfordulásokat kutatta.

1962-től a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Csoportjának (1967-től Földrajztudományi Kutató Intézetének) munkatársa volt. Itt kezdett foglalkozni felszínalaktani (geomorfológiai) térképezéssel és löszvizsgálatokkal. 1966-ban a Központi Földtani Hivatal Országos Ásványvagyon Bizottsága Titkárságának munkatársa lett, ahol 1986-ig részt vett a hazai nyersanyag készletek éves mérlegének és kitermelés mértékének értékelésében. Mindez alapos terepismeretet is igényelt, így az ércbányászat mellett az építőipar természetes nyersanyagainak körében is alapos és hasznos szaktudást szerzett, valamint felszíni-, homok-, kavics- és agyagfejtések megnyitását véleményezte, engedélyezte, sőt kezdeményezte. Így a hazai nyersanyagkészletek szinte minden mennyiségi és minőségi sajátosságára és fölhasználhatóságára átfogó és mérvadó rálátása lett. Mindeközben 1967-ben egyetemi doktori fokozatot, majd 1975-ben löszkutatási eredményeiről írt értekezésével kandidátusi címet szerzett. A Magyarhoni Földtani Társulat Gazdaságföldtani Szakosztályának titkárává, majd elnökévé választották. Tagja volt az INQUA (Nemzetközi Negyedidőszaki Kutatások Egyesülete) és az IGU (Nemzetközi Földrajzi Egyesület) szervezeteknek.

1983-tól 1991-ig ismét a MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa volt. Az intézetben belül az Észak-magyarországi osztály vezetője volt, ahol számos új kutatási terület vizsgálatát kezdeményezte (távérzékeléses szénhidrogén-kutatás, föl hagyott külszíni bányahelyek, meddőhányók hasznosítása vagy „visszatájasítása”). Mindeközben folytatta felszínalaktai térképek rajzolását (Dunántúl, Mát-ra- és Bükkalja), a lösz- és terasz kutatás. 1989-ben befejezte akadémiai doktori értekezését, amelyet 1992-ben – már ismét a Központi Földtani Hivatal munkatársaként – sikerrel védett meg.

1992-ben a Miskolci Egyetem Bányamérnöki Kara azzal a kérdéssel kereste meg, hogy vállalná-e földrajzi tanszék alapítását és megszervezését, így 1993 nyarától 2000 őszéig karunk Földrajz-Környezettan Tanszékét vezette. 2007-ig a Kari Doktori Tanácsnak is tagja volt. 2010-ig aktívan tanított az egyetemen. Többnyire gazdasági-, társadalomföldrajzi tárgyakat oktatott, azok természetföldrajzi alapjait kellőképpen hangsúlyozva. Kitűnő emlékező- és összefüggéseket meglátó képessége következtében hallgatói keresztszüleitől a „Számmaniás Számmágus” nevet kapta. Ironikus humora szinte mindig egyensúlyban volt öniróniájával. Ezt is ránk hagyta. Munkásságáért az Országos Ásványvagyon Bizottságtól földtani tanácsosi elismerést, valamint a Bányászat Szolgálati Érdemérem bronz, ezüst és arany fokozatát is megkapta. Emlékét megőrizzük!

Fájó szívvel búcsúznak tőle a Földrajz-Geoinformatika Intézet munkatársai, akiknek „idősebbjét” Ő válogatta ide, „fiatalabbja” pedig a tanítványa volt, valamint az egykori Bányamérnöki Kar (ma Műszaki Földtudományi Kar) vezetősége.

HEVESI ATTILA

SZABÓ MÁRIA (1947–2020)

Egy váratlanul rátört súlyos betegséggel vívott, türelemmel és bátorsággal viselt eredménytelen küzdelem után elhunyt Szabó Mária, az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézetének korábbi igazgatója. A Heves megyei Nagyfügeden született, a mátyásföldi Corvin Mátyás Gimnáziumban érettségizett 1966-ban, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett biológia-kémia szakos középiskolai tanári oklevelet 1971-ben. Tanulmányai befejezése után pályáját az ELTE Növényrendszertani és Növényföldrajzi Tanszékén az MTA tudományos ösztöndíjas gyakornokaként kezdte, majd 1973 és 1976 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Növénytani Tanszékén volt tanársegéd. 1973-ban Homoktalajok vízgazdálkodása, mint a primer produkciót befolyásoló környezeti tényező című értekezésével egyetemi doktori címet szerzett. 1976-tól ismét az ELTE TTK oktatója lett, a Növényrendszertani és Növényföldrajzi (annak átszervezése után a Növényrendszertani és Ökológiai) Tanszéken. 1978-ban kinevezték adjunktusnak, majd 1984-ben docensnek. Közben 1981-ben Egy cseres-tölgyes erdő víz- és ásványianyag-forgalma című értekezése alapján elnyerte a kandidátusi fokozatot. 1996-ban habilitált az ELTE TTK-n. 2000-ben elnyerte a Széchenyi Professzori Ösztöndíjat, 2001-ben pedig kinevezték egyetemi tanárnak. 2006-ban Vizes élőhelyek tájökológiai jellemvonásai a Szigetköz példáján című értekezésével megszerezte az MTA doktora címet.

1997-től a Földrajzi Tanszékcsoport kérésére a biogeográfia, továbbá a természet- és környezetvédelem, valamint tájökológia tantárgyak oktatása céljából lett a Természetföldrajzi Tanszék munkatársa. Ekkortól vált egyre inkább „földrajzossá”. Jelentős szerepet játszott geográfus- és földrajztanárképzésben, majd a bolognai rendszer bevezetésekor a földrajz alapszak és a geográfus mesterszak táj- és környezetkutató szakirányának kidolgozásában, illetve ökológiai, természetvédelmi, környezetvédelmi és tájföldrajzi témájú tantárgyak oktatásában. A tanítást nagyon szerette, nem ritkán heti 16 órában is tanított. Egyetemi oktatómunkája során a tanórák mellett számos, a hallgatók számára a mai napig emlékezetes teregyakorlatot vezetett, amelyeknek a szakmai anyagát maga dolgozta ki. Összesen mintegy 150 doktori, szakdolgozati és tudományos diákköri munkát irányított, kiemelkedően eredményesek voltak OTDK témave-

zetései, hallgatói több országos konferencián voltak első helyezettek, vagy nyertek el egyéb díjakat. Kiváló és a hallgatók körében népszerű oktató volt.

Ötletadó és meghatározó szerepe volt abban, hogy 1995-ben az ELTE TTK a környezettan tanári szak indítására akkreditációs anyagot állított össze. Egyik alapítója volt a később Környezettudományi Centrummá alakult Környezettan Kari Munkacsoportnak, amelynek keretében központi szerepe volt az említett környezettan tanári szak, majd a bolognai rendszerre történő áttéréskor a környezettan alapszak és a környezettudomány mesterszak beindításában. Kiemelkedő szerepe volt abban is, hogy az ELTE 2006-ban megalapította a Környezettudományi Doktori Iskolát. Megszervezte a Kari Környezettudományi Diákkört is, amelynek éveken át elnöke volt.

2006-ban az ELTE TTK átszervezésekor megalakult a Földrajz- és Földtudományi Intézet, egyben új tanszékként létrejött a Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék, amelynek fő szervezője, megalapítója, 2012-ig tanszékvezetője, majd 2017 decemberéig, nyugdíjazásáig professzora volt. 2007-ben egy éven át az Intézet Földrajztudományi Központjának vezetője is volt, majd 2008-ban megválasztották intézetigazgatónak. Ezt a nehéz feladatot 2012-ig sikeresen látta el. A doktori iskolai képzésben a Földtudományi Doktori Iskolának alapító törzstagja, a Környezettudományi Doktori Iskolának tagja, és mindkettőnek rendszeres oktatója volt. Ezen túl közéleti munkásságának fontos részeként 2007–2017 között a TTK Földrajz és Földtudományi Habilitációs Bizottságának tagja, 2009-től elnöke, 2010–2017 között pedig a TTK Földtudományi Doktori Iskola Földrajz–Meteorológia programjának vezetője is volt.

Kutatómunkáját alapvetően a környezettudomány és kiemelkedően a tájökológia területén végezte. Szakmai indulásakor meghatározó volt, hogy részt vett a Síkfőkút környéki területek nagyszabású interdiszciplináris bioszféra-kutatási programjában, a vizsgált táj ökológiai értékelésében. Pályája derekán vizsgálódásainak fő területe vizes élőhelyek tájérzékenységének, valamint tájszerkezetük változásának, tájrehabilitációjuk lehetőségeinek vizsgálata volt. E témakörön belül különös részletességgel kutatta a Szigetköz tájökológiai kérdéseit. További kutatási területei közé tartozott a tájak természetessé-

ge, terhelhetősége, érzékenysége és leromlása, valamint a tájhasználat változásai és azok hatása. Mindezekhez kapcsolódóan számos kutatási pályázatot nyert el, kutatásvezetőként több KTM, TEMPUS JEP, FKFP és más tudományos projekteket irányított. Az utóbbi évtizedben többek között két OTKA-pályázatnak is témavezetője volt, amelyek az antropogén tájelemek tájökölógiai szempontú, illetve a megújuló energiaforrások alkalmazásának tájvédelmi szempontú vizsgálatával foglalkoztak. Kutatási eredményeit több mint 150 tudományos közleményben összegezte és jelentette meg, számtalan hazai és nemzetközi konferencián ismertette. Könyvben megjelent munkái közül kiemelkedik Kalapos Tiborral közösen írt Az ökológiai rendszerek című könyvfejezet a Nánási Irén szerkesztette Humánökológia című kézikönyvben (2005), A Kárpát-medence biogeográfiája című könyvfejezet a Dövényi Zoltán által szerkesztett A Kárpát-medence földrajza (2008) című könyvben, valamint Az élővilág földrajza című fejezet a Szabó József szerkesztette Általános természetföldrajz I. (2013) című tankönyvben. Tudományos eredményeinek elismeréseként 2005 óta folyamatosan, több ízben is megválasztották az MTA Földtudományi Osztálya Természetföldrajzi Tudományos Bizottsága tagjának, emellett tagja a Tájföldrajzi Albizottságának és 2011 óta választott tagja az MTA Földtudományi Doktori Bizottságának. 2013–2016 között az

MTA nem akadémikus közgyűlési képviselőinek választott tagja, 2014-től a Bolyai Kollégium Szakértői Testületének tagja volt. Emellett 2012-től tagja volt az Agrárminisztérium irányította Európai Táj Egyezmény Nemzeti Koordinációs Munkacsoportja Szakértői Testületének, valamint 2009-től a Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia Tudományos Tanácsának. Dolgozott a Közép-Magyarországi Regionális Fejlesztési és Képzési Bizottságban is. A Magyar Földrajzi Társaságnak 1996-tól volt aktív tagja.

Mindezen szerteágazó munkásságáért 1994-ben az ELTE Trefort Ágoston Emléklappal tüntette ki, majd 2009-ben megkapta az ELTE TTK Tudományos Diákkörért érmét, 2011-ben pedig az Országos Tudományos Diákköri Tanács Jubileumi emlékérmét. 2015-ben az ELTE Pro Universitate kitüntetés arany fokozatát vehette át. Élete végén nagy örömet okozott neki, hogy az egri Eszterházy Károly Egyetem szenátusa professor emerita cím odaítélésével köszönte meg a sok éves együttműködést.

Szabó Mária megnyerő személyiségű, határozott, vezetői képességekkel rendelkező, segítőkész, nagy tudású, tiszteletet érdemlő oktató és kutató volt erős szellemi kisugárzással. Szakmailag sikeres pályafutása során mély keresztény hite és erős nemzeti elkötelezettsége biztos irányítúként vezette élete végéig. Fájó szívvel búcsúzunk tőle, nyugodjék békében!

HORVÁTH GERGELY – KISS ÁDÁM

Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.)

KÁRPÁTALJA MOZGÁSBAN:

*társadalmi változások és interetnikus
viszonyok az Euromajdan után*

FERENC VIKTÓRIA – KOVÁLY KATALIN (szerk.):

Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után

Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Budapest, 2020, 148 p.

A magyarországi és kárpátaljai kutatók együttműködésében készült kötet empirikus vizsgálatok eredményei alapján ad láttelepet arról, milyen helyzetben és állapotban van a Magyarországgal szomszédos kárpátaljai régió, illetve hogy milyen folyamatok jellemzik az itt élők mindennapjait. A helyzet alapos ismerete, a pontos diagnózis felállítása nélkül nem lehet a jövőt tervezni. Éppen ezért ez a könyv nélkülözhetetlen olvasmány minden olyan felelős magyar számára, aki nem közömbös Ukrajna legnyugatibb régiója, azaz Kárpátalja és az itt élők sorsa iránt.

További információ: kovaly.katalin@csfk.mta.hu

Szerzőink figyelmébe!

Kérjük Szerzőinket, hogy megjelentetésre szánt cikkük, tanulmányuk elkészítésekor kövessek a Földrajzi Közlemények tanulmányainak formai felépítését és az alábbi szempontokat vegyék figyelembe!

Szöveg

A tanulmányt a szerző az elektronikus beküldő felületen keresztül töltheti fel a Földrajzi Közlemények rendszerébe. A felület elérhető a Magyar Földrajzi Társaság honlapján, a Földrajzi Közlemények oldalán. Kérjük Szerzőinket, hogy tanulmányukat a formai követelményeknek megfelelően formázva küldjék be! Az anyag terjedelme legfeljebb 40 ezer karakter lehet szóközökkel. A tanulmányhoz 10–15 soros összefoglalót és 3–5 kulcsszót mellékeljenek angol nyelven! A szövegben lábjegyzetet csak kivételes esetben alkalmazzanak, végjegyzetet ne használjanak! A tanulmányokban 3 fokozatú címrendszer használható (fejezetcím, elsődrendű alcím, másodrendű alcím).

Szakirodalmi hivatkozások

A hivatkozás formája: A szerző neve (kezesztnevének rövidítésével) és a megjelenés éve. A szöveggörnyezettől függően: TÓTH Z. (2018) vagy (TÓTH Z. 2018). Külföldi szerző publikációjára történő hivatkozáskor a név két tagja közé vessző kerül: (HARRISON, M. 2017).

Többszerzős hivatkozás esetén a nevek közé nagykötőjel kerül: (HORVÁTH S.–SOLYOS G. 2016). Ha a hivatkozott munkának háromnál több szerzője van, csak az elsőnek a neve szerepeljen: (KOVÁCS B. et al. 2013). Ha adott szerzőnek egy évben több publikációjára történik hivatkozás, akkor az évszámhoz a, b stb. írandó: (TÓTH Z. 2012a).

Felsorolásszerű hivatkozások esetén az egyes – időrendbe és nem ábécé-sorrendbe rendezett – tételeket pontosvessző választja el: (NÉMETH P. 2008; HORVÁTH V. 2006).

Irodalomjegyzék

Az értekezés végén a felhasznált munkák jegyzéke szerzők szerint ábécé-sorrendben, ezen

belül időrendben legyen! Az Irodalomjegyzékben a tanulmányban hivatkozott minden mű könyvészeti adatának szerepelnie kell.

A különböző jellegű kiadványok mintája

Könyv: MENDÖL T. 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.

Könyvfejezet: SZÉKELY A. 1998: A periglaciális felszínformálás. – In: BORSY Z. (szerk.): Általános természetföldrajz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 356–421.

Folyóirat: BELUSZKY P. 2005: A mezővárosok és az „alföldi út”. – Földrajzi Közlemények 53. 1-2. pp. 31–46.

KROLOPP E. – SÜMEGI P. – KUTI L. – HERTELENDI E. – KORDOS L. 1995: Szeged-Óthalom környéki löszképződmények keletkezésének paleoökológiai rekonstrukciója. – Földtani Közlemények 125. 4. pp. 309–361.

Ábrák, fényképek, táblázatok

A tanulmányhoz tartozó ábrákat, fényképeket (a törzsszövegben a források pontos megjelölésével, angol és magyar nyelvű aláírásokkal) külön fájlokban kérjük feltölteni! Wordbe beszúrt illusztrációt nem fogadunk el! A szövegben feltétlenül szerepeljen rájuk utalás, hivatkozás.

Ábrák

Az ábrákat eps vagy ai, esetleg egyéb olyan vektorgrafikus formátumban kérjük, amelyet az Adobe Illustrator szoftver kezelni, importálni képes. Vegyék figyelembe, hogy a jpg és tif formátumban beküldött ábrák nehezen szerkeszthetők. Az ábrákon csak a legszükségesebb felírások (földrajzi nevek, méretek, a jelmagyarázat sorszámai, betűjelzései stb.) szerepeljenek, minden egyéb információ (cím, a sorszámok, betűjelzések magyarázata stb.) az ábraaláírásba kerül. Az ábrákban szereplő felírásoknál kérjük egységesen a Times betűtípust, valamint 8–10 pontos betűmagyságot alkalmazni nyomdai méret esetén. Az ábrákon az alkalmazott koordinátarendszerek stílusa, beosztásai, mértékegységei egységesek legyenek! Az ábrák fontjait görbékévé konvertálhatja a szerző, megelőzve így az utólagos szerkesztést. A fekvő ábra szélessé-

ge 70–125 mm között változhat, az álló ábrák maximális magassága 182 mm lehet. A szerző úgy segítheti legjobban szerkesztőségünk munkáját, ha a fenti kérések figyelembevételével úgy és olyan méretben küldi be az ábrákat, ahogyan azokat nyomtatásban látni szeretné.

Fényképek

A fényképeket kérjük tif vagy jpg formátumban beküldeni! A fotókat javasoljuk a felhasználni kívánt nyomdai méretben 300 dpi-vel szkennelni. Kisebb méretű fényképet, diát nagyobb felbontással kell szkennelni.

Táblázatok

A táblázatokat Word (doc), Excel (xls), vagy eps formátumban várjuk szerzőinktől, a jpg és tif formátumot szíveskedjenek mellőzni! Keretezés és rácozás felesleges: elválasztó vonalak csak a fejlécben, illetve az oszlopok között szükségesek.

Felhívjuk Szerzőink figyelmét, hogy a tanulmányok beküldési lehetősége e-mailben és egyéb adathordozón megszűnt. A tanulmányok beküldéséhez a folyóirat elektronikus felületét vegyék igénybe:

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/fk/login>

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tisztikar

Elnök: CSORBA PÉTER egyetemi tanár

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Alelnökök: MICHALKÓ GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

SZILASSI PÉTER egyetemi docens

Főtitkár: DÁVID LÓRÁNT DÉNES egyetemi tanár

Titkár: JENEY LÁSZLÓ egyetemi docens

Felügyelőbizottság: KERESZTY PÉTER, NEMERKÉNYI ZSOMBOR, ÜTÖNÉ VISY JUDIT

Választmány

AUBERT ANTAL szakosztályelnök,
intézetigazgató

BERNEK ÁGNES szakosztályelnök, főiskolai
tanár

BUJDOSÓ ZOLTÁN főiskolai tanár

DÁVID LÓRÁNT DÉNES osztályelnök, egyetemi
tanár

DOROGI LÁSZLÓNÉ középiskolai tanár

EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs,
egyetemi docens

FARSANG ANDREA egyetemi docens

FRISNYÁK SÁNDOR osztályelnök, ny. egyetemi
tanár

GERHARDTNÉ RUDLI ILONA ny. középiskolai
tanár

GÖNCZI SÁNDOR osztályelnök, főiskolai docens

GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár

GYENIZSE PÉTER egyetemi docens

GYÓRI RÓBERT tszv. egyetemi docens

GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi
docens

GYURIS FERENC egyetemi adjunktus

HEVESI ATTILA osztályelnök, ny. egyetemi
tanár

HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató

KARANCSI ZOLTÁN tszv. egyetemi docens

KARÁTSON DÁVID szakosztályelnök,
tszv. egyetemi tanár

KIS JÁNOS középiskolai tanár

KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó,
egyetemi tanár

KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök,
akadémikus

KOCSIS KÁROLY akadémikus, egyetemi tanár

KOPEK ANNAMÁRIA osztályelnök,
osztályvezető

KOROMPAI ATTILA ny. egyetemi docens

KOVÁCS ZOLTÁN akadémikus, egyetemi tanár

KOZMA GÁBOR tszv. egyetemi docens

KUBASSEK JÁNOS múzeumigazgató

KUNOS GÁBOR szakosztályelnök,
villamosmérnök

LENNER TIBOR osztályelnök, tszv. egyetemi
docens

LERNER JÁNOS osztályelnök

M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA osztályelnök,
egyetemi docens

MÁJAI CSABA osztályelnök

MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök,
főiskolai docens

MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi docens

NAGY BALÁZS egyetemi docens

PAP NORBERT osztályelnök, tszv. egyetemi
tanár

PÁL VIKTOR egyetemi docens

RADICS ZSOLT egyetemi adjunktus

SIMON GYÖRGY középiskolai tanár

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA egyetemi docens

SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök,
tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

SZÓLLÓSY LÁSZLÓ középiskolai tanár

TEPERICS KÁROLY osztályelnök, egyetemi
adjunktus

TIMÁR JUDIT osztályelnök, tudományos
főmunkatárs

TÓTH ANTAL osztályelnök, főiskolai docens

TÖMPE LÁSZLÓ szakosztályelnök, középiskolai
tanár

TRÓCSÁNYI ANDRÁS szakosztályelnök,
tszv. egyetemi docens

VIZI ISTVÁN osztályelnök

**A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság
Választmányának örökös tagjai.**

TARTALOM / CONTENTS

Értekezések / Studies

EGEDY TAMÁS: Visszatekintés a kreatív osztály elméletére / Retrospective analysis of the creative class concept	241
BACSOSZ SZTAVROSZ: A földrajzi diverzifikáció szerepe a globális tőkepiacokon / The role of geographical diversification in global capital markets	258
NESZMÉLYI GYÖRGY IVÁN: A Koreai Köztársaság kereskedelmi politikája és a KOREU szabadkereskedelmi megállapodás / Trade policy of the Republic of Korea and the KOREU free trade agreement	274
GYÓRI RÓBERT–CHARLES W. J. WITHERS: Trianon és a Brit földrajz II. / British geography and the Trianon peace treaty (part 2)	294
KARANCSI ZOLTÁN–HORNYÁK SÁNDOR–SZALMA ELEMÉR–KOROM ANNAMÁRIA–OLÁH FERENC –HORVÁTH GERGELY: Lakótelepek esztétikai értékelésének kísérlete szegedi mintaterületek alapján / An attempt at the aesthetic evaluation of housing estates based on Szeged sample areas	311

Kisebb tanulmányok / Short papers

MÉSZÁROS REZSŐ: Társadalomföldrajz a robotok világában / Human geography in the world of robots	333
---	-----

Krónika / Chronicle

Rakonczi János 70 éves – LADÁNYI ZSUZSANNA–SZILASSI PÉTER	338
Jubileumi köszöntés	339
Hahn György (1936–2020) – HEVESI ATTILA	339
Szabó Mária (1947–2020) – HORVÁTH GERGELY–KISS ÁDÁM	340

TÁMOGATÓINK

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával
A kiadásért felel: Dávid Lóránt Dénes
Tördelés és nyomdai előkészítés: Bonex Press Kft.
Borítóterv: Liszi János
Nyomdai kivitelezés: Heiling Media Kiadó Kft.
Telefon: (06-1) 231-4040
Készült 300 példányban
HU ISSN 0015-5411